

архивисти
историја
архивисти
документи
историја
архивистика
документи
архивистика
историја
архивистика
документ
архивистик

МАКЕДОНСКИ АРХИВИСТ

Број 33-34
2023

Списание на Државниот архив на Република Северна Македонија

Редакциски одбор / Editorial Board

д-р Емил Крстески (главен и одговорен уредник) / Dr. Emil Krsteski (editor-in-chief)
м-р Марјан Гијовски (секретар) / Marjan Gijovski, MA (secretary)
д-р Јасмина Дамјановска / Dr. Jasmina Damjanovska
проф. д-р Наташа Диденко / Prof. Dr. Natasha Didenko
д-р Васко Дукмеџиев / Dr. Vasko Dukmedjiev
доц. д-р Армен Жарноски / Doc. Dr. Armen Zharnoski
проф. д-р Марјан Иваноски / Prof. Dr. Marjan Ivanoski
м-р Данијела Трајковска-Крстиќ / Daniela Trajkovska-Krstikj, MA
проф. д-р Невен Радически / Prof. Dr. Neven Radicheski
Светлана Успрцова / Svetlana Usprcova

Меѓународен редакциски одбор / International Editorial Board

проф. д-р Ен Ј. Гилиланд / Prof. Dr. Anne J. Gilliland (Los Angeles)
проф. д-р Милена Петкова Енчева / Prof. Dr. Milena Petkova Encheva (Sofija)
д-р Влатка Лемич / Dr. Vlatka Lemić (Zagreb)
д-р Александар Стикалин / Dr. Aleksandar Stikalin (Moskva)
д-р Бојан Цвелфар / Dr. Bojan Cvelfar (Ljubljana)

ISSN 0350 – 1728

МАКЕДОНСКИ АРХИВИСТ

Година XXVIII

Број 33 – 34

Скопје, 2023

СОДРЖИНА

СТАТИИ

Благица Пеливанова, Емил Пеливанов:

Транскрипција, превод и анализа на надгробните споменици-(нишаните) во дворот на Хусамедин Пашината Џамија од XVI век во градот Штип и кратка историја за самата џамија.....11

Мустафа Алиоски:

Перцепцијата за Македонија и Македонците во делата на османлиските историчари Мехмед Мурад, Мехмед Тефвик и еден анонимен извор.....19

Армен Жарноски:

Имотите на Иса-беговиот вакаф во Скопје во XIX век според дефтерите за исплатен наем на вакафски имоти (ferağat ve intikalat defterleri) 31

Емел Шериф-Мифтар:

Меѓународната кореспонденција низ османлиски документи за изградба на железници во Румелија.....43

Васил Ѓорѓиев-Ликин, Бранко Ѓорѓиев:

Надгробниот споменик на македонскиот револуционерен деец од струмичко, Ристоман Василев-Попчевски.....53

Дамјан Бужаровски:

Основањето на Гопеш и Маловишта во светло на историските извори.....59

Драган Георгиев:

Сочувано писмо од фронтот за време на Првата балканска војна.....69

Наташа Диденко:

Животот и делото на Сергеј Михајлов помеѓу двете светски војни низ необјавена архивска документација.....77

CONTENTS

ARTICLES

Blagica Pelivanova, Emil Pelivanov:

Transcription, Translation and Analysis of Tombstones – ‘the Spot’ at the 16th-century Husameddin Pasha Mosque Courtyard in Shtip: A Brief History of the Mosque.....11

Mustafa Alioski:

The Perception of Macedonia and Macedonians in the Works of Ottoman Historians Mehmed Murad, Mehmed Tefvik, and an Anonymous Author.....19

Armen Zharnoski:

The Properties of Isabeg's Waqf in Skopje in the 19th Century According to the Registers for Paid Rent of Waqf Properties (Feraĝat ve Intikalat Defterleri).....31

Emel Sherif Miftar:

International Correspondence Through Ottoman Documents for the Construction of Railways in Rumelia.....43

Vasil Gjorgiev-Likin, Branko Gjorgiev:

The Tombstone of the Macedonian Revolutionary Opus from Strumica, Ristoman Vasilev-Popchevski.....53

Damjan Buzharovski

The Establishment of Gopesh and Malovishta in the Light of Historical Sources.....59

Dragan Georgiev

Preserved Letter from the Front During the First Balkan War.....69

Natasha Didenko:

The Life and Work of Sergey Mihajlov Between the Two World Wars Through Unpublished Archival Documentation.....77

Ивана Хациевска:

Улогата на Историскиот архив – Битола во културата на сеќавање за депортацијата на битолските Евреи: интересниот случај на публикацијата „11 март: 1943 – 1958“ 97

Марија Дурлова:

Фондот 993 Филателистички клуб – Битола, единствениот спомен за заборавениот битолски филателистички клуб.....125

Вулнет Исени, Ненад Саздовски:

Развојот и дејноста на Архивот во Куманово во периодот 1954 – 1970.....135

Ивана Божовиќ, Јелена Ковачевиќ:

Преглед на архивската граѓа на Архивот на Југославија за земјотресот во Скопје 1963 година.....147

Ридван Мемети:

Работата на рудникот во Лојане претставена преку архивската документација....169

Невен Радически:

Издавачката дејност на албански и на турски јазик во НР Македонија во втората половина на педесеттите години на XX век низ призмата на еден архивски документ 173

Билјана Крстевска:

Архивистот како едукатор, методи на едукација, архивска етика и антрополошки пристап.....179

Игор Јуруков:

Визуелизацијата, дигиталното архивирање и дигитализацијата на наставата: од визија до примена со осврт на Центропа – светски пример за дигитално архивирање на сеќавањата и дигитализација на наставата.....187

Ivana Hadzieska:

The Role of the Historical Archive – Bitola in the Cultural Memory of the Deportation of Jews from Bitola: The Curious Case of the Publication “11 March: 1943 – 1958”.....97

Marija Durlova:

Fund 993 ‘Philatelic Club – Bitola’: The Only Memory of the Forgotten Philatelic Club of Bitola 125

Vullnet Iseni, Nenad Sazdovski

Developments and Activities of the Archive in Kumanovo During the Period 1954 – 1970.....135

Ivana Bozovikj, Jelena Kovachevikj:

Review of the Archival Material of the Archive of Yugoslavia on the Earthquake in Skopje, 1963.....147

Ridvan Memeti:

The Work of the Lojane Mine Presented Through Archive Documentation.....169

Neven Radicheski:

The Publishing Activity in Albanian and Turkish in People's Republic of Macedonia in the Second Half of the 1950s Through the Prism of an Archival Document.....173

Biljana Krstevska:

The Archivist as an Educator, Methods of Education, Archival Ethics and an Anthropological Approach 179

Igor Jurukov:

Visualization, Digital Archiving and Digitization of Teaching: From Vision to Application with a Review of Centropa – a World Example of Digital Archiving of Memories and Digitization of Teaching 187

ПРИЛОЗИ И МАТЕРИЈАЛИ

Неџад Мехмедовиќ:

Еден архивски документ (тезкире) на старотурски јазик за платени даноци на бозација од Призрен во казата Пазарџик (Добрич) од втората половина на XIX век.....203

Ник Анастасовски:

„Тоа беше нашето место за средба“: Основањето и улогата на македонските кафулиња, клубови и пансиони во Австралија.....209

Сашо Додевски:

Соединетите американски држави и скопскиот земјотрес од 26 јули 1963 година (материјали) (по повод 60 години од скопскиот земјотрес).....217

Зоја Богдановска:

Акција „Розендал му помага на Скопје“ (по повод 60 години од катастрофалниот земјотрес во Скопје 1963 – 2023).....247

Никола Колески:

Француска дипломатска практика во архивското работење.....265

ХРОНИКА НА НАСТАНИТЕ ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ

во периодот декември 2022 – ноември 2023.....275

ADDENDUMS AND MATERIALS

Nedžad Mehmedovic:

An Archival Document (Tezkire) in Old Turkish Language about Paid Taxes to a Bozadzi (Bazaar Trader) from Prizren in the Kaza Pazardzik (Dobrich) from the Second Half of the 19th century 203

Nick Anastasovski

It Was Our Meeting Place: The Establishment and Role of Macedonian Cafes, Clubs and Boarding Houses in Australia.....209

Sasho Dodevski:

The United States and the Skopje Earthquake of July 26, 1963, (on the 60th Anniversary of the Skopje Earthquake).....217

Zoja Bogdanovska:

Action “Roosendaal Helpt Skopje” (on the 60th Anniversary since the Catastrophic Earthquake in Skopje 1963 – 2023).....247

Nikola Koleski:

French Diplomatic Practice in Archival Work.....265

CHRONICLE OF EVENTS OF THE STATE ARCHIVES

in the period of December 2022 – November 2023.....275

СТАТИИ

UDK 94:28-523.4(497.731)''15''

UDK 929.55:726.82:[28-523.4(497.731)''15''

Благоица Пеливанова¹, Емил Пеливанов²

**Транскрипција, превод и анализа на надгробните споменици –
(нишаните) во дворот на Хусамедин-пашината џамија од 16 век во
градот Штип и кратка историја за самата џамија**

Abstract: In this article we analyze and review a cultural-historical monument of great importance dating from the 16th century, but today completely neglected and left to the ravages of time. The mosque belongs under the authority of the Shtip Mufti.

Keywords: Shtip, monuments, mufti, mosque, minaret, turbe, Husameddin.

Во оваа статија правиме анализа и осврт на еден културно-историски споменик со огромно значење датиран од 16 век, но денес сосема оставен на тотална негрижа и на забот на времето. Џамијата припаѓа под надлежност на Штипското муфтиство.

Не е точно дефинирана годината на изградба на џамијата, но според пишаните податоци од турскиот патеписец Евлија Челеби и неговото дело „Патеписи“³ тој ја споменува токму Хусамедин-пашината џамија кога ги набројува тогашните постојни џамии во градот Штип во 1662 година. Опишувајќи ја џамијата, тој јасно нагласува дека храмот има артистични црти, а минарето од темел е изградено од камен и покриено со олово. Уште постари податоци за постоењето на џамијата се наоѓаат во дефтерите за Кустендилскиот Санџак од 1570 година, каде што во списокот на вакафи е вклучена и џамијата на покојниот Хусам-паша. Сепак, во подоцнежниот регистар за веќе споменатиот санџак од 1573 година е направена исправка за новоизградената света џамија на покојниот Хусамедин-паша.⁴

¹ Специјалист по Османистика и Туркологија, е-адреса: pblagica981@gmail.com.

² Помлад соработник во Одделение за средување и обработка на архивски материјал – стар и нов период во ДАРСМ – Одделение Скопје, е-адреса: emil.pelivanov@arhiv.gov.mk.

³ Evlija Celebi, Putopis, Sarajevo, 1967 god., 343.

⁴ Османски споменици, Зоран Павлов, Радмила Петкова, Министерство за култура на Република Македонија – Скопје 2008 год., 123–124.

Хусамедин-пашина џамија

Хусамедин-пашината џамија се наоѓа на ридот од левата страна на реката Отиња (денес, во близина на Клиничката болница во Штип). Џамијата е еднокатна зграда со квадратна плоча, чија проста и пропорционална структура се некои од нејзините восхитувачки карактеристики. Куполата е изработена од камени блокови и од варовник. Џамијата е изградена со големи фино вдлабнати блокови од жолтеникав камен, донесени на местото од околината на Жеглигово близу Куманово. На западната страна на џамијата се наоѓа осумаголното минаре.

Минаре

Формата на михраб⁵ го задржала својот изглед карактеристичен за џамиите до 14 век. Тоа е резултат на интензивните заемни влијанија на доцната византиска и раната османска архитектура. Тремот (предворјето) е изграден од северната страна и е со хармонични пропорции и проста форма специфична за архитектурата од почетокот на 16 век. Располага со три мали куполи – меѓу кои доминира централната, кои се поддржани од четири цилиндрични мермерни столбови. Двата централни столбови се изработени од зелен мермер, капителите им се украсени со сталактитни орнаменти, а страничните се изработени од бел мермер со капители оформени со видот декорација познат како „турски триаголници“.

Трите куполи со четирите столба и капителите на нив

Декоративните особености на централната арка се дополнително нагласени со наизменично наредени редови од црвени и од бели камени блокови. Тој вид украси карактеристичен за градбите од првата половина на 16 век се повторуваат и над главниот влез на северната страна на џамијата како и над прозорците одлево и оддесно од него.

Стилските и архитектонските особености јасно покажуваат дека џамијата Хусамедин-паша е изградена кон крајот на класичната фаза на османската архитектура од почетокот на 16 век, кој го преставувал рановизантискиот стил на градење. Исламски верски објекти изградени под влијание на тој стил во Македонија има уште на многу места. Според нивните важни архитектонски особености, тие се разликуваат од Брускиот стил - стил што произлегува од Анадолија во реонот

⁵ Михраб (mihrab) – полукружна ниша поставена во внатрешноста на џамијата, на средината на јужниот ѕид, во правецот кон Мека, каде што стои имамот, кој во заедничка молитва ги предводи верниците. Кај првите генерации муслимани и кај претходните верски заедници што постоеле во арапското говорно подрачје, под терминот **михраб** се подразбирало и посебно место во куќата во кое се извршувала молитвата. Зборот „**михраб**“ изворно нема верско значење и во арапскиот јазик означува посебна просторија во куќата, на пример во средновековните замоци, во собата каде што се наоѓа престолот.

на големиот културно-уметнички и градежен исламско-османски центар градот Бурса.

Џамијата била вакаф, што значи дека пашата е дарител и целта на објектот е да биде слободно користен од сите муслимански верници. Според мислењето на историчарот Коста Балабанов,⁶ кој пишува за исламската уметност и архитектура – се нагласува дека џамиите никогаш не биле за индивидуално користење, туку секогаш биле на располагање на сите верници. Тој исто така наведува дека ориентацијата на централната оска на Хусамедин-пашината џамија е север-југ, а ориентацијата кај христијанските верски објекти т.е. црквите секогаш и без поголеми исклучоци е исток-запад.

Денес во дворот на џамијата има изградено турбе – датирано од 17 век со еден гроб, што е исто така затворен за посети. Тоа има шестоаголна основа со покрив од керамиди. Со исклучок на историското значење, тоа нема никаква особена архитектонска и естетска вредност

Турбето

Дворот од
џамијата со дел од
нишаните

⁶ Статија „Хусамедин-пашината џамија била од темел изградена“, Утрински весник, 27 јули 2006 г.

Ова турбе, кое се наоѓа на југ од џамијата, е на шеикот Мухудин Руми Баба, којшто е споменат и во пишувањето на патеписецот Евлија Челеби (џамијата исто така е позната меѓу луѓето со името на овој шеик). Денес, за жал, не може да се пронајдат никакви релевантни податоци кој е, всушност, Шеикот Мухудин Руми Баба.

Да споменеме и за нишаните (надгробните натписи), кои се наоѓаат во дворот на џамијата. Но, најпрво би сакале да искажеме огромна благодарност на еден од најдобрите турколози и специјалисти за епиграфски споменици на нашите простори - доц. Катерина Венедикова од Софискиот универзитет – Република Бугарија, за обработката, за читањето и за преводот на натписите.

Првиот натпис е испишан на нишан со форма на цилиндар со технички карактеристики: висина 114 см, дебелина 28 см и обем од 72 до 76 см. Датира од 1063 година по Хиџра, која соодвествува на 1652/53 година. На него пишува:

Натпис 1

المرحوم المحتاج
محمد اغا
بن مصطفى
اغا افندی
سنه
١٠٦٣

Текст испишан на арапски

Текст преведен на македонски јазик

- [1] Покојниот што има потреба
- [2] Мухаммед-ага
- [3] Син на Мустафа
- [4] Ага-ефенди
- [5] Година
- [6] 1652/3

Текст транскрибиран на кирилица

- [1] Ел мерхум ел мухтаџ
- [2] Мухаммед Ага
- [3] бин Мустафа
- [4] Ага ефенди
- [5] сене
- [6] 1063

Вториот натпис е испишан на нишан со форма на правоаголна плоча и технички карактеристики: висина 64 см, ширина 44 см и дебелина од 6 до 10 см. Претпоставуваме дека датира од 1239 година по Хиџра, којашто соодветствува на 1823/24 година (не сме сосема сигурни во точноста на годината). Напишаниот текст е следниот: (и тука не е целосно успешно прочитан текстот бидејќи натписот е во многу лоша состојба, воопшто не е читлив и плочата е оштетена, што се гледа и од самата слика)

Натпис 2

هو البقى
...
... مرحوم
و مغفور فيضو الله
بي افندى سكن
روحيجون الفاتحه
سنه ١٢٣٩

Текст преведен на македонски јазик

- [1] Тој [Аллах] е севечниот
- [2]
- [3] покојниот
- [4] и простен Фејзуллах
- [5] господин
- [6] за душата, за упокојна молитва
- [7] година 1823/24

Текст транскрибиран на кирилица

- [1] Хуве ел баки
- [2]
- [3] мерхум
- [4] ве магфур Фејзуллах
- [5] беј ефенди синин
- [6] рухуичун ел фатиха
- [7] сене 1239

Единственото познато обновување на џамијата било извршено во 1950 година, кога внатрешноста ѝ е користена како музејска изложбена просторија во град Штип, што продолжило до 1956 година. Денес таа е затворена за јавноста - постои судска постапка за локацијата на џамијата, бидејќи во 2001 година Владата т.е.

Министерството за транспорт и врски ѝ ја доделува катастарската парцела на која се наоѓа објектот на Македонската православна црква. Сепак, во 2006 година со промената на власта парцелата ѝ е доделена на Исламската верска заедница и поради тоа МПЦ поведува судски спор.

Тоа е така бидејќи се претпоставува дека џамијата е изградена врз постар верски објект, најверојатно христијански, поточно црквата „Свети Илија“, бидејќи имало традиција тоа место да го посетуваат христијани за празникот на Свети Илија.

Како што кажува митрополитот на Повардарската епархија Агатангел⁷ (кој во времето на пишувањето на статијата бил митрополит на Брегалничката епархија), црквата била разрушена од Турците, за што имаме ракопис напишан од некој поп Јане од Ново Село во 1822 година. Црквата по опишаниот настан е урната и е адаптирана во џамија, а џамијата била исклучиво за потребите на пашата и никогаш не била во служба на муслиманското население.

Сепак, повторно ќе се навратиме на пишувањата на познатиот патеписец Евлија Челеби и толкувањата на историчарот Коста Балабанов. Кога Евлија Челеби ги набројува џамиите во град Штип во 1662 година, се потврдува дека една црква на која ѝ бил додаден михраб, е претворена во џамија. Тоа била џамијата позната како Фехтије, а не џамијата Хусамедин-паша. Самото име на џамијата „Фехтија“ – која значи адаптиран христијански храм, покажува дека тоа е храмот посветен на Архангел Михаил изграден во 1332 година, кој до денес е познат под името Фитијата меѓу населението во Штип. Во определен период на времето црквата немала фрескопис, а има докази дека црквата, всушност, била украсена со фрески. За време на турското владеење постои како црква кога Али-бег ја претворил во џамија и го уништил фрескописот. Дури во 2000 година бил направен нов иконостас од мермер и се насликани нови фрески, кои се дело на уметникот Перо од Скопје.

Црквата Свети Архангел Михаил – „Фитијата“

⁷ Рубрика: Писма, *Утрински весник*, 27 јули 2006 г.

Врз основа на ова, може да се изведе јасен заклучок дека во легендите споменатата црква посветена на Свети Илија не е таа што била адаптирана во џамија како што наведува митрополитот Агатангел, туку онаа посветена на Свети Архангел Михаил. Очигледно, во Брегалничката епархија сакаат само врз основа на една и со ништо непотврдена легенда да го решат случајот во своја полза.

Сепак, конечно има и добра страна во целата ова приказна, а тоа е дека од октомври 2018 година археолозите од Заводот за заштита на споменици и Музеј на град Штип почнале конзерваторски и реставраторски истражувања на објектот. Со ова Штипскиот музеј има цел овој споменик на културата од втор степен да го отвори за граѓаните и да се користи за културни настани. Иако целиот процес се одвива премногу бавно, се надеваме дека во иднина овој проект конечно целосно ќе се реализира.

За жал, не успеавме да пронајдеме историски релевантни податоци кој бил Хусамеддин-паша. Поради забраната и веќе споменатиот судски спор помеѓу МПЦ и Исламската верска заедница, ние не можевме да влеземе во самата џамија и турбето за да дознаме некои дополнителни информации. Сепак, се надеваме дека оваа наша скромна статија ќе поттикне понатамошни истражувања и анализи за да се докомплетира целата слика за историјата на Хусамеддин-пашината џамија.

Мустафа Алиоски¹

Перцепцијата за Македонија и Македонците во делата на османлиските историчари Мехмед Мурад, Мехмед Тефвик и еден анонимен автор

Abstract: In this article, we introduce the works "General History" by Mehmed Murad, "History of the Bitola Vilayet" by Mehmed Tefvik, and "Historical Specificity of the Vilayet" by an unknown author which is partially preserved. These books are located in the fund "Ottoman Documents and Books – SARNM – Prilep Department" and offer insights into Macedonia's history and the Macedonians during the ancient and medieval periods. The oldest history of mankind, encompassing the history of the ancient peoples, is further developed. This paper presents historical data and conclusions from the mentioned authors, supplemented with translated pages, in order to captivate contemporary researchers' interest. All of these topics were studied as a part of the Ottoman state's mandatory education system.

Keywords: Ottoman documents, Macedonia, Ottoman books, Bitola province, history.

Во Државниот архив – Одделение Прилеп се наоѓа фондот именуван како: „Османлиски документи и книги – ДАРМ – Одделение Прилеп“, кој е во фаза на средување и обработка. Архивските документи од фондот се сместени во 16 архивски кутии, со гранични години на документите од 1836 до 1942 г. и се состојат од: лични документи, тапии за имот, судски документи, даночни документи, такси, пашарина, евиденција на домашните животни, помош за градби, документи за наем, документи за купопродажба, одликувања, настани, седница на османлискиот парламент итн.

Поголемиот дел од фондот опфаќа книги од различни научни области, од кои посебно се издвојуваат оние кои тематски се однесуваат на религиите и

¹ Помлад соработник во Одделението за средување и обработка на архивски материјал – османлиски период во ДАРСМ, е-адреса: mustafa.alioski@arhiv.gov.mk.

различните науки напишани на османлиски и арапски јазик, датирани во периодот од 1544 до 1912 година. Поголемиот дел од книгите опфаќаат содржини од учењето на исламот како монотеистичка религија, како светата книга Куран (Мусхаф), која содржи само зборови или цитати објавени од Создателот (Алах џ.ш. – Господ)² преку пророкот Мухамед пишуваани само на арапски јазик без коментари или толкувања, потоа книга Тефсир (името е на арапски јазик), која значи коментари и толкувања на Куранот изречени од пророкот Мухамед и научниците, книги од Хадис или Суннет во која се содржат: Зборовите (поуките), делата и одобрувањата од пророкот Мухамед и за муслиманите е втора по значење по Куранот, книги за исламското законодавство (Шеријат), за историја, етика, морал, книги со засебни толкувања на многу курански цитати кои се поврзани со суштината на природните науки како и книга за медицинските познавања на пророкот Мухамед.

Во овој фонд се среќаваат и османлиски книги со теми од хемија, географија, општа историја, историја на исламот, историја на Османлиската Држава, историја на Шпанија, логика и психологија, техника, земјоделство, математика, наука за природата, османлиска книжевност, граматика на арапски јазик, Кратка историја на султаните, „Салнаме“ - годишник кој опфаќа повеќе податоци од законодавството за еден вилает, опис кој ја опфаќа поставеноста на државната администрација по институции и функционерите на локалната власт, повеќе статистики за една година, астрономски календари и др.

Меѓу зачуваните книги за темата на статијата посебно значење за историјата на Македонија имаат книгите „Општа историја“ (*Tarih-i Umumî*) од авторот Мехмед Мурад од 1882 година,³ познат историчар, публицист, писател, новинар и политичар, книгата „Историја на Битолскиот Вилает“ - *Manastır Vilâyeti Tarihçesi*“ од Мехмед Тефвик од 1911 година - книга која е преведена на македонски јазик од страна на академикот Драги Ѓоргиев во издание на „Логос А“, 2016 година во Скопје,⁴ во која беа пронајдени страници од трета книга насловена како „Историска специфика на Вилаетот (Битолскиот)“ од 1887/8 година Битола.⁵

Во двете книги кои имаат познати автори има значајни податоци кои се однесуваат на историјата на Македонија и Македонците од македонската античка

² џ.ш. (Целле шануху во превод „Божјата слава е возвишена“).

³ Мехмед Мурад (Мизанџи) (1854 - 1917) бил историчар, писател, новинар. Негови најпознати дела на османотурски јазик се: *MuhtasarTârih-i Umûmî* (1885), *MuhtasarTârih-iİslâm* (1890), *Devr-ı HâmidîAsârı* (1891), *TurfandamıYoksaTurfamı?* (1892), *Le Palais de Yıldız et la Sublime Port* (1896), *Müdâfaa-Niyetine Bir Tecâvüz* (1896), *La Force et la Faiblesse de la Turquim* (1897), *HürriyetVadisindebirPençe-İstibdâd* (1908), *Mücadele-i Milliye* (1908), *TencereYuvarlandıKapağınıBuldu* (piyes, 1908), *Târih-i Ebûlfâruk* (7c, 1909-1916), *Enkaz-ı İstibdâdiçindeZüğürdünTesellisi* (1911) *TatlıEmellerAcıHakikatler* (1912), *Taharri-yüİstikbâl* (2 c, 1913-1914), *Târih-i Umûmî* (4 c, 1880-1882).

⁴ Мехмед Тефвик (Билге) (1865-1940) бил професор по предметот Историја. Пред да почине станал пратеник во турското Собрание. Негови најпознати дела се: *Tarih-i Osmanî: 1892-1896* (1914), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Safahât-i Siyâsiyyesi, İnkıraz ve İstiklâl Muharebesi* (1924 yılında Kuleli Askerî Lisesinde verdiği konferans metni, 1924), *Manastır Vilâyeti Tarihçesi* (Manastır 1911), *Cihan Tarihinde Türkler ve Meziyetleri* (1928), *Kuleli Askerî Lisesinin Bulunduğu Kışlanın Tarihi, Makedonya Tarihi, Endülüs Tarihi, İstoriya na Bitolskiot vilayet, Скопје: Логос А, 2016* (во превод на македонски јазик).

⁵ Поради нецеловитост на изданието, авторот е непознат. Во делот од изданието со кое се располага има суштински и концизни податоци за историјата на Македонија.

држава, која за време на владеењето на македонскиот владетел Пелагон 2012 години пред хиџретот или 1390 години пред нашата ера веќе постоела, па до крајот на османлиското владеење со Македонија во 1912 година.

Книгата „Општа историја“ издадена во Истанбул е второ издание, одобрено од Министерството за образование на Османлиската Држава, во обем од 391 страница, кое се состои од седум поглавја: 1. Светата историја, материјал земен исклучително од светите книги 2. Источна Азија или Далечниот Исток (Кина, Индија и Туркистан), 3. Египќаните - Старите Египќани, Феникијците, историските споменици итн. 4. Семитските народи, Асиријците и цивилизацијата на Вавилон. 5. Иранците или Персијците и нивната цивилизација. 6. Грција и Грците (Хелени), Спарта, Република Атина, Пелопонеските војни и пропаѓањето на Грција и 7. поглавје е посветено на Македонците, Филип, големиот Александар, детството на Александар, неговата власт, војната со Иран, неговите војни, војната со Индија, основањето на Александрија, промената на моралот и др.

Втората книга „Историја на Битолскиот Вилает“ била издадена во Битола и нејзината содржина се состои од: вовед во триесет и шест страници во кој кратко се опишува историјата на вилаетот почнувајќи од првите племиња кои ја населиле Македонија и Балканот од античко време до освојувањето на Вилаетот и Македонија од страна на Тимурташ-паша во времето на султанот Мурат.⁶ Потоа следуваат поглавјата кои ги пренесуваме во буквален превод од османотурски јазик: „(Тогаши) Постојните чесни џамии во Битола“.⁷ Следува поглавјето „Државни и други објекти во Битола“ каде што се среќава Црвената касарна, имиња на излетнички места, јавни локации - турбиња мавзолеи кои биле посетувани од евлиите, луѓе кои се сметале за свети и луѓе од редот на науката⁸. Следува поглавјето „Историја на (ракоположно) назначените големи валии (раководители) на добротворните организации на Ејалетот во време на Танзиматот.“⁹ Во него се содржат имиња на валии на Вилаетот, во периодот од 1270 до 1284, назначените команданти на оформената Трета хумајун армија центар, која била оформена во Битола во 1843 година (или 1259 година по хиџра), имиња на султани кои оствариле посета на градот Битола, маалата во Битола, историјат на градот Охрид, биографија на хаџи Мехмед Хајати Халвети, се говори за манастирот „Свети Наум“, за македонските градови Лерин, Прилеп, Дебар, Костур. За албанските градови Елбасан и Колоња, Подгорица, во Црна Гора, се дава општа статистика за Битола во 1326/1910

⁶ Тимурташ-паша бил румелиски беглербег, кој во 1385 година го освоил Прилепското кралство и Битола.

⁷ Станува збор за џамии кои постоеле во периодот 1910/11 година, вкупно 37 и споменати се месџиди-помали џамии без минаре. Набројани се Исхакија-џамија, Муфти-џамија, Јени-џамија, Хајдар Кади-џамија, Коџа Кади-џамија, Хаџибегова џамија, Ески-Стара џамија, тогашни медреси (верски школи) во Битола.

⁸ Споменати се евлиите: Цигер Баба, Хасан Кешфи, Емини Султан, Јемини Султан, Тиз Вирен Баба, Јумрук Баба, Сабунџи Заде, Хусеин Баба, Уч Шејхлер, Али Деде, Четин Халил Баба и други. Од редот на научниците се набројуваат: Китабчи Мустафа-ефенди, Сулејман Фариси, Халим Шах, Афгани Шејх Мехмед еф, Шејх Косе-ефенди, Хафиз Ебу Бекир Деде, Хајредин Хидр-ефенди, Хафиз Али-ефенди, Ахмед Даниш-ефенди, Хаџи Исмаил Хакки-ефенди и Мехмед Рифат.

⁹ Танзиматот е период на реформи во Османлиската Држава воведени со Гулханскиот хатишериф од 1839 година, или по исламското сметање на времето тоа е 1255 година.

година, се опишува географската положба на Битолскиот Вилает, Битолскиот Санџак, Подгоричкиот Санџак, Дебарскиот Санџак, Серфиче Санџак, Санџакот на Елбасан, производството во Битолскиот Вилает, земјоделството во Битолскиот Вилает, општи податоци за образовните установи во Вилаетот и општа статистика на Вилаетот.

При анализата на содржините се забележува дека погледите на османлиските историчари кон Македонија и Македонците се исти и се надополнуваат еден со друг во ставовите за потеклото на Македонците, иако нивните дела се издадени во различни периоди (1882 година, 1886/7 година и во 1911 година). Тоа ги прави интересни за истражувачите на етничкото потекло на Македонците, иако веќе во науката е познато како Османлиите го третирале прашањето на националната припадност. Познатиот Милет-систем во Османлиската Држава означувал верска, а не национална идентификација на народите кои живееле во таа држава се потврдува и од овие автори.

Дополнително за тоа говори фактот дека во личните документи кои ги издавала власта стоела графа за верскиот идентитет во кои требало да стои само името на верската припадност (христијани или Евреи) или пак името на верската деноминација (православни, католици или протестанти). Како што соседните православни цркви добивале права на територијата на Македонија така османлиската власт во графите за верска припадност во личните документи на Македонците внесувала припадност според црквата која ја посетувале. Пример, Бугари за тие што ги посетувале црквите на Егзархијата, Рум доколку биле припадници на Цариградската патријаршија. Има и примери кога еднаш биле евидентирани според тоа која црква ја посетувале, а потоа според верска припадност.¹⁰

Во прилог на наведеното би навеле што пишува на страница 100 од втората разгледувана книга „Историја на Битолскиот Вилает“ во која е наведена статистика за Битола. Податоците говорат дека во градот во 1910 г. живееле 15930 муслимани, 9162 Руми (Ромеи, верници на Цариградската патријаршија), 7900 Бугари (православни верници на Бугарска егзархија), 446 Власи (Влашка црква) 275 Срби (православни верници на Српската црква), 6307 Евреи, 267 Египќани. Посебно се издвоени Евреите, Египќаните католиците и протестантите.¹¹

¹⁰ На пример, во фондот се среќава личен документ на извесна Петра, ќерка на Трајко од с. Дуње Прилепско, издаден на 8 март 1889 г. Во делот за вероисповед е евидентирана како Бугарка, а во нов документ од 9 октомври 1905 г., по вероисповед вера е запишана како христијанка.

¹¹ Во книгата „Салнаме-годишник“ издадена во Битола 1892 година, која се наоѓа во фондот „Османлиски документи и книги“ Одделение Прилеп, на страница 169, во пописот од 1892 година, опфатени се 225235 Рум 9 (верници на Цариградската патријаршија вклучувајќи го и влашкото население), 224999 Бугари (верници на Бугарската егзархија), 26 Ерменци, 34 протестанти и 5035 Евреи. Српската црква не се третира во овие се податоци од целиот Вилает. И овде се воочува фактот дека во пописите се наведува припадност на црква, а не етничка припадност, а тоа се поткрепува со фактот дека во пописот не фигурираат етничките Албанци, а се работи за вилает кој опфаќа денес добар дел од источна Албанија и Југозападна Македонија, каде што се опфатени санџаците на: Ебасан, Поградец, Корча-Горица (Албанија), а во другата страна: Битола, Прилеп, Охрид, Ресен, Струга, Крушево и Кичево (Македонија). А, тие делови биле населени повеќе со македонско и албанско население, поради пописот на верска основа и немање македонска или албанска црква во Битолскиот Вилает не фигурираат Македонци или Албанци.

Авторите на двете разгледувани книги Мехмед Мурад и Мехмед Тевфик се осврнуваат за потеклото на името Македонија и античките Македонци и ги поврзуваат со Пелазгите, кои први ги населиле овие територии приближно 5500/5800 години пред хицретот¹². За името на Македонците се говори и во нецелосната книга „Историската специфика на Битолскиот Вилает (Битолскиот)“ која е вметната во веќе споменатата книга каде што е наведено дека Македонците првично биле нарекувани како „Седим или Сетим, потоа Масед(т)им и оттаму произлегува Мас(ц)едуан, односно Македонија“. Мехмед Тевфик пишува и за политичката историја на античките Македонци од периодот на зацврстување на власта од страна на Филип II до освојувањата на неговиот син Александар Македонски при што во еден дел подвлекол дека: *„За времето на Александар Македонски, Македонија внатрешно дојде до извонреден напредок, потоа историски е потврдено дека сите делови што ги освои Александар од Балканот до Индија им припаѓаа на Македонија“*.

На страница 445 од книгата „Историска специфика на Вилаетот“ анонимниот автор наведува дека: *„поради конфликтот на Грците со Македонците коишто тогаш ги имале заземено териториите кои Грците ги сметале за свои и неможност на Грците за да ги совладаат Македонците, барале помош од Римјаните коишто тогаш го достигнале највисокиот врв (од напредокот и благосостојбата), при што дошло до големи судири меѓу Македонците и Римската војска, потоа Македонија и Грција 146 г. пред нашата ера Македонија и Грција беа поставени во форма на еден вилает под име „Аше“ за време на владеење на Филип Петти дошло до големи воени судири со Римјаните, иако Филип дал голем отпор, на крајот бил поразен во Тесалија (Фарсала)Чаталџа“. Десет години подоцна за време на последниот македонски владетел Персеј, еден од главните команданти на Римјаните Пол Емил (Павлос Емилиос) со војска составена од 40.000 пешадија и 10.000 коњаници, следејќи го воениот пат „Виа Игнатија“ ја нападнал Македонија на повеќе места, потоа исто така дадениот голем отпор од страна на последниот македонскиот владетел Персеј, по поразот бил принуден на повлекување од Хераклеја и Пејаниум првично во тогашниот македонскиот главен град Пела, а потоа тој бил заробен со неговата фамилија во познатиот град Пидна, оваа победа во историјата на „Рома“ или Римјаните е назначена како најголем „Триумф“. Авторот Мехмед Тевфик ги опишува големите загуби што ги претрпела македонската страна со опис дека „биле опустошени околу 72 градови од Епир и Македонија и заробени околу 300.000 Македонци и однесени во Рим преку патот Виа Игнатија“. Тевфик наведува понатаму „По владеењето на Римјаните со Македонија, по поделбата на Римската Империја на источна и западна во 395 година по наша ера, Македонија се подели на двата дела на Империјата, а потоа се соедини во Источната Римска Империја за кратко време, во време на владеењето на византискиот император (Аркадиус)“.¹³*

¹² Хицра во превод е „преселба“ и се поврзува со преселбата на пророкот Мухамед од Мека во Медина во 622 г. од наша ера.

¹³ За преводите во однос на античката историја на Македонија, консултирано е изданието Мехмед Тевфик, Историја на Битолскиот Вилает, Битола 1910 г. (превод, редакција, и коментари), Логос А., Скопје, 2016.

Османлиските автори искажувале восхит кон македонското античко кралство, особено кон Александар Македонски, во прилог даваме краток извадок: *„гордост и слава на Македонија, а особено на Битола и нејзината околина претставува периодот околу 950 години пред хиџра, кога во тој крај пораснал Филип кој не бил ниту Грк, ниту Бугарин туку потекнувал од пелазгиските племиња, како и периодот на неговиот син Александар Велики кој бил воспитуван од славниот филозоф Аристотел, кој од страна на Филип бил доведен во гратчето Пела, чии урнатини и денес можат да се видат кај Јениџе (Ениџе). За време на Александар Велики Македонија доживеала извонреден процут, историски е потврдено дека во неговото време под Македонија потпаднале: Грција, Албанија, денешните балкански држави Србија и Бугарија и азиските територии до Индија“.*

Топонимијата на областите во античка Македонија е предмет на толкувања од анонимниот османлиски автор на нецелосната книга „Историската специфика на Вилаетот“ во која се посочува дека зборот Пелагонија значи „соборот на старците (старешините)“ кој го формирале авторитетни Пелазги. Соборот, всушност, имал управна и контролна функција сред Пелазгите, со текот на времето терминот Пелагонија од значење собор добил својство на означување регион. Такво е толкувањето на анонимниот автор на „Историската специфика на Вилаетот“, кој сметал дека Пелазг означува „стар“ или „древен“.

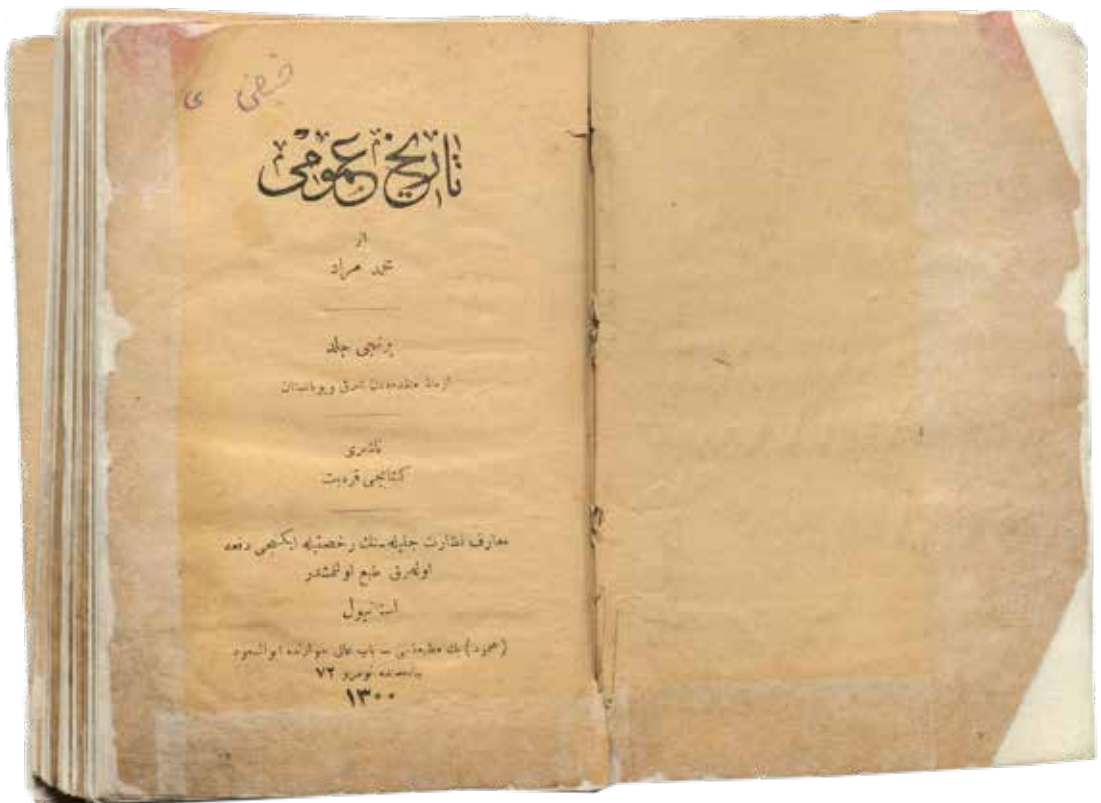
Веќе споменаваме дека во посочените дела се обработува и средновековната историја на Македонија особено додека е дел од територијата на Византија: *„Исто така 180 години пред хиџретот со вилаетот и Македонија ја окупирале и Визиготите (од дивите народи) со времетраење од 5 години, иако императорот на Источна Рома (Византија) Валенс одлучил (да се спротивставува) и се подготвувал со војската, тој бил поразен и убиен во застрашувачката војна близу Едрене. Од 2 до 3 век по хиџрата, со намера да го освојат тогашниот Константинопол (Истанбул) на територијата на Солун, Тесалија, Катрин, Галос и Македонија влегле во повеќе наврати и војски од тогашните исламски влади на Ејубиите, фатимиите, Емевиите од Андалузија - Шпанија и Бени Аглеб, а Османлиите нашле гробови од нив во Солун, Битола, Добрушево, Чаирли и др“.* За време на османлиското владеење неколку населби биле именувани со имињата на најдените гробови од овие војски како што е онаа во Солун со името на гробот „Емир Куртуби“, која во превод на македонски јазик значи „Командант на Куртуба“ или Кордоба од Шпанија.

За истражувачите кои ќе дојдат во допир со овие автори ќе најдат податоци за бугарските и српските освојувања на Македонија во средниот век, крстоносните војни, османлиското владеење на Македонија итн. Авторите ја означуваат 784-та хиџретска/1382 година кога голем дел од Македонија била освоена од Османлиската Држава за време на султан Мурат¹⁴. Интересно, тие ги негираат грчките, бугарските и српските историски права врз Македонија, кои биле уште од тогаш промовирани во Европа.

¹⁴ Султан Мурад Први (1326 - 1389) бил трет султан во Османлиската Држава.

Заклучно, во оваа статија е образложена содржината на трите книги кои се дел од посочениот фонд, кој ќе биде достапен за користење на истражувачите. Споменатите историчари биле влијателни и почитувани во времето во кое живееле и твореле, и според нашето мислење се потпираат на објективност во нивното пишување во поглед на историјата на Македонија. Иако твореле во Османлиската Држава не се воздржувале од критички однос кон нејзината историја. Нивните толкувања и погледи на историските настани и факти може да бидат предизвик за научниците денес. На македонската историографија останува да ги користи аргументите кои ги воочиле османлиските историчари уште од XIX и почетокот на XX век.

Во продолжение се приложени факсимили од почетните страници и на страниците кои се целосно или делумно преведени на македонски јазик.

Факсимил од книгата „Општата историја“ на Мехмед Мурад

ОПШТА ИСТОРИЈА

Книга на Мехмед Мурад

Прв том

Од античките времиња: ИСТОК И ГРЦИЈА

ИЗДАВАЧ

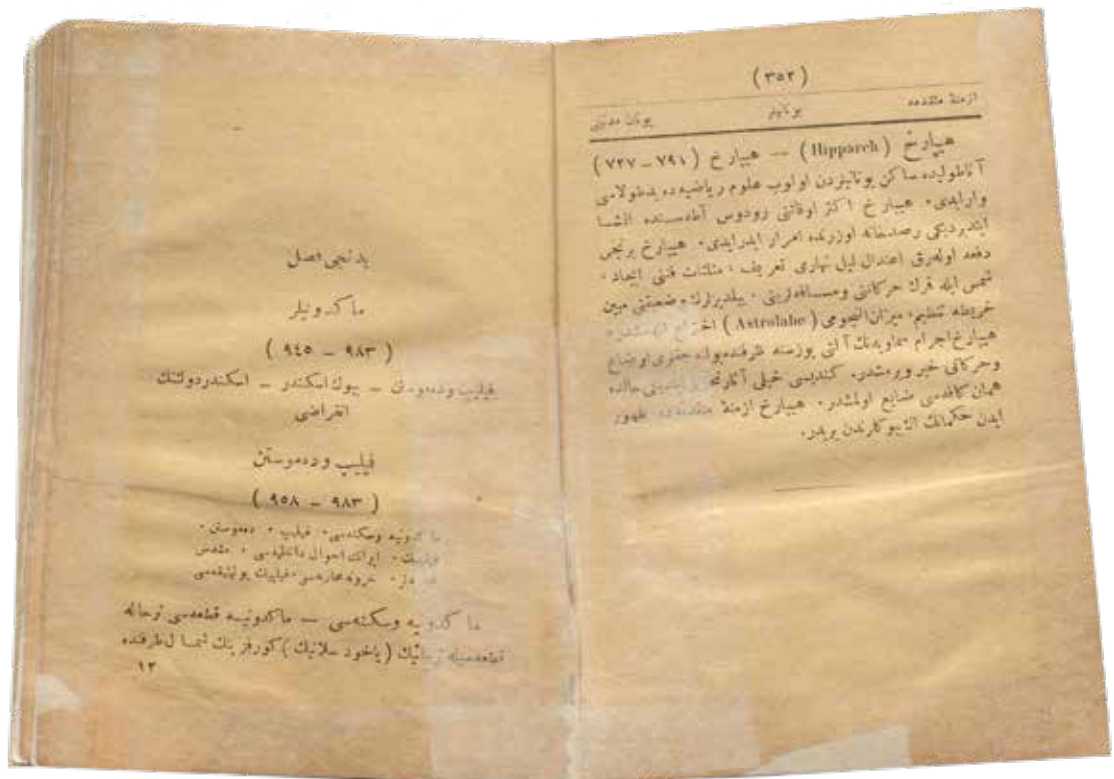
„КИТАБЧИ КАРАБЕТ“

**СО ДОЗВОЛА НА МИНИСТЕРСТВОТО ЗА ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕЧАТЕНА
ПО ВТОР ПАТ (ВТОРО ИЗДАНИЕ)**

ИСТАНБУЛ

**ПЕЧАТНИЦА НА (МАХМУД БЕК) - ВО БЛИЗИНА НА „БАБУ АЛИ“ -
УЛИЦА „ЕБУ СУУД“ БР. 72**

1300

(۳۵۶)

ازمنه متقدمه ماکدونیز فیلیپ

صورت منلو به تشریح و اسلاح الهامش و داخلی غریبش قهره
بر توحید به قدر نهایت ویرم شد. بولن سوکره اجیب
اوزرینه هجوم ایدمک متعدد مجاز به زده مظهر اولم شد.

غیور و جسور حکمدار کورمه مش اولان ماکدونیز
دخی متشکراً کتبه به پمت ایشدر. فیلیپ حکمدار اعلان
اولم شدن سوکره مشروطیت اصولی - یعنی زادگان صفتک
امور دولت مداخله نمی و طالع دیمه در اله قلمبر مش و حکومت
مستقله اصولی احداث ایدم شد.

فیلیپ التزام اید دخی افکاری خصوصه کتیرمک بولنده
تصادف اولان مواقع و مشکلاتن چکیر بر آدم اولما یوب عقل
و درایتی و امثالیز عنادی سایه سده کافه موافقی حیرت انگیز
بهولته بر طرف ایدر ایدی.

فیلیپ ماکدونیز داخله آسایشی ایاده ایشدکن سوکره
تراس (یعنی ادره جهتری) اید ایلر به (یعنی آره زدن)
قباعه لر بی دخی استیلا ایشدر.
لانا فیلیپ راحت بر رده اولور ملز ایدی و محسار زده
کودیتی و کوکسی و فوولی ساقطه میشدی.

ده. دموستنس Demosthenes - فیلیپ اظهار ایشد دخی
بر غیرت ماکدونیزک استقلالانی محافظه افک و ضبط و ربطی

(۳۵۷)

ازمنه متقدمه ماکدونیز فیلیپ

نایمیدن عاجز قلش اولان بولنسانانی فتح ایدمک ایچون بر
مقدمه و حاضر شدن عبارت ایدی. بولن اقرامش بولن
ملویش اولان اراتی استیلا ایچون حاضرانی دیکدر.

وقت مزبوره یونانیسلر ایچده فیلیپ تصوراته کسب
وقوف ایدمک همشهریزنه غافل بولنسانانی اخطار و توصیه
ایمن خلی ذوات بولن شد. فقط اشو دوریلرک و جاپایسه
نکیده قولاق آصیاد یقندن فیلیپ دخی استه دیکنی استحصا
ایدنکش - یعنی بولنسانانی استیلا ایدم شد.

فیلیپ افکار و آمانه واقف اولمق آتک حقدنک زیاد
شدنکی لسان قبول لاتا ایدم ایچده الک مشهور اولان آتسه لی
(دموستنس) در.

حربش شهرت اولان دموستنس (۱۰۰۳ - ۹۴۴) آتده
«اورا تور» لک - یعنی میدان خطیر لک نالی اولدقزی نفوذ
و اعتباری کورنجه آتک کبی نفوذ صاحبی اولق ایچون حین
صداوتندن بری اورا تور لقه میل ایشیدی. لاغش نقطیه به
مالک اولق ایچون بک چوق چالیشدقن سوکره بر مناسبت
کرسی خنسانه جیتجه فنا حالد محبوب و نثار اولم شد.
چونکه اهالی نانی آتده کدن ماعدن مسترانه نایشره اسطه سیه
دموستنی سکونه مجبور ایدم شد.

СЕДМО ПОГЛАВЈЕ

МАКЕДОНЦИТЕ

(983 – 945)

ФИЛИП И ДЕМОСТЕН - ГОЛЕМИОТ АЛЕКСАНДАР - ПАДОТ НА
ДРЖАВАТА НА АЛЕКСАНДАР

ФИЛИП И ДЕМОСТЕН

(983 – 958)

МАКЕДОНИЈА И ЖИТЕЛИТЕ. ФИЛИП. ДЕМОСТЕН. ВНАТРЕШНИТЕ
СОСТОЈБИ НА ИРАН. СВЕТИТЕ ВОЈНИ. ВОЈНАТА ВО ХАРУНА.
ПОЛИТИКАТА НА ФИЛИП.

МАКЕДОНИЈА И ЖИТЕЛИТЕ

Македонскиот дел се простира од делот на Трхала со Термаин (Солунскиот) Залив на северна страна. Поголемата површина е планинска, жителите отсекогаш биле познати со воинственоста. Според тврдењата на самите Македонци, тие со Грците биле ист народ (по потекло). Но, во основа колку и да им е сличен јазикот, нема сомневање дека потеклото им е од еден друг народ. Македонската држава е формирана од народот кој потекнува од Пелазгите, кои создадоа власт во Грција пред Хелените.

Македонскиот владетел Пелагон, во војната (Троја), дејствувајќи против Грците на (тројанскиот) владетел (Бриам-Приам) му прати помош (2012 години пред хиџретот). Така што, ова е исто така цврст доказ дека Македонците по потекло не ѝ припаѓаат на хеленската фамилија.

По некое време македонскиот владетел Херкуле беше заробен од Каранос, кој припаѓал на една грчка династија (1118). Од споменатото време, поради тоа што Македонија не се спаси од внатрешните превирања, не остана начин со кој надворешно не се опиша (внатрешната) состојба (во Македонија). Во бреговите на Македонија имаше многу грчки колонии, и со посредство на споменатите колонии влезе внатре цивилизацијата. Иако Македонија се раководеше од владетели на кои им беше владата условна (со ингеренциите на аристократите - во својство на сегашниот парламент, монархот немал ингеренции на независни одлуки), внатрешните состојби биле многу несредени.

(страница 355)

Така што, македонската држава беше лишена од владеење и влијание, пред појавата на Филип Втори затоа што тој стави крај на оваа неуредност.

ФИЛИП ВТОРИ

Познатиот македонски владетел Филип (983 – 958) во детството е пратен во својство на залог во градот Теб (Thebes или Thebai), и во куќата на познатиот Епаминондас престојувал многу време, и во споменатиот град се едуцирал на начин кој му доликува.

Посебно сјајот во тоа време на Републиката Тебаи и напорот на нејзините граѓани го разбуди стремежот во вените на Филип и советите на Епаминондас ги хранеа идеите (на Филип).

Гледајќи во слабоста на големата Македонија наспроти славата и моќноста на малата Република Теб-Тебаи, Филип дојде во состојба на вриење, со завидување на состојбата на Тебаи, мислеше за начинот како Македонија да стане реформирана, влијателна и моќна.

По многу напори Филип длабоко ги истражувал причините за појавата на слабоста на Македонија.

Оваа слабост продолжуваше поради постоењето на еден вид Деревејликлери (феудален систем) во реоните на државата, и неможноста на државата да ги држи во послушност. Затоа одлучи да им ги оневозможи тие права на Деревеклиците кога ќе му се даде првата можност. (страница 356)

Кога Филип се назначи како заменик на владетелот од страна на неговиот внук од брат, кој бил поставен за владетел од чистото потекло уште во детството, воената сила ја организира и ја подобрува до потребното ниво, и ставил крај на внатрешните превирања до некое ниво. По ова вршејќи напад над странците во многу војни станал победник. Поради тоа што Македонците не виделе доблестен и смел владетел (како Филип) Македонците благодарни самите му дадоа поддршка и верност (за негово поставување како владетел).

Откога Филип се прогласи за владетел, по Мешрутијет (ограничена монархија) фундаментите - на вешт начин (со интриги) го отстрани мешањето во власта на аристократската класа, и со тоа ги создаде основите на независната власт.

Во насока за остварување на неговите мисли за кои се обврзал, Филип не беше човек кој бега од местата во кои настануваа случајни проблеми, благодарјќи на беспримерното знаење, памет и решителност, неверојатно и зачудувачки лесно ги отстрануваше сите пречки. Филип откога ја врати безбедноста во Македонија, окупира делови од Тераис (Thrace т.е. Едрене) со Илирија (т.е. Албанија). И онака Филип не стоеше удобно на едно место и во војните ги повреди окото, градите и раката.

Армен Жарноски¹

**Имотите на Иса-беговиот вакаф во Скопје во XIX век според
дефтерите за исплатен наем на вакафски имоти
(*ferağat ve intikalat defterleri*)**

Abstract: The subject of this article is the study of the situation with the properties of the Isa Bey waqf in Skopje in the 19th century. The basic data on the properties of the Isa Bey waqf in Skopje are taken from the Ottoman archival documents, i.e. from the lists of leased waqf properties made by the Ministry of Waqfs (*Evkaf Nezareti*) of the Ottoman Empire in the mentioned period. Investigating the mentioned ledgers for leased waqf properties, in this article we will present the basic data on the situation with the waqf properties of Isa-bey in Skopje, i.e. the number, the location, the area, the persons to whom the properties were leased as well as the amount of the total income from the waqf properties.

Keywords: Isa Bey, Skopje, waqf properties, XIX century.

Вакафите (арап. وقف – запирање, овековечување) за време на османлиското владеење претставувале хуманитарни фондации кои биле воспоставени од страна на сопственик на материјално богатство кој со правен акт наречен *вакафнаме* завештувал некое материјално богатство за хуманитарни и религиозни цели. Од аспект на исламското право, вакафнамето како правен чин било издадено од страна на едно лице кое пред судот известувало за завештувањето на материјалното богатство.² Во правниот акт на завештувањето добротворот одредувал на кој начин ќе се одржува вакафот, колку приходи и на кој начин ќе се трошат за помирување

¹ Доц. д-р по историски науки, ЈНУ Институт за национална историја – Скопје; Одделение за историјата на Македонија во време на османско-турско владеење, e-адреса: armenzarnoski@yahoo.com

² Hacı Mehmet Günay, Vakıf. *İslam Ansiklopedisi cilt 42*, İstanbul, 2012, 475–476.

на потребите на вакафот. Освен тоа, се одредувало кои лица ќе бидат вработени во вакафот, се одредувала и висината на платата на секој службеник во вакафот, т.е. управникот (*мутевелија*), контролот (*назир*) и останатите службеници. Исто така, се одредувало и кои лица ќе го наследат управникот (*мутевелијата*) на вакафот.³

Вакафите за време на османлиското владеење претставувале фондации кои имале големи материјални приходи и во склоп на кои освен хуманитарната дејност за помош на сиромашните, се одржувала и религиозната дејност – т.е. од страна на вакафската фондација се финансирале религиозните комплекси составени од џамии, училишта и текии. Како и во целата Османлиска империја, така и во Скопје, во првите векови од османлиското владеење обичај на богатите државни функционери (санџак-бегови и везири) бил да завештуваат имоти со цел хуманитарна дејност и финансирање на религиозните комплекси. Оваа состојба била овозможена со политичкото уредување на османлиската држава во овој период, т.е. тимарско-спахискиот систем според кој приходите на санџак-беговите биле огромни. Дел од овие огромни приходи од страна на високите државни функционери во наведениот период скоро без исклучок биле трошени во воспоставување вакафи. Вакафот на Иса-бег во Скопје за време на османлиското владеење претставувал еден од најголемите вакафи во овој град. Во овој текст преку истражувањето на четири дефтери за исплатен наем на вакафот на Иса-бег во Скопје ќе откриеме од какви имоти се состоел вакафот на Иса-бег, колку приходи биле земани и како истите биле распределувани.

Историската улога и значење на Иса-бег во османлиското владеење на Балканот во XV век

Иса-бег бил еден од најзначајните војсководители и месни владетели кои биле најзаслужни за османлиското освојување на поголем дел од Балканскиот Полуостров и воспоставувањето на османлиската власт на оваа територија. Тој е син на Исхак-бег и внук на Мехмед Јигит-паша. Мехмед Јигит-паша бил предводник на војската која го освоила Скопје во 1392 година, и Исхак-бег учествувал во османлиското освојување на територијата на Србија и продорите во Босна.⁴ После смртта на неговиот татко Исхак-бег во 1444 година, Иса-бег е

³ Ахмет Шериф, *Вакафите во Македонија во време на османлиското владеење*. Скопје, 2014, 15.

⁴ После освојувањето на Скопје во 1392 година, Јигит-паша населил голем број Туркмени од Сарухан (денешна Маниса) во Скопје, по што овој град станал еден од трите најзначајни центри на Османлиската империја (Mehmet İnbaşı, Üsküp. *İslam Ansiklopedisi cilt 42*, İstanbul 2012, 377–380). После неговата смрт во 1420 година, воено-политичката функција ја преземал неговиот син Исхак-бег, кој исто така учествувал во најважните воено-политички случувања на Балканот во овој период: освојувањето на калето Голубац во 1427 година, задушувањето на албанското востание од 1432 година, одиграл голема улога во воспоставувањето на дипломатските односи помеѓу српскиот деспот Горѓе Бранковиќ и султанот Мурад II, со војска од 3.000 луѓе го остварил првиот османлиски продор во Босна во 1435 година, и учествувал во османлиско-унгарската војна од 1442 година (Enes Pelidija/Feridun Emecen, İshak Bey. *İslam Ansiklopedisi cilt 22*. İstanbul, 2000, 525). И двајцата изградиле религиозни и световни објекти. Од страна на Јигит-паша била изградена првата скопска џамија, теке и медресе, и од страна на Исхак-бег била изградена и денес постоечката Алаца џамија, безистенот во чаршијата како и Сули-анот во скопската чаршија. Според ова, заклучуваме дека

назначен за скопски санџак-бег. Учествовал во најважните османлиски битки во овој период (битката на Варна од 1444 година и втората косовска битка од 1448 година). И за време на владеењето на султан Мехмед Фатих (1451-1481), Иса-бег бил една од најзначајните политички и воени личности на Балканот. Учествовал во продорите во Босна, неуспешниот напад на белградското кале од 1456, второто османлиско освојување на Смедерево во 1459 година и конечното османлиско освојување на Босна во 1463 година. После османлиското освојување на Босна бил назначен за босански санџак-бег, и на оваа функција останал до 1469 година. Во 1473 година од страна на султан Мехмед Фатих бил назначен за надзорник на османлиско-унгарската граница. Иса-беговата џамија во Скопје била изградена во 1475 година.⁵ Иако точно не се знае датумот и местото на неговата смрт, Иса-бег најверојатно починал во периодот после изградбата на џамијата.

Освен џамијата во Скопје, Иса-бег изградил медресе, ханиках, имарет, каравансарај (денес постоечкиот Капан Ан) и хамам (денес постоечкиот Чифте-хамам).⁶ Понатаму, Иса-бег изградил и неколку градби во новоосвоените гратчиња Рас (денешен Нови Пазар) и Врхбосна (денешно Сараево) и одиграл клучна улога во оформувањето на овие две гратчиња во значајни политички и економски центри. Под негова управа се изградила Царевата џамија (*Hünkâr cami*) во Сараево. Освен ова, во 1462 година во овој град Иса-бег изградил и мевлевихане, имарет, каравансарај и хамам, за кои што увакафил недвижен имот.⁷ Од вакафнамето на Иса-бег издадено после завештувањето на неговите имоти, дознаваме дека вакафскиот имот на Иса-бег во Скопје содржел 30 комплекси земјиште и плацеви, од кои 20 се наоѓале во околината на овој град, потоа по текот на реката Лепенец, во атарот на село Радишани, во селата Кучевиште и Драчево.⁸ Од пописот од 1568/1569 година гледаме дека имотот на Иса-беговиот вакаф содржел имоти во селата Кучевиште, Драчево, Бањане, Мирковци, Чучер, Бразда, Оризари и скопската населба Топхане.⁹

Дефтерите за исплатен наем (*ferağat ve intikalat harcleri*): причина за пишување и спецификации

Сега да се осврнеме на дефтерите за исплатен наем (*ferağat ve intikalat harcleri*) кои биле напишани од страна на службеници на Министерството за вакафи (*Evkaf nezareti*) и во кои постојат основни информации за видот, бројноста и површината на недвижните имоти, како и количината на пари кои биле дадени за наем и данок од вакафските имоти на Иса-бег во Скопје. Најпрво да ги објасниме причините за пишување и функцијата која ја имале споменатите дефтери. Во османлискиот правен речник основното значење на терминот *ferağ* означува давање на вакафски, државен или приватен имот од страна на вакафскиот управител

овие две личности заедно со нивниот наследник Иса-бег го поставиле темелот на османлиската цивилизација во Скопје.

⁵ Enes Pelidiја/Feridun Emecen, Isa Bey. *İslam Ansiklopedisi cilt 22*. İstanbul, 2000, 475–476.

⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri cilt III-3*. İstanbul, 1981, 250–252.

⁷ Ibidem, 389–391.

⁸ Ахмед Шериф, *Вакафите во Македонија...*, 74

⁹ Исто, 76.

(мутасариф, мутевелија), државниот службеник или сопственикот на имотот на друго лице кое ќе го користи истиот имот под наем. Во однос на вакафските имоти, лицето кое го зема под наем вакафскиот имот најголем дел од наемот (ќиријата) го плаќа однапред – на почетокот од годината (*muaccele*), а останатиот, помал дел на крајот од годината. Овој начин на издавање на вакафскиот имот се нарекува *icare-teyn* (две ќирии), а целокупната исплатена сума од страна на наемувачот на имотот кон мутасарифот/мутевелијата се нарекува *ferağ*. При настапување на смрт на корисникот на вакафскиот имот користењето на истиот се пренесува на наследник (*varis*) кој починатиот корисник претходно мора да го утврди. Ова наследување се нарекува наследување после смрт и се нарекува *intikal*.¹⁰ Оттука доаѓа и името на пописните дефтери на вакафските имоти кои се наречени дефтери за *ferağat harcı* (ќирија за наем) и *intikalat* (префрлање на користењето на вакафскиот имот при смрт на корисникот на негов наследник и плаќање на ќирија за наем за истиот). Освен ова, поради тоа што во овој текст ќе се наведат сумите на наемот на вакафските имоти на Иса-бег како и платите на вработените во овој вакаф, потребно е да се наведе и вредноста на османлиските валути *лира* и *гуруш* во XIX век. Според османлискиот финансиски систем, 100 гуруши сочинуваат една лира. Пресметано во денешни вредности на златото, една лира која тежи 7.2 грама 22 каратно злато чини 380 евра. Со ова, напоменуваме дека цените на основните прехранбени производи во османлиската империја во наведениот период биле околу една третина пониски од денешните. Според овие податоци, грубо можеме да ја пресметаме вредноста на османлиските пари од споменатиот период.

Состојбата со имотите на Иса-бег во Скопје според дефтерите за исплатен наем

Во овој дел од текстот ќе ги истакнеме основните информации за вакафските имоти на Иса-бег во Скопје во втората половина од XIX век врз основа на четири дефтери за исплатен наем, и тоа еден дефтер од 1847/1848 година, еден дефтер од 1849/1850 година, еден дефтер од 1858/1859 година, и еден дефтер од 1863/1864. Иако во основа вакафските имоти кои биле дадени под наем и запишани во *ferağat* дефтерите не се променети и помеѓу дефтерите нема некои големи разлики, сепак помеѓу споменатите четири дефтери постојат некои измени, т.е. постојат имоти кои се запишани во некои, и не се запишани во останатите дефтери. Ова укажува на фактот дека мал дел од вакафските имоти некои години биле, а некои години не биле дадени под наем, или пак на тоа дека за некои изнајмени вакафски имоти од некоја причина не била исплатена првиот дел од наемнината. Според ова, истражувајќи ги *ferağat* дефтерите можеме да ги дознаеме основните податоци за тоа кои вакафски имоти (ниви, дуќани или конаци) биле издадени под наем, колкава била површината на нивите издадени под наем, кому биле издадени и која била цената на првиот дел од наемнината.

¹⁰ Ali Bardakoğlu, Ferağ. *İslam ansiklopedisi 12 cilt*. İstanbul, 1995, 351–352.

Во дефтерот за наплатен наем од 1847/1848 година се регистрирани 66 недвижни имоти од вакафот на Иса-бег во Скопје. Од нив најголем број (59) се ниви, а помал број (7) се дуќани. Нивите се наоѓале во скопските села Драчево, Кучевиште, Керамидница, Лисиче (Акбаш), Љубош, Дупче, Хаџиова (најверојатно денешно Миладиновци - тур. *Hacılar*) и населбата Догана. Седумте дуќани кои припаѓале на овој вакаф се регистрирани во Скопје. Најмногуброен имот овој вакаф имал во селото Драчево (вкупно 37 ниви). Потоа, во Керамидница биле регистрирани 6 ниви, во Кучевиште 5 ниви, во селото Дупче 4 ниви, во Лисиче (*Akbaş*) 4 ниви, во Љубош 1 нива и во населбата Догана 1 нива. Вкупната сума на првата кирија (*miacele*) од сите вакафски имоти на Иса-бег од оваа година изнесувала 156.263 гуруша, и тоа 53.470 гуруши од нивите во Драчево, 30.000 од нивата во Хаџиова, 29.600 гуруши од нивите во селото Дупче (?), 15.230 од нивите во Керамидница, 11.320 од нивите во Лисиче, 1510 гуруши од нивите во Кучевиште, 1483 гуруши од нивата во Љубош, и 13.000 гуруши од седумте дуќани во Скопје. Вкупната такса (*resm*) за овој недвижен имот изнесувал 8042 гуруши.¹¹

Според дефтерот за наплатен наем од 1849/1850 година во вакафот на Иса-бег во Скопје спаѓале 39 ниви, од кои, слично како и во претходниот дефтер за наплатен наем најголем број од нивите (22) биле во селото Драчево, во селото Кучевиште биле регистрирани 7 ниви, во Керамидница 3 ниви, во Злокуќани 3 ниви, во скопската населба Топхане била регистриран еден голем плац земјиште составен од 6 ниви, во селото Дупче 2 ниви, и во селото Бродец 1 нива. Исто така, бил регистриран и еден дуќан во Скопје. За разлика од дефтерот од 1847-1848 година, вкупната сума на првата кирија на вакафските имоти на Иса-бег во Скопје изнесувала 63.461 гуруши (13.580 гуруши од нивите во Драчево, 22.000 од нивите во Керамидница, 12.900 гуруши од нивите во Злокуќани, 7050 гуруши од нивата во Топхане, 3.500 гуруши од нивите во Кучевиште, 3031 гуруш од нивите во Дупче и 1.100 гуруши од дуќанот во Скопје). Идентично како и во дефтерот за наплатен наем од претходната година, и во 1849/1850 година од недвижниот имот на вакафот на Иса-бег во Скопје вкупно биле собрани 8042 гуруши такса (*resm*).¹² Причината за помалиот приход од кирии од нивите од вакафот на Иса-бег најверојатно е тоа што дел од нивите во 1849/1850 година не биле дадени под наем.

Дефтерот за наплатен наем од 1858/1859 година дава поопширен опис на вакафските имоти, со тоа што во овој дефтер е наведена точната површина на нивите кои биле издавани под кирија. Така, според овој дефтер во Драчево под наем биле дадени 21 нива со вкупна површина од 62 декари (*dönüm*), за кои бил земен прв дел од киријата (*miacele*) со вкупна сума од 38.625 гуруша. Во селото Хаџиова под наем биле дадени 7 ниви со вкупна површина од 46,5 декари, и бил земани 21.350 гуруши за првиот дел од киријата. Во Керамидница под наем била дадена една голема нива со површина од 119 декари, и биле земани 18.000 гуруши за првиот дел од киријата. Во селото Дупче под наем биле дадени 5 ниви со површина од 20,8 декари, и биле земани 16.450 гуруша за првиот дел од киријата.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul, „Evkaf Defterler Evrakı”_15173_00003.

¹² BOA_EV_d_14170_00004; BOA_EV_d_14170_00005.

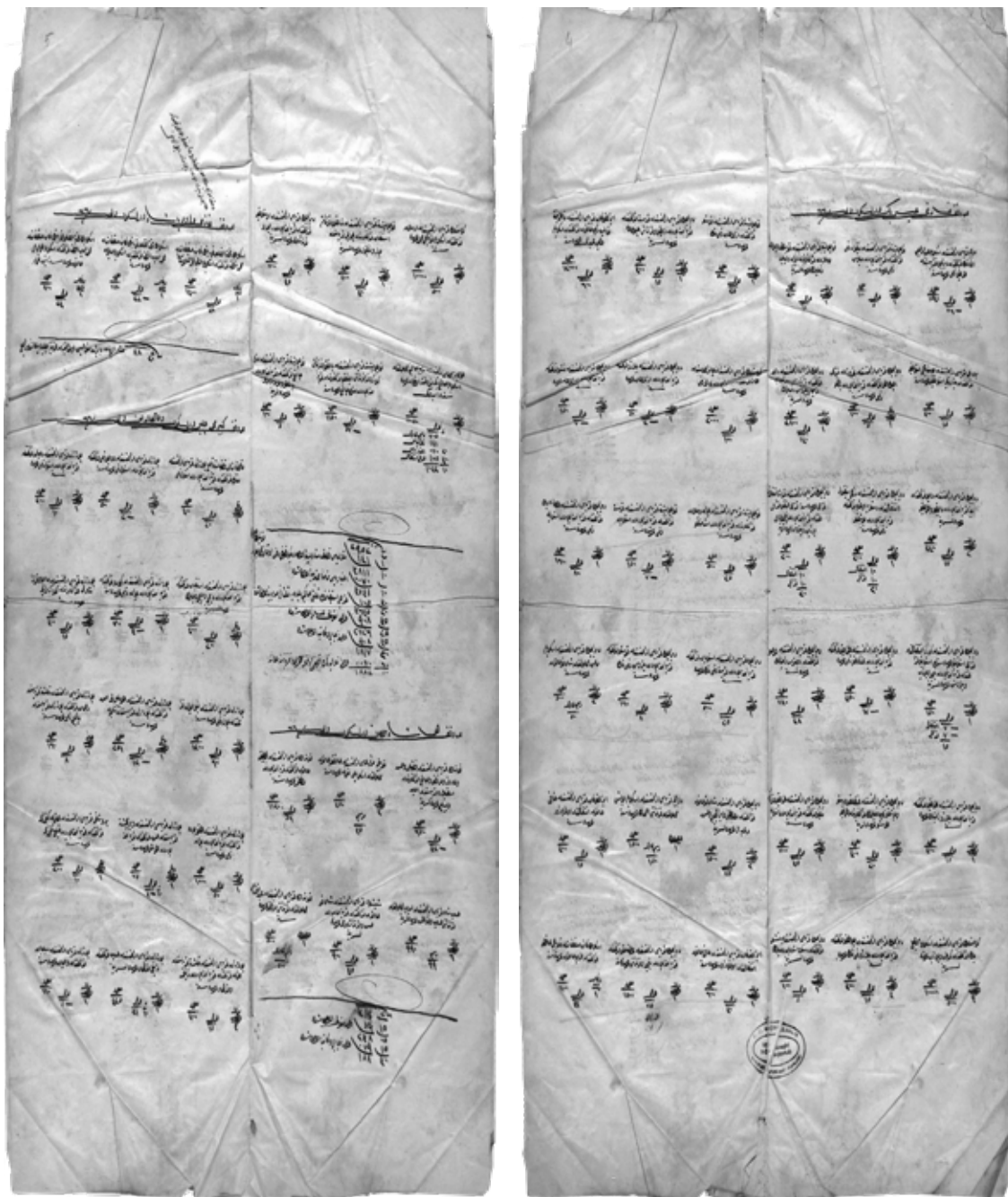
Во Топхане биле изнајмени 6 ниви со површина од 54 декари, и биле земани 9.100 гуруши за првиот дел од ќиријата. Во селото Кучевиште под наем биле дадени 13 ниви со вкупна површина од 46,5 декари, и биле земани 7.690 гуруши за првиот дел од ќиријата. Освен ова 35 ниви со вкупна површина од 137,5 декари и два конаци (*menzil*) од вакафот на Иса-бег во Скопје останале неиздадени под наем и од нив не била земена ќирија.¹³

Во дефтерот за наплата на наемнина од 1863/1864 година освен вкупните приходи од наемот на вакафските имоти на Иса-бег во Скопје, наведена е и сумата на платите на вработените во овој вакаф. Така, од вкупно земен приход од 164.510 гуруши, месечниот исход за платите на вработените во овој вакаф изнесувал 9.190 гуруши. Како пример можеме да ги наведеме сумите на најважните функции во овој вакаф. Првиот и вториот свештеник (имам) земале месечна плата од по 250 гуруши, одржувачот на петочна проповед (хатиб) земал месечна плата од 150 гуруши, учителот (мудерис) земал месечна плата од 60 гуруши, и првиот и вториот повикувачи на молитва (муезини) земале месечна плата од по 50 гуруши. Освен ова, биле вработени и неколку верски службеници и одржувачи на џамијата, медресето и имаретот. Секако, освен сумата издвоена за вработените во вакафот, со преостанатата сума од приходот од наемот на вакафските имоти биле покриени таксите за службениците од Министерството за вакафи, платата за мутевелијата, како и останатите трошоци за вакафот, т.е. храна за имаретот и репроматеријали за џамијата и медресето.¹⁴

Во дефтерите за наплата прва наемнина дознаваме и кому вакафските имоти биле издавани под наем. Истражувајќи го случајот со Иса-беговите вакафски имоти, заклучуваме дека најголем дел од вакафските имоти биле давани под наем на локалните жители од селата каде што овие имоти се наоѓале. Според тоа, во христијанските скопски села (Драчево, Бразда, Кучевиште), вакафските имоти биле давани под наем на локалните жители христијани. Истражувајќи ги случаите во кои се опишува преносот на користењето после смртта на претходниот наемник (*intikal*), гледаме дека најчесто користењето се пренесувало од татко на син. Од друга страна, постојат случаи кога поголемите земјоделски површини биле давани на наем на муслимани кои не биле жители на селото каде што се наоѓал имотот. Лицата кои ги земале под наем овие големи земјоделски површини најчесто биле припадници на феудалната класа, што се гледа од титулата *бег* додадена после името на овие лица. Дуќаните во скопската чаршија биле издавани под наем на локални занаетчии и од муслиманска и од христијанска вероисповест. Во дефтерите се истакнува и видот на занает кој лицето на кое дуќанот му бил даден под наем го практикувал.

¹³ BOA_EV_d_15821_00019; BOA_EV_d_15821_00021.

¹⁴ BOA_EV_d_18455_00004; EV_d_18455_00005.

Додаток (дефтерот за исплатен наем за вакафските имоти на Иса-бег во Скопје од 1849/1850 година со превод)

Од вакафот на гази Иса-бег во Скопје за 1849/1850 година								
Од атарот на село Дупче (?), пренос од Абдурахим ага во корист на зимијата ¹⁵ Трајко од село Драчево.			Од атарот на село Кучевиште, пренос од зимијата Никола во корист на зимијата Милош од истото село.			Од атарот на село Кучевиште, пренос од Косто, Чоте и Миладин во корист на зимијата Филип		
Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина		
1	76	1531	1	5	100	1	10	200
Од атарот на село Бродец, пренос од бостанцијата Стојко во корист на зимијата Трајко од село Драчево.			Од атарот на село Драчево, пренос од (?) ќерката на Гроздан во корист на зимијата Петко од истото село.			Од атарот на село Драчево, пренос од Димо во корист на зимиите Диме и Петруш.		
Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина		
1	15	300	1	5	100	1	140	2800
Од атарот на село Драчево, пренос од Димо во корист на Димко и Трајко од истото село.			Од атарот на село Драчево, после смртта на Радо Никола пренос од синот Никола во корист на зимијата Бошко од истото село.			Од атарот на село Драчево, после смртта на Крсте пренос од ќерката на покојниот (Аланка) во корист на Ничо, Божин и Петруш од истото село.		
Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина		
2	17	340	1	20	200	1	20	200
Од атарот на село Драчево, после смртта на Ѓорѓе пренос од ќерката Стојне во корист на Ничо, Божин и Петруш од споменатото село.			Од атарот на село Драчево, пренос од Дојко во корист на зимијата Ангелко од истото село.			Од атарот на село Драчево, пренос од Арсо во корист на зимијата Димитри.		
Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина		
1	15	150	1	17	250	1	38	780
Од атарот на село Драчево, пренос од Дојко во корист на зимијата Блажо од истото село.			Од атарот на село Драчево, пренос од зимиите Ангелко, Ристо и Бошко во корист на Трајко Тошо.			Од атарот на село Драчево, пренос од Дојко и неговиот брат Нико во корист на Стојан од споменатото село.		
Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина			Ниви (број) Такса Прва наемнина		
1	15	300	1	20	400	1	35	700

¹⁵ тур. *zimmi* – назив за не-муслиманските поданици од Империјата

Од атарот на село Ќерамидница, пренос од скопјанецот Исмаил-бег во корист на Крсте и Божин. Ниви (број) Такса Прва наемнина 9 500 10.000	Од атарот на село Драчево, пренос од Цветко во корист на зимијата Блажо од истото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 4 15 300	Од атарот на село Драчево, пренос од Нешо во корист на зимиите Ристо и Стојан. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 5 100
Од атарот на село Кучевиште, пренос од Крсто во корист на зимијата Златан. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 25 500		
Од атарот на село Драчево, пренос од Крсте во корист на Димко и Ацо од истото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 15 300	Од атарот на село Злокуќани, пренос од госпоѓа Фатима ќерка на Нуредин во корист на скопјанецот хаџи Абди. Ниви (број) Такса Прва наемнина 6 600 12.000	Од атарот на село Ќерамидница, пренос од Тане од населбата Чаир во корист на зимијата Јордан Анче. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 100 2000
Од атарот на село Драчево, пренос од Блажо во корист на Златан од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 2 50	Од атарот на село Драчево, пренос од Тане од Нешо во корист Златан од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 7 150	Од атарот на село Ќучевиште, пренос од Јован и Младен во корист на Станко од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 25 500
Од атарот на село Ќучевиште, пренос од Крсте во корист на зимијата Стојан од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 7 150	Од атарот на село Драчево, пренос од Атауллах-бег во корист на зимијата Стојан од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 80 1600	Од атарот на село Драчево, пренос од Стојан во корист на зимијата Крсте од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 25 500

Од атарот на село Драчево, пренос од Косто во корист на зимијата Петруш од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 8 160	Од атарот на село Драчево, пренос од скопјанецот Сами во корист на госпоѓа Шахнур. Ниви (број) Такса Прва наемнина 2 50 500	Од атарот на село Драчево, пренос од госпоѓа Шахнур во корист на Мустафа син на Ибрахим, Хасан и Абдулах. Ниви (број) Такса Прва наемнина 2 75 1500	
Од атарот на село Дупче, после смртта на скопјанецот Јунус пренос на неговиот брат Ахмед-бег. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 150 1500	Од атарот на село Злокуќани, после смртта на госпоѓа Хани пренос на нејзиниот син Давуд. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 15 300	Од атарот на село Злокуќани, после смртта на госпоѓа Хани пренос на нејзиниот син Давуд. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 30 600	
Од атарот на село Драчево, пренос од Атанаско во корист на Јанчо и неговиот брат од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 75 1500	Од градот Скопје, пренос од калајџијата Анто во корист на госпоѓа Трпа. Дукан Такса Прва наемнина 1 33 1100	Од атарот на село Керамидница, пренос од Арслан во корист на Мехмед туфекчијата од Скопје. Ниви (број) Такса Прва наемнина 7 500 10.000	
Од атарот на село Кучевипте, пренос од Неделко и братот Стефан во корист на Боле и Никола од селото Чучер. Ниви (број) Данок Прва наемнина 1 40 800	Од атарот на село Драчево, пренос од Остојко во корист на Димо и неговиот брат од споменатото село. Ниви (број) Данок Прва наемнина 1 35 700	Од атарот на населбата Топхане, после напуштањето на госпоѓа Рабија пренос во корист на Салих-бег од Скопје. Ниви (број) Данок Прва наемнина 6 705 7050	
Од атарот на село Кучевиште, во корист на Јанко, неговиот брат Горѓе и неговата сестра Илинка. Ниви (број) Такса Прва наемнина 7 57 1150	Од атарот на село Кучевиште, пренос од Митре Чакал во корист на Јанко и неговите браќа од споменатото село. Ниви (број) Такса Прва наемнина 1 75 100		
Такса за пренос (половина за мутевелијата и половина за буџетот на Министерството за вакуфи)			141
Такса за сметководство (целосно за управникот)			70
Такса за пренос при смрт (третина за месниот управник и третина за управникот)			105
Дел од таксата доделен на мутевелијата			908
Дел од таксата доделен на управникот и сметководителот			908
Дел од таксата за пренос која се доделува на буџетот на Министерството за вакуфи			70

Вакафите претставувале финансиски хуманитарни фондации кои имале голем удел во социо-економската структура на османлиското општеството. Според тоа, истражувајќи ги вакафите, имотите кои истите ги поседувале, како и начинот на нивното функционирање откриваме еден особено важен аспект од социо-економската структура на Османлиската империја, а со тоа и еден особено важен петвековен период од историјата на Македонија од крајот на XIV до почетокот од XX век. Со горенаведените податоци укажавме на неколку аспекти од функционирањето на вакафот на Иса-бег во Скопје. Освен локациите и површината на имотите на Иса-беговиот вакаф во Скопје, укажавме на финансиското работење на истите, т.е. сумата од приходите и начинот на кој што истите биле прераспределувани. Со ова осветливме некои аспекти од работењето на вакафите во XIX век, што може да се користи како дополнителен извор за историјата на Македонија и Балканот во доцниот османлиски период.

UDK 341.24(496.02):625.1:656.2(497.2)''18''

Емел Шериф-Мифтар¹**Меѓународната кореспонденција низ османлиските документи за изградба на железниците во Румелија**

Abstract: After the industrial revolution in Western Europe, the Ottoman Empire, which still ruled vast expanses during the 19th century, undertook a major railway project. The main objective was to link the Ottoman Empire to the European trade paths of different types of industrial and food products and to control their weakened borders more easily, not only politically and military-strategically, but industrially and commercially as well. Immediately after the end of the Crimean War (1853-1856), the Ottoman Empire experienced a military and socio-economic decline, which initiated great efforts on its part to develop its rail traffic according to European standards.

The subject of this paper is an analysis of the contracts signed for the construction of the railways in Rumelia, which were officially listed in Ottoman Empire's Books of International Agreements. The Rumelia Railway Project went through many stages. Due to the inability to provide the necessary capital, the lack of technical staff and disagreements over profits, the contracts were terminated, then renewed, and investors were replaced. Thus, the Ottoman Empire suffered a great deal of financial loss because of said contracts. In 1869, Sultan Abdulaziz proclaimed a decree conferring on Baron Hirsch the concession of the Railways in Rumelia, establishing the status of the company that had been granted permission to found a construction company. Shortly thereafter, the necessary capital was provided, a construction and management company was set up, adjustments were made to the contract, the railway administration was formed, and the opening of the constructed railway lines began.

Keywords: railways, Rumelia, contract, project, company, concession.

¹ Д-р по историски науки, соработник/истражувач при ЈНУ Институт за национална историја, Скопје, е-адреса: e.miftar2018@gmail.com.

По индустриската револуција во Западна Европа, Османлиската Империја, која во текот на 19 век сè уште владеела со огромни пространства на Балканот, Северна Африка и Мала Азија, од своја страна се зафатила да реализира еден голем железнички проект. Главната цел била: од една страна да се изврши поврзување со европските линии за трговската размена на разните видови индустриски и прехранбени производи, а од друга страна, Империјата полесно да ги контролира своите ослабени граници, како на политички така и на воено-стратешки, индустриски и комерцијален план.

Во ноември 1848 година османлиската држава го оформила Министерството за стопанство,² а во февруари 1849 година истото министерство се споило со Министерството за трговија.³

Неспоредно по завршувањето на Кримската војна (1853–1856), Османлиската Империја од своја страна доживеала опаѓање на воен и социјално-економски план, при што направила огромни напори за развојот на својот железнички сообраќај според европски стандарди. Покрај другите промени во Османлиската Империја, во која сè уште влегувала и територијата на денешна Македонија, придонеле власта да започне внатрешна дебата за можноста на изградба на железнички⁴ врски во малоазискиот и особено во европскиот дел на Империјата. Преку оваа сообраќајна врска се предвидувало поврзување со Западна Европа, а пред сè преку поврзување на градските стопански центри со Истанбул и други, но и со Солун кон Битола и Скопје и понатаму. Тие сметале дека овој вид копнен железнички сообраќај во голема мера би го олеснил транспортот пред сè од воен, но и од стопански аспект. Според нив, железницата би ја олеснила трговијата меѓу Османлиската Империја и Европа, а воедно би обезбедила и алтернатива на речиси монополскиот статус на британскиот поморски транспорт низ Средоземното Море и натаму во тие времиња преку новоотворениот Суецки Канал.⁵

Од друга страна, тие се надевале дека оваа железница ќе придонесе кон засилување на австриското и на германското влијание на надворешната трговија, со што и местата низ кои железницата би минувала, економски би ги поттикнувала.

Историјата на железничкиот транспорт укажува на интересни факти како на долгиот период од првичната идеја до ефективна и профитабилна примена. Железничките мрежи ги намалувале трансакциските трошоци за производство на стоки и услуги, ја проширувале областа на пазарна арбитража и ја интензивирале

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (натаму BOA), İ. DH, No 9881, 9917.

³ BOA, İ. DH, No 10576.

⁴ Железница *мн. железници* – сообраќајно средство за превоз на стока и патници со единствен заеднички пат, пруга, шини и сите постројки на пругата; железнички возни средства и техничко-комерцијална организација што ги организира и ги регулира сите дејности во врска со тоа. Дигитален македонски речник (<http://drmj.eu/>).

⁵ Градбата на Суецкиот Канал започнала на 25.04.1859 година, а завршила кон крајот на 1863 година. Каналот се наоѓа на територијата на Р Египет помеѓу пристаништето Порт Саид на југоистокот на Средоземно Море и пристаништето Суец на Црвеното Море.

пазарната конкуренција, со што се овозможувал понатамошен развој на поделбата на трудот. На тој начин ги стандардизирале цените и овозможувале преместување на работната сила и други фактори. Дополнително, тие ја поттикнувале мобилноста на луѓето, што значи дека влијаеле врз растот на населението и урбанизацијата, но и го промовирале производството на човечки капитал.

Во рамките на првата половина на 19 век, според развојот на своите историски прилики, Османлиите на финансиски и технички план, сè уште биле слаби за да ги ликвидираат анархичните состојби, кои избувнале на регионите во европскиот дел на Османлиската Империја. Како последица на наведената состојба на Османлиската Империја, во врска со железничкиот сообраќај им биле потребни тендери од странски компании.

Предметот на овој труд е анализа на османлиските документи за договори потпишани за изградба на железниците во Румелија, кои биле официјално заведени во Книгите на Османлиската Империја за меѓународни договори (*Mukavelename defteri ve Muahedeler* - Договори, меѓународни договори од 1622 – 1920 година) како и зборниците за договори (*İmtiyazlar ve Mukavelat Mecmuası*). Како што може да се види од документите, проектот Железници во Румелија минал низ многу процеси. Поради неможноста да се обезбеди потребниот капитал, недостатокот од техничкиот персонал и несогласувањата поврзани со привилегиите, договорите биле раскинати, потоа обновувани, а инвеститорите сменети, поради што Османлиската Империја претрпела многу финансиски штети во врска со наведените договори. Во 1869 година, Барон Хирш покажал интерес за структурирање на проектот Железници во Румелија, односно договорите кои биле условени да бидат прифатени од Османлиската Империја. Министерот за јавни работи Давуд-паша ги доставил проектите во Истанбул. Истата година, султанот Абдулазиз го прогласил декретот со кој му се доделува на Барон Хирш концесијата на Железници во Румелија, при што се утврдил статусот на компанија што добила дозвола за основање градежна компанија. Малку подоцна се обезбедил потребниот капитал, се основала компанија за градежништво и управување, се направиле корекции во договорот, се формирала железничката администрација и започнало отворањето на изградените железнички линии.

Овој долг пат за изградба на железниците со странски концесионери започнал во октомври 1855 година, а преку печатот се извршиле прогласи за изградбата на железничката линија Истанбул – Белград. Соодветно на тоа, владата објавила дека сака да изгради железничка пруга помеѓу Истанбул и Белград. Со таа цел таа подготвила еден примерок на писмена уредба за изградба на железници за странските капитали на 28 јули 1858 година.⁶ Покрај многуте детали во уредбата се напоменува дека линиите од првостепено значење за трговијата ќе ги покрие државата, а второстепено значајните линии ќе им бидат дадени на странските концесионери односно партнери со услов за нивно управување.⁷ Меѓу другото,

⁶ BOA, İ. MV, No. 17395.

⁷ BOA. İ.MV, No. 25578, 24965.

државата се надевала дека со изградбата на првата железничка инвестиција кон Румелија ќе ги задуши, или ќе ги намали востанијата на Балканот во тие години и истовремено таа би можела со неа да го олесни распоредувањето на војската во евентуалната руско-турска војна.

Во овие години, постоела и желба за политичка интеграција со Европа и железницата што би контактирала со европските линии, би ја обезбедила оваа интеграција. Покрај тоа, земјоделските производи на Балканот лесно би се транспортирале со железница, и бидејќи трговијата со балканските кнежевства би се спроведувала преку Османлиската Империја, овие кнежевства би чувствувале потреба да бидат поприврзани кон државата.⁸

Првиот одговор на повикот на Османлиската Империја дошол од британскиот парламентарец Лабро и бил склучен договор со него на 23 јануари 1857 година.⁹ Лабро на 22 декември 1856 година му испратил писмо на големиот везир Решит-паша за комерцијалните, финансиските, политичките и воените предности на железничката линија.¹⁰ Според ова, концесијата за изградба на железници од Истанбул до Русе преку Едрене и Шумен и од Едрен до Енез на егејскиот брег му била дадена на Лабро деведесет и девет години. Иако Лабро веднаш ги започнал подготовките, неговата концесија била, пред сè продолжена,¹¹ но и подоцна на 5 април 1857 година прекината бидејќи не можела да го обезбеди потребниот капитал од 100.000 лири.¹²

Втората концесија за железниците во Румелија им била дадена на претприемачите Чарлс Лидел, Луис Данбар, Броди Гордон и Томас Пејџ на 13 април 1860 година.¹³ Сепак, бидејќи не можеле да ги исполнат своите обврски, како на пример подготовка на картите за договорените траси Истанбул – Едрене – Филибе Пловдив – Софија – Ниш, сè до српската граница како и трасата со седиште во Софија која би продолжувала до Солун, и потребниот капитал од 60.000 лири, во рок од 18 месеци. Договорот бил раскинат на 2 декември 1861 година.¹⁴

На 31 март 1863 година, бил потпишан нов договор, трета концесија за румелиските железници со белгиските браќа Ван дер Елст.¹⁵ Компанијата Ван дер Елст, која ја добила концесијата од Садразмот Али Паша за деведесет и девет години според договорот требало да изградат железничка линија од Истанбул преку Едрене и Татар Пазарџик накај провинцијата Босна односно накај реката Сава, или

⁸ Во меѓувреме, со различни отстапки дадени на британските компании, беа изградени 211 километри Александрија - Каиро помеѓу 1851 – 1856 година, 66 километри Констанца – Чернавода меѓу 1857-1860 и 130 километри Измир – Ајдин помеѓу 1856 – 1866. Овие ги сочинуваат првите железнички линии на земјата на африкански, европски и азиски територии.

⁹ BOA.İ.MM, No. 353.; İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası c.I., s.23-30. ; Mukavelename defteri, No. 1. s. 18-21.

¹⁰ BOA, İ. MM, No. 393, lef 4.

¹¹ BOA. İ.MM, No. 364.

¹² BOA. İ.MM, No. 393.

¹³ BOA, Mukavelename defteri, No.1, s. 138-140. İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası, c.I. s. 151-155.

¹⁴ BOA, İ.MM, No. 1031.

¹⁵ BOA, İ.MM. No. 1459. Mukavelename defteri, no 1, s. 354-359. İmtiyazlar ve Mukavelat Mecmuası, c. I, s. 424-434.

од Нови Пазар сè до српската граница како и линиите од Солун до главната траса, од Инос до Едрене и од Едрене до Варна. Истата година била дадена и концесијата за искористување на шумите, рудните окна и каменоломите во регионот, каде што се планирало да минува пругата во радиус од 10 км.¹⁶ Проектот го започнале пред сè со градежни работи меѓу Истанбул и Кучукчекмеце. Ова поглавје требало да се заврши на 1 март 1869 година. Иако овој датум се приближувал, било очигледно дека компанијата нема да може да го води бизнисот кога нема напредок во градежништвото.¹⁷ Имено, според член 27 на договорот на 1 март 1869 година требало да се заврши трасата меѓу Истанбул и Кучукчекмеце и според член 3 требало да бидат предадени во рок од 12 месеци проектите за трасите Истанбул – Едрене – Инос како и другите проектирани траси да бидат предадени во рок од 24 месеци. Поради тоа концесијата била предадена на Лангранд во октомври 1868 година.¹⁸ Иако министерот Давуд-паша не се согласувал со оваа промена на почетокот, на 12 април 1869 година немал друго решение освен да ја прифати.¹⁹

Тоа биле последните обиди на Турција да се поврзе со Европа со железница без договор со Србија. На Турција ѝ требала врска со Европа. Сепак, не можела да се помири да го постигне тоа преку српската железница. Рутата низ Србија била најлесна, најевтина и најпродуктивна, и сакала железницата што минува низ вазалната Србија да биде нејзина. Ова, до одреден степен, би ја вратила и би ја зголемила нејзината економска и политичка моќ над Србија. За таа цел, таа повторно се обидела во 1867 година да изгради железница без договор со Србија. Таа преговарала со австроунгарската компанија СТЕГ за изградба на пруга од Бажјаш со мост на Дунав, преку Србија, до Алексинац, која би се поврзала со Истанбул преку Ниш и Софија. Преговорите пропаднале, и во 1868 година имало повторен обид – но тогаш Србија се противела. Без нејзина согласност пругата не можела да се изгради. Поради оваа причина, во 1869 година, Турција го обновила својот план од 1865 година за поврзување на Истанбул со Бања Лука преку железничката пруга Истанбул – Едрене – Скопје – Приштина – Нови Пазар – Сараево – Бања Лука – Добричин.²⁰ Србија на Сава сакала да се поврзува со пругите на Јужните железници, со што би ја имале целата оваа железница како и некои други во Турција, во своја експлоатација. Австро-Унгарија била задоволна со таквата пруга, а Србија можела да ја оневозможи врската со Истанбул и Солун. Печатот во Србија и во странство бил преполн со различни коментари. Унгарија не се согласила да ја изгради пругата низ Босна пред да биде изградена преку Србија, што нејзе повеќе ѝ одговарало. Набргу се раширила веста дека Давуд-паша патува низ Босна и дека на Србија нема да ѝ се даде клучка кај Ниш, туку кај Нови Пазар.²¹

¹⁶ İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası, c. I, s. 434-435.

¹⁷ Cameron, R. E., *France and the Economic Development of Europe, 1800 – 1914*, (1st ed. Princeton, N.Y. 1961), New York 1975, 204–320.

¹⁸ İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası, c. III, s. 1511.

¹⁹ İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası, c. III, s. 1510.

²⁰ Миновски Михајло, Плановите на Австро-Унгарија за директна железничка врска Виена – Солун преку Босна (1896 – 1902), *Гласник на Институтот за Национална Историја*, 18/3, Скопје, 85.

²¹ Milenković Petar, *Istorija građenja zeleznica i zeleznicka politika kod nas (1850 – 1935)*, Beograd 1936.

На 22 февруари 1869 година, гувернерите поднеле барање до Пристаништето за поврзување меѓу Алексинац и Ниш, а во меѓувреме, на 17 април 1869 година, Давуд-паша склучил договор со Хирш да изгради пруга меѓу Санџак и Босна.²² Меѓутоа, во 1870 година, Хирш го отфрлил босанскиот ратан како бескорисен, и го изградил само нејзиниот дел од Ского до Митровица и таму застанал. Ова секако бил последен обид на Османлиската Империја и на Австро-Унгарија да ја заобиколат Србија со железница. На Берлинскиот конгрес се разговарало за железничкото поврзување меѓу Европа и Османлиска Империја и била усвоена трасата низ Србија. Покрај тоа, пругата требало да ја изгради Србија, како своја, а не Турција. Така, ова прашање конечно било тргнато од дневен ред. Тоа било во согласност и со независноста на Србија, која била призната на Берлинскиот конгрес.²³

Потоа, министерот за стопанство и трговија Давуд-паша бил пратен во Европа.²⁴ Давуд-паша, кој остварил разни контакти во Европа, меѓу другото се состанал со еврејскиот банкар Барон Хирш. Хирш тврдел дека ќе биде изградена железницата и ветил дека самиот ќе го обезбеди потребниот капитал.²⁵

Договорот за Румелиски железници бил потпишан помеѓу Давуд-паша и Хирш на 17 април 1869 година.²⁶ На 28 мај 1869 година министерот Давуд-паша за да направи некои промени во условите на договорот патувал повторно за Европа²⁷, така што на 16 јуни 1869 година потпишувал договор во Париз во врска со промените и додатоците во условите на договорот.²⁸ Според договорот, тој железничкиот проект го започнува од Истанбул – Едрене – Пловдив – Скопје – Митровица – Нови Пазар – Сараево – Бања Лука, вкупно 2.000 км железнички линии.²⁹ Датумот на концесија требало да започне во јули 1876 година и ќе траел деведесет и девет години.

Портфолио компанијата требала да ѝ плати на градежната компанија 8.000 франци за километар секоја година. Баронот Хирш на тој начин гарантирал профит од 22.000 франци на километар.³⁰ Сепак, овој договор не бил прифатен во Истанбул и било одлучено Давуд-паша повторно да ги исполни условите. Бидејќи условите не се подобриле многу, преземени биле нови обврски во име на државата со наметнување на компанијата Ломбар.

²² BOA, DUİT, No. 68, g. 2–11, vr. 35–40. İmtiyazat ve Mukavelat Mecmuası, c. III, s. 1514–1525.

²³ Јездимир С. Николиќ, Историја железнице Србије, Војводине, Црне Горе и Косова. *Завод за новинско-издавачку и пропагандну делатност ЈЖ*, Београд, 1980, 44.

²⁴ BOA, DUİT, No. 68, g. 2–11, vr. 35–40. İmtiyazat ve Mukavelat Mecmuası, c. III, s. 1514–1525.

²⁵ BOA, DUİT, No. 68, g. 2–11, vr. 17. İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası c. III, s. 1577–1580.

²⁶ BOA, DUİT, No. 68, g. 2–11, vr. 34. İmtiyazat ve Mukavelat Mecmuası, c. III, s. 1613.

BOA, DUİT, No. 68, g. 2–1, vr. 5.

BOA, MMD, No. 11241, s. 2.

²⁷ BOA, DUİT, No. 68, g. 2–11, vr. 17.

²⁸ İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası, c. III, s. 1577–1580.

²⁹ Каранфилски Владислав, *Европската дипломатија и градење на железници во европска Турција (1850 – 1912) и Македонија (1870 – 1997)*, Скопје, 1998, 33.

³⁰ Во 1868 година, Турција му додели концесија на баронот Хирш за изградба на железници на Балканскиот Полуостров, на територијата на Отоманската Империја: а) Константинопол – Едрене – Пловдив – Скопје – Митровица – Сараево – Бања Лука – Добричин; б) Едрене – Шумен – Силистра; в) Скопје – Солун; г) Скопје – Битола – Валона и д) Видин – Софија – Пловдив. Барон Хирш ги изградил железничките пруги: а) Едрене – Пловдив - Трајанова Врата /Капујук-Дервент, б/ Солун Скопје – Зибевче, граница и Скопје – Митровица.

Портфолио компанијата побарала од државата да преземе 8.000 франци што требало да ги плати за километар за период од десет години, тврдејќи дека нема да може да оствари приходи за време на периодот на изградбата. Иако овие прашања биле прифатени со договорот склучен на 14 август 1869 година, два дена подоцна, компанијата објавила дека се повлекува од пругите Румели со нагло решение. Османлиската држава, која се наоѓала во многу тешка ситуација, морал да ја прифати понудата на Барон Хирш да го води бизнисот самиот. Така на 5 октомври 1869 година Барон Хирш заминал за Истанбул со специјален договор, така што садразмот Али-паша ги презентирал условите пред султанот Абдулазиз.³¹ На истиот ден условите биле прифатени. Султанот го објавил декретот за вклучување на договорот односно подавање на концесијата на баронот Хирш.³² По непомината една недела се потпишува и статутот за неа од страна на министерот Давуд-паша.³³ Со ова, како што било наведено на член 14 на договорот од 17 април 1869 година баронот Хирш го добива правото за основање на фирмата за изградба на железницата и на 29 февруари 1870 година и го обезбедил потребниот капитал од 5.000.000 франци.³⁴

Под поимот Ориентална железница односно Источна железница се подразбирале пругите изградени од Барон Хирш во Османлиската Империја како што се: Солун – Митровица, Скопје – Ристовац и Истанбул – Белово. Австро-Унгарија го поддржала баронот Мориц Хирш, кој во 1869 година добил концесија за изградба на линијата Истанбул – Едрене – Пловдив – Софија – Ниш – Приштина – Митровица, а бил предвиден и еден крак кон Сараево, во должина од вкупно 2.400 км со продолжение до турско-австриската граница и со повеќе гранки, од кои едниот требало да го поврзе Солун со Приштина.

Согласно со овие услови османлиската влада можела да ја исполни својата гаранција со готовиот капитал што го собрал баронот Хирш. Врз основа на оваа концесија, Хирш основал две компании во почетокот на 1870 година, едната за изградба и другата за експлоатација на споменатите пруги.³⁵ Со цел да ја изгради железницата, тој ги основал *„Друштвото на царството за железницата на Европска Турција“* и *„Империјалното друштво за експлоатација на железници во европска Турција“* за нивна експлоатација. Седиштето на компанијата се наоѓало во Париз. При изградбата, покрај други, компанијата го ангажирала Вилхем фон Пресел од Јужноавстриските железници како главен инженер на проектот. Градежните работи започнале веднаш во 1870 година во време на Франко-пруската војна (1870 – 1871 година). Удирањето на темелите се случило истовремено во неколку места и тоа: во Истанбул, Дедеагач (Александрополис), Солун и Добричин. Предвидените првобитни работи за изградба на 500 километри од рутата биле извршени уште порано.

³¹ Абдулазиз, син на Махмуд Втори, е роден во Истанбул 1830 година, а починал на 46-годишна возраст на 4 јуни 1976 г. *Албум на Османлиските Султани*, прев. Ахмет Шериф, *Kaknüs* публикации, 2018, Истанбул, 32.

³² BOA, DÜİT, No. 68, g.2–11, vr.34

³³ İmtiyaz ve Mukavelat Mecmuası, c. III, s. 1613.

³⁴ BOA, MMD, No. 11241, s.2.

³⁵ Железничката пруга Солун–Скопје–Косовска Митровица која е изградена за пет години во период од 1869 до 1874 година. Поврзувањето на Солун со Скопје е направено на 9 август 1873 година и во меѓувреме е изградена првата железничка станица во Скопје, турски наречена „Ускуб“.

Според првичната намера на Хирш, работата на пругите требало да ја вршат Јужноавстриските железници (Züdbahn). Меѓутоа, преговорите со оваа компанија пропаднале и Хирш морал во јануари 1870 година да основа сопствена оперативна компанија: „Генерално друштво за експлоатација на ориенталните железници” исто така со седиште во Париз. Основана во 1869 година, компанијата „Источни (Ориентални) железници” ги управувала железниците на Османлиската Империја во Румелија околу половина век сè до 1937 година.³⁶

Така, за време на владеењето на султанот Абдулазиз (1861 – 1876), проектот за железницата практично добил приоритетен ранг и работата на изградбата на неа била започната. За ова можеби улога одиграл и чинот на пуштање во промет на Суецкиот канал во 1869 година. Сепак, набргу потоа, во 1875 година, кога Османлиската Империја била во финансиски тешкотии, проектот бил оставен недовршен и не можел да се финализира.

Проектот за железници на Османлиската Империја на територијата на Македонија практично започнал да функционира од 1873 година. Во овој почетен период особеностите на железничкиот транспорт се одликувале со свои одредени специфичности на функционирање. Евтиниот превоз, способноста за превоз на големи количества одеднаш, а често и брзината давале особено значајно место и улога во сообраќајниот систем на една држава.

Податоците за османлискиот период говорат дека градењето на железничката линија Солун – Скопје – Митровица започнало на 9 февруари 1871 година. Целата линија од Солун до Косовска Митровица била поделена на 4 градежни секции:

- првата била на релацијата Солун – Миравци и била пуштена во сообраќај на 6 јуни 1872 година;

- втората од Миравци до Криволак била пуштена во сообраќај на 9 јануари 1873 година;

- третата од Криволак до Велес била пуштена во употреба на 9 април 1873 година и

- четвртата делница од Велес до Скопје била пуштена во сообраќај на 9 август 1873 година.³⁷

Со неа во тешки времиња биле транспортирани низ секој дел од империјата луѓе што заминувале од внатрешноста и одеа во странство и особено одеа во големите градови со воз. Така, уште од првите години, железницата и превозот со неа во развој, се сметал како проект за модернизација. Со железницата, стотици населени места тогаш првпат се сретнале со лекар, првпат виделе весник, кино, театар и др.

³⁶ Каранфилски Владислав, Европската дипломатија ..., 1–376.

³⁷ Milenković Petar, Istorija građenja ..., Beograd, 1936.

Железницата во натамошната историја на Македонија по нејзината изградбата во 1873 година, постојно и директно влијаела врз развојот на сите гранки во стопанството, а со тоа и врз целокупниот стопански развој на Македонија. Затоа велиме дека пуштањето на железничката линија Солун – Скопје на 9 август 1873 бил настан од првостепено значење на општиот цивилизациски развој на Македонија

Согледувајќи го сето погоре искажано покрај другите една од стратешки најважна железничка линија на Османлиската Империја била онаа што ја изградиле во Румелија, односно териториите под османлиската власт на Балканскиот Полуостров. Кога Османлиската Империја почнала интензивна работа на ова поле, се надевала дека со железницата, прво ќе се зајакнат односите меѓу централната управа и локалното население и локалните места и дека ќе им дојде крај на територијалните намалувања во европскиот дел на Империјата.

Анализата на договорите низ османлиските архивски документи укажува на тоа дека генерално гледано концесиите за изградба биле нејасни и непрецизни, а експлоатацијата била давана под закуп на долго време, што би се применувало само во случај концесионерот да ги изгради од сопствени средства, а и во таков случај државата да треба да предвиди кус рок и по неговото изминување сопственикот на железницата да стане државата преку правото на откуп на дадената концесија. Како резултат на овие концесии државата не ги зачувала своите права да врши интеграција во тарифната политика за да си ги заштити своите интереси дури и кога железницата е во приватна сопственост. И дека на воено-стратешки и политички план изградбата на железничките линии се покажале како успешни, на комерцијален план не биле такви, односно тие претставувале сериозно огромен товар за државниот буџет.

UDK 325.83-05Василевски-Попчевски, Р.

UDK 726.825:325.83-05(497.742)

Васил Ѓоргиев-Лиќин¹ и Бранко Ѓоргиев²**Надгробниот споменик на македонскиот револуционерен деец од струмичко Ристоман Василев-Попчевски**

Abstract: The original tombstone of the Macedonian revolutionary actor Ristoman Vasilev-Popchevski is presented for the first time in the attachment, which is now kept in the depot of the NI Institute for Protection of Monuments of Culture and Museum - Strumica. This cruciform monument made of marble was once placed on a pedestal in the courtyard of the church "St. Prophet Ilia" in the village Popčevo, at the place where Ristoman Popčevski was buried in 1904. The tombstone represents a rare historical artifact and testimony to the national revolutionary and liberation struggle of the Macedonian people from the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Keywords: Ristoman Vasilev-Popchevski, Macedonian Revolutionary Organization (MRO)

Во депото на Националната установа Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, се чува оригиналниот надгробен споменик на македонскиот револуционерен деец од струмичко Ристоман Василев-Попчевски. Овој крстовиден споменик изработен од мермер (сл. 1), во влезната музејска книга е заведен под број 12544³, а во инвентарната книга под број 3715⁴. Своевремено, тој бил поставен на постамент во дворот на црквата „Св. Пророк Илија“ во с. Попчево на местото каде што во 1904 година Ристоман Попчевски е погребан. Надгробниот споменик е оштетен и на него недостигаат делови од краците на крстот, кои се

¹ М-р, виш кустос-историчар, НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, е-адреса: vgorgiev@yahoo.com.

² Виш кустос-историчар, НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, е-адреса: brane.gorgiev@gmail.com

³ Влезна книга на музејски предмети при НУ Завод и музеј – Струмица, вл. бр. 12544.

⁴ Инвентарна книга и картотека на музејски предмети при НУ Завод и музеј – Струмица, инв. бр. 3715.

откршени (види сл. 1.). Тие сега се со димензии: хоризонтален крак – должина: 24,5 см.; ширина: 16 см.; дебелина: 4 односно 5 см. Вертикалниот крак е со должина од 51 см и има нееднаква ширина и таа изнесува од 17 см, па сè до 18 односно 23 см. Неговата дебелина е 5 см.

На надгробниот споменик, во неговиот централен дел, има делумно сочуван текст (сл. 2) во 6 редови, кој гласи:

..(РИ)СТОМАН М.
 ...(Е)НЧОВЪ ВЪЗ...
 ... Д. ОТ С. ПОПЧЕ(ВО)...
 ОБЕСЕНЪ
 НА25 Јули
 1904 г .

Од него може да се прочита името на револуционерниот деец: Ристоман. Понатаму, името на неговото родно место, селото Попчево и податокот дека тој е обесен од османлиските власти на 25 јули 1904 година (сл. 3).

Текстот на споменикот е пишуван со кирилско писмо, а правописот е сообризан со тогаш воспоставениот црковен и образовно-училишен систем во османлиска Македонија, организиран врз принципот на верски заедници – т.н. милет систем⁵. Во Османлиската Империја признати цркви биле Цариградската патријаршија и Бугарската егзархија со седиште во Цариград. Во таа смисла, ним им било дозволено да го организираат верскиот и образовно-училишниот систем во османлиска Македонија, а со тоа и во Струмица и Струмичко. Овој верско и образовно-училишен систем овозможил широка основа за влез на странските пропаганди во Македонија. Познато е тоа дека во овој период активно дејствувале грчката, бугарската, српската, романската, католичката и протестанската пропаганда. Првите три имале исклучиво асимилаторски карактер спрема Македонците и македонскиот народ. Во тоа време, на територијата на етничка Македонија тие дејствувале од позиција на пропагатори на сопствените државни и национални интереси односно во корист на грчката, бугарската и српската пропаганда.⁶ Во таа смисла, само како илустрација, ќе ја споменеме изјавата

⁵ Драги Ѓоргиев, Милет-системот во Османлиската Империја примерот со Македонија, Зборник на трудови: Македонско-полски врски, Прилози од меѓународниот научен собир одржан во Скопје на 28 и 29 ноември 2005, ИНИ, Скопје, 2007, 83–90.

⁶ Ванчо Ѓоргиев, Слобода или смрт – македонското револуционерно националослободително движење во солунскиот вилает 1893 – 1903 година, Скопје, 2003, 93–124.; Вардарски (Петар Поп Арсов), Стаболовштината во Македонија и нејзините претставници, превод, редакција, коментар и предговор д-р Ванчо Ѓоргиев, Скопје, 2006; Никола Минов, Балканските пропаганди во Османлиска Македонија, во Прилози за историјата на Македонија и Македонската култура, приредувач Катица Кулафкова, МАНУ, Скопје, 2021, 195–218. и др.

на бугарскиот пропагандист В. К'нчов⁷ дека „дошол учител во Солун за да ја бугаризира Македонија“ и сл.⁸

Надгробниот споменик на македонскиот револуционерен деец од Струмичко Ристоман Василев-Попчевски, кој се чува во Националната установа Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица претставува редок историски артефакт што сведочи за националреволуционерната и ослободителна борба во Македонија од крајот на 19 и почетокот на 20 век. Напоменуваме дека овој историски артефакт/музејски предмет тука за првпат го презентираме пред научната, стручната и пошироката општествена јавност.

Гробот на Ристоман Попчевски, кој, како што споменавме погоре, се наоѓа во дворот на црквата „Св. Пророк Илија“ (1864/1865) во с. Попчево,⁹ е обновен во 1973 година односно во годината кога починал неговиот син Томе Василев. Тој е погребан во гробот на неговиот татко. Тогаш бил поставен и нов надгробен споменик на кој има фотографии од неговиот син и од Ристоман Попчевски. На новиот надгробен споменик се наоѓа следниот натпис:

ТУКА ПОЧИВАТ

ТОМЕ ВАСИЛЕВ

РОД. 1904 Г.

ПОЧ. 28.II.1973 Г.

И ТАТКО РИСТОМАН

НА 35 Г. УБИЕН 1904 Г.¹⁰

Од натписот може да се види дека: Томе Василев, син на Ристоман, се родил во истата година – 1904 кога починал неговиот татко. Понатаму следува податокот дека Ристоман Василев-Попчевски е убиен во 1904 година на 35-годишна возраст. Од овој податок може да се пресмета дека македонскиот револуционерен деец Ристоман Попчевски се родил во 1869 година и сл. Според тоа, гореспоменатиот Ристоман, деец на Македонската револуционерна организација (МРО) од Струмичко живеел од 1869 до 1904 година. Треба да се истакне уште и тоа дека во текстот што се наоѓа на мермерната плоча под самата спомен-биста поставена во

⁷ Васил К'нчов (1862 – 1902) е бугарски општественик, државен деец и истражувач. Се занимавал со историја, етнографија и географија. Бил учител во солунската Егзархиска гимназија. Директор на егзархиската гимназија во Сер и во Солун. Од 1893 до 1897 година К'нчов бил егзархиски инспектор на бугарските училишта во Македонија. Тој е типичен претставник на бугарската пропаганда во Македонија. Собираше историски, етнографски и статистички податоци за Македонија. Нив ги објавил во повеќе свои дела. Во декември 1901 година бил именуван за министер на народната просвета во владата на Стојан Динев. Кратко по овој чин бил убиен во својот кабинет од отпуштен чиновник. В: Вардарски (Петар Поп Арсов), Стаболовштината во Македонија и нејзините претставници, 39–40, фуснота 83.

⁸ Цитирано според Ванчо Ѓоргиев, Слобода или смрт., 100.

⁹ Елементарни податоци за црквата „Св. Пророк Илија“ во с. Попчево види: Радмила Ташева и Живко Велковски, Преглед, состојби и заштита на црквите од XIX и почетокот на XX век во Струмичко, Зборник на трудови во спомен на Јован Ананиев, Струмица, 2007, 200–201.

¹⁰ В: Лична архива на авторите Васил Ѓоргиев-Лиќин и Бранко Ѓоргиев.

родното село на Ристоман е запишано дека тој се родил во 1870 година. Имено, на малата мермерна плоча под спомен-бистата на Ристоман стои следниот текст во 5 реда: Ристоман/ Василев/ Кочев/ – Попчевски/ 1870 – 1904.¹¹

Инаку, Ристоман Василев-Попчевски (1869 – 1904) е роден во планинското село Попчево, Струмичко. Неговото семејство се занимавало со земјоделство и сточарство, но и со трговија. Тргувал со прехранбени продукти, кои во Струмичко ги носел од Солун. Во вреќите со прехранбените продукти криел оружје и муниција за потребите на Организацијата и сл. Пораст бил високи со силна физичка конституција. Се оженил со Параскева (Парашка), родена во гореспоменатото населено место. Ристоман и Параскева (Парашка) имале четири деца: Кољо, Томе, Ванѓа и Софка. Последната при една жетва била грабната од некои зулумќари-османлии и одведена во непознат правец. Нејзината понатамошна судбина останала непозната. Како револуционер се одликувал со голема смелост, морална храброст и лојалност спрема идеалите на македонското националослободително движење од крајот на 19 и почетокот на 20 век. Во секое време бил подготвен на саможртва како чин на најсвета должност, кон којашто се стремеле македонските револуционерни дејци од тој период. Во 1904 година, по налог на Струмичкиот окружен револуционерен комитет на Македонската револуционерна организација (МРО) добил специјална задача за подметнување темпирана пеколна машина на мостот на реката Вардар на железничката линија Скопје – Солун. Одлуката на Окружниот комитет била во согласност со решенијата на струмичките и на солунските делегати донесени на Окружниот конгрес одржан во 1904/1905 година на планината Огражден.¹² Ваквите акции првенствено биле насочени против политичките и економските интереси на големите сили како и реакција против индолентниот однос покажан од страна на османлиските власти при спроведувањето на реформите во постилинденска Македонија. Ристоман Попчевски темелно се подготвувал за извршување на поставената задача. За таа цел, повеќепати го следел движењето на товарниот воз Солун – Скопје и прецизно определил кога го минува мостот на реката Вардар. На 4 јуни 1904 година, темпираната пеколна машина ја предал на станицата во Удово, адресирана како пакет до Солун. Меѓутоа, поради промена на тарифата, возот задоцнил неколку минути, така што пеколната направа наместо на мостот експлодирала на станицата во Гевгелија. По овој настан, во којшто немало човечки жртви, османлиската полиција веднаш уапсила повеќемина лица од Струмица, меѓу кои биле и учителите Петар Хаџи Јорданов и Иван Чонтев, потоа членот на окружниот комитет Доне Лазаров како и Ристоман Попчевски, за кого што Организацијата веќе имала изготвено план за заминување од Македонија. Храбриот Ристоман категорично ја одбил таквата можност со образложение дека целосно е подготвен да ја споделува сопствената судбина со судбината на народот. Во тој драматичен миг не помогнале ни молбите на неговата сопруга. И покрај тоа што биле подложени на жестоки измачувања, уапсените лица одбиле да признаат дека

¹¹ Исто.

¹² Манол Пандевски и Ѓорги Стоев-Трнката, Струмица и Струмичко низ историјата, Струмица, 1969, 241–243.

учествувале во акцијата подготвувана од Струмичкиот окружен револуционерен комитет. Понатамошната полициска истрага што следела го разоткрила целиот случај, така што Ристоман Попчевски во Солун бил осуден на смрт. Османлиските власти планирале пресудата да ја извршат во Струмица. Сепак, откако дознале дека четите на МРО се подготвувале на патот Удово – Струмица да го ослободат осуденикот, се откажале од таквата намера. Така, пожртвуваниот македонски револуционерен деец е обесен во Гевгелија на 25 јули 1904 година (сл. 4).¹³ По овој настан раководните структури на Македонската револуционерна организација ѝ предложили на неговата сопруга да замине од Македонија со можност за нејзина пристојна егзистенција и школување на децата. Параскева (Парашка) го одбила предлогот и до крајот на животот останала во селото Попчево, Струмичко. Инаку, сопругата на Ристоман исто така била вклучена во редовите на МРО. Се грижела за собирањето храна и облека за македонските револуционерни чети и сл.¹⁴

Сл. 1 Надгробниот споменик на македонскиот револуционерен деец Ристоман Василев-Попчевски (Фотографија Веселин Ристов, фотоархива на Историското одделение при Завод и музеј – Струмица)

Сл. 2 Сочуваниот текст на надгробниот споменик (фотографија Веселин Ристов, фотоархива на Историското одделение при Завод и музеј – Струмица)

¹³ Македонија во образи с 483 аутотипни репродукции и една етнографична карта, *Комитетът за изучаване на българските земи, София 1919*, 95, фотографија 393 (<https://macedonia.kroraina.com/rami/am/index.html>). Види и: Фотоархива на историското одделение при НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица.

¹⁴ Манол Пандевски и Горги Стоев-Трнката, Струмица и Струмичко низ историјата, 265; Костадин Кајдамов, Илинденски настани во Струмичко, Скопје, 2003, 79–83; Бранко Ѓоргиев, Револуционери од Струмица и Струмичко, (електронско издание – CD), Струмица, 2018; Бранко Ѓоргиев, Спомени од македонското националреволуционерно и ослободително движење, Струмица, 2021, 64–65;

Сл. 3 Обид за реконструкција на дел од текстот и на надгробниот споменик. Цртеж: Зорица Костадинова, архива на Историското одделение при Завод и музеј – Струмица

Сл. 4 Ристоман Василев-Попчевски (обесен)
(Фотоархива на Историското одделение при НУ Завод и музеј – Струмица)

Сл. 5 Спомен-бистата на Ристоман Василев-Попчевски во с. Попчево, Струмичко
(Фотографија: Веселин Ристов, фотоархива на Историското одделение при НУ Завод и музеј – Струмица.)

Види и: Архива на историското одделение при НУ Завод за заштита на спомениците на културата и музеј – Струмица, Фонд: 115 години од основањето на МРО во Струмица и Струмичко.

Дамјан Бужаровски¹

Основањето на Гопеш и Маловишта во светлината на историските извори

Abstract: The villages of Gopesh and Malovishta are considered by several authors to be the oldest permanent Vlach settlements in western Macedonia. In this paper, we will analyze the data and sources to try to answer the question of when the villages of Gopesh and Malovishta were founded and whether the claims that they are the oldest Vlach settlements in that region are correct or not. We will also look at who founded these settlements, whether they were Vlachs, and where the founders of these two settlements came from. In the last century, numerous papers have been written about these issues and there are different opinions.

Key words: Vlachs, settlement, village, establishment, Meglen Vlachs.

Гопеш (влашки Gopishi) и Маловишта (влашки Mulovishti) денес се две влашки села кои се наоѓаат во општина Битола. Гопеш е речиси целосно раселен со само еден жител Влаш според последниот попис во 2021 година, додека пак, Маловишта е исто така со мал број на жители и на последниот попис се регистрирани 50 жители од кои 44 Власи.² Во минатото овие две села не биле воопшто мали и биле значајни и развиени. Според статистиката на К'нчов, во 1900 година Гопеш имал 2460 жители сите Власи,³ додека пак Маловишта имало 2300 жители исто

¹ Магистрант по Монетарна економија, финансии и банкарство на Економски факултет Скопје и дипломиран историчар на Институтот за историја, Филозофски факултет Скопје, е-адреса damjan-buzarovski@yahoo.com.

² Државен завод за статистика, *Попис на население 2021* // https://makstat.stat.gov.mk/PXWeb/pxweb/mk/MakStat/MakStat_Popisi_Popis2021_NaselenieVkupno_PodatociNaselenie/T1503P21.px/table/tableViewLayout2/

³ Васил К'нчов, *Македонија, Етнографија и статистика. II фототипно издание*, София, 1996, 241.

така Власи.⁴ Во 1905 година, според статистиката на Димитар Мишев, Гопеш имал 2400 жители повторно сите Власи, а Маловишта 2160 жители Власи.⁵

Јован Трифуноски пишува дека Гопеш во почетокот на XIX век добил карактер на градска населба, со развиена трговија и занаети, а во втората половина на истиот век „бил жива и напредна населба, значаен економски центар за својата околина“.⁶ Во 1904 година австроунгарскиот конзул Рапопорт го опишува Гопеш како влашко гратче⁷. И Франц Дофлајн, кој бил во Македонија во 1917 година и притоа го посетил и Гопеш, на едно место кога пишува за Крушево вели „Гопеш и Крушево, разгледувањето на овие два града...“,⁸ додека на друго место објаснува подетално и вели „Гопеш е исто така еден влашки град или поточно кажано едно големо село со градски куќи“⁹. Со самото тоа што Гопеш бил сметан за градска населба од некои странци кои го посетувале говори за неговата развиеност и големина во споменатиот период.

Слично било развиено и селото Маловишта, кое било богата населба во периодот на османлиското владеење, со развиено сточарство и трговија, а значителен дел од жителите заминувал и на печалба низ тогашната Османлиска Империја, Србија, Романија и други пооддалечени држави.¹⁰ Достигнувајќи го својот најголем подем во XIX век Маловишта добило еден вид градски изглед, со калдрмисани улици, камени мостови, станбени објекти поплочени дворови, јавни чешми и училишта.¹¹

Околу староста на селата Гопеш и Маловишта, некои автори двете населби ги сметаат за значајни и едни од најстарите населби во тој регион. Така Астериос Кукудис пишува дека Гопеш, Маловишта и Псодери „се веројатно најстарите населби во оваа група и речиси со сигурност биле основани пред османлиското освојување“.¹² Том Винифрит пак пишува „три од овие села: Нижеполе, Трново и Магарево, ми беа прикажани, како и Крушево, како релативно нови населби, но преостанатите две: Гопеш и Маловишта, претендираат на многу поголема старост како населби“¹³. И Густав Вајганд забележал дека постари општини на североисток од Грамос биле само Гопеш и Маловишта, особено последното место.¹⁴

⁴ Исто, 239.

⁵ D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris, 1905, 174–175.

⁶ Јован Ф. Трифуноски, Гопеш, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на универзитетот во Скопје*, Книга 10, Скопје 1957, 260.

⁷ Александар Матковски, *Македонија во делата на странските патописци 1904 – 1905*, Скопје, 2009, 41.

⁸ Франц Дофлајн, *Македонија доживувања и набљудувања на еден природонаучник во придружба на германската војска*, Скопје, 2010, 422.

⁹ Исто, 428.

¹⁰ Ристо Палигора, *Св. Петка Маловишта јубилејно издание по повод 150-годишнината од изградбата на црквата*, Битола, 2006, 16–17; Александар Матески, *Маловиште, Економија и бизнис* // <https://www.ekonomijaibiznis.mk/News.aspx?IdNews=18407>

¹¹ Ристо Палигора, *Св. Петка...*, 16.

¹² Астериос Ј. Кукудис, *Власите: Метрополи и дијаспора*, Скопје, 2013, 410.

¹³ Tom J. Winniffrith, *Власи. Историја на еден балкански народ*, Велес, 1999, 44–45.

¹⁴ Густав Вајганд, *Аромане етнографичко-филологическо-историческо издирвания на тѝ наречения народъ македоно-романе или цинцаре*, Варна, 1899, 283.

Меѓутоа, и покрај ваквите тврдења на гореспоменатите автори, до денес не е даден точен одговор врз основа на историските извори за тоа кога настанале двете населби и кој ги основал. Особено и околу тоа кој ги основал овие две населби се водат полемики на кои ќе се обидеме да дадеме одговор врз основа на досегашните податоци и пишаните извори со кои располагаме.

Пишаните извори околу настанокот на Гопеш и Маловишта се доста подоцнежни и не располагаме со многу податоци од периодот кога се основани тие. Како што споменавме погоре, Кукудис ги смета Гопеш и Маловишта за најстари населби во таа група и смета дека се настанати уште пред османлиското освојување.¹⁵ Истовремено тој пишува дека веќе во X век предците на првите влашки жители на Гопеш, Маловишта, Псодери, Влахо-Клисура и Невеска живееле на просторот кој бил под црковна управа на Охридската архиепископија.¹⁶ Додека на друго место пишува: „Што се однесува до Гопеш и Маловишта, можно е да постоеле како влашки населби уште од почетокот на XIV век. А, можеби, во случајот на Гопеш не се работи за познатото битолско село, туку за истоимената населба во долината Девол во Опар, нешто посеверно од Москополе“.¹⁷

Вејс и Томпсон пишувајќи за влашките населби источно од Ресен и помеѓу Ресен и Битола, велат дека населбите можат да се поделат на две групи. Едната група во која влегуваат Трново, Магарево, Нижеполе, Крушево и Битола и другата група која ја сочинуваат најзападните села Гопеш и Маловишта.¹⁸ За првата група тие сметаат дека тоа се влашки населби од прилично модерно време. Трново, Магарево и Нижеполе биле основани од бегалци од Николица, Линотопи, Москополе, Грамости, Бискуки и во Нижеполе и некои Фаршероти. Додека Крушево, според нив, на почетокот било чист влашки град, основан од бегалци од Мецово, Линотопи и Николица, кои купиле мал чифлик и со нивната индустрија и трговија прераснал во голем град.¹⁹ Меѓутоа, за разлика од овие населби, тие пишуваат дека за другата група населби, односно Гопеш и Маловишта, кои иако признавале дека примиле бегалци од Москополе, Фурка, Николица и Невеска, се тврдело дека постоеле најмалку 300 години.²⁰ Исто така за Маловишта пишуваат дека не се наоѓало на истата локација и дека првично се наоѓало подолу во клисурата, близу селото Кажани на патот Битола – Охрид.²¹ Слично тврдење дека Маловишта не се наоѓало првично на локацијата на која се наоѓа денес изнесува и Таки Папахаци. Тој вели дека старите генерации му кажувале дека не многу пред нив, Маловишта се наоѓало на рамницата, токму на огништето на селото Кажани. Купишта на урнатини на црква можеле да се распознаат на една височинка до 1912 година, односно до Балканските војни.²² Папахаци изнесува вакво тврдење

¹⁵ Астериос Ј. Кукудис, *Власите...*, 410.

¹⁶ Исто, 411.

¹⁷ Исто., 412-413.

¹⁸ A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *The nomads of the Balkans an account of life and customs among the Vlachs of northern Pindus*, London, 1914, 218.

¹⁹ Ibidem

²⁰ Ibid., 218-219.

²¹ Ib., 219.

²² Таки Папахаци, Потеклото на маловиштаните и гопешаните во светлината на одредени текстови, *Документи*, година V, број 2, Скопје, 2008, 20.

и за Гопеш и вели дека во постаро време Гопеш бил на север од Виа Егнација, во непосредна близина на поранешното Маловишта, и подоцна како и Маловишта се повлекло на високите врвови каде што се наоѓало заштитено и денеска.²³ Вакво предание за Маловишта запишал и Ристо Палигора, според кое првите семејства се доселиле на денешната локација за време на османлиското освојување на Балканот од месноста Попонева над селото Кажани.²⁴ Инаку, резултатите од археолошките истражувања на првичната положба на селото, покажувале најмалку за остатоци од доцноантички градби распоредени крај патот Виа Егнација.²⁵

Како што споменавме погоре, и Винифрит смета дека Гопеш и Маловишта претендирале на многу поголема старост како населби. Тој дури дава една претпоставка каде што вели:

Сите пет села на падините на Пелистер се во близина на патот Виа Егнација којшто доаѓал од Lichnidus (Охрид) и продолжувал кон Negaclea (Битола). Би било тешко замисливо, но не и невозможно, да се смета дека овие села се резултат од постепеното надоаѓање на Римјаните во планините за да ги опслужуваат и чуваат овие патишта. Сигурно Маловишта било многу погодно место за така младите војници. Името на селото веројатно значи: „тешко е да се види“, а селото е навистина скоро невидливо пред да се влезе во него.²⁶

Винифрит исто така пишува дека ги слушал селаните од Гардики и Маловишта како тврделе дека нивните населби биле стари шестотини години, иако му било кажано дека обете села првобитно се наоѓале во пониските предели.²⁷ Со оглед на ваквото тврдење, би произлегло дека Маловишта било основано некаде во XIV век, тврдење кое го застапува и Кукудис. Од друга страна, Јован Трифуноски во неговиот труд за Гопеш, не пишува кога настанала самата населба, но вели дека првите Власи во него се населиле околу 1770 година, односно во годината кога одделни нивни сонародници дошле и во Битола, Крушево и некои други западномакедонски населби, бегалки од насилствата на Али-паша Јанински.²⁸ Тој пишува и дека за населувањето на Власите во Гопеш сè уште била жива традицијата кај мештаните според која една влашка група од седум куќи најпрво го зафатила местото Корија во долината на Свињишка Река. Набргу тие преминале на денешната повисока положба. Земјата на денешниот Гопеш ја затекнале под густа и голема шума која морале да ја расчистуваат. Сепак, Трифуноски смета дека Гопеш во време на доселување на Власите не била пуста населба без никакво друго население, со оглед на фактот дека селото се споменуvalo во кодиката на Слепенскиот манастир во текот на XVI и XVII век.²⁹

Сите овие гореспоменати тврдења главно не се базираат на пишани извори од самиот настанок на селата Гопеш и Маловишта и се врз база на подоцнежни

²³ Исто, 20.

²⁴ Ристо Палигора, *Св. Петка...*, 14.

²⁵ Исто

²⁶ Tom J. Winniffrith, *Власи...*, 45.

²⁷ Ibidem, 165-166.

²⁸ Јован Ф. Трифуноски, *Гопеш...*, 259.

²⁹ Исто, 266.

извори. Прво споменување на двете села во некој пишан извор е во XVI век. Имено, тие се споменуваат во османлискиот сумарен пописен дефтер од 1536-39 година. Двете села во овој период влегувале во Преспанската Нахија, која пак влегувала во Охридската Каза. Селото Маловишта е заведено со 10 христијански семејства и едно вдовичко семејство исто така христијанско. Гопеш пак, е заведено со 16 христијански семејства и три вдовички семејства.³⁰ Според ова би произлегло дека Маловишта во овој период имало околу 54 жители, додека пак, Гопеш имало околу 92 жители. Наредниот попис за Преспанската Нахија е од 1583 година. Меѓутоа, во овој попис го нема Маловишта, бидејќи тоа било префрлено административно во Битолската Нахија.³¹ Гопеш е регистрирано и во овој попис како дел од Преспанската Нахија со малку намален број на семејства. Во него се регистрирани 15 семејства и четири неженети, повторно сите христијани.³² Инаку, покрај во пописните дефтери, Гопеш и Маловишта во XVI век се споменуваат и во Слепченската кодика.³³

Врз основа на османлиските пописни дефтери и споменувањето на двете населби во четвртото десетлетие на XVI век можеме да заклучиме дека Гопеш и Маловишта сигурно постоеле и во XV век. Бидејќи не располагаме со пишани извори од овој период во кои се споменуваат Гопеш и Маловишта, не можеме да утврдиме кога точно биле основани селата и дали постоеле и во вековите пред тоа. Сепак, со оглед на фактот што бројот на семејства во пописниот дефтер од 1536-39 година е мал, Маловишта има вкупно 11 семејства, а Гопеш 19 семејства, сметаме дека двете населби се настанати во XV век. Кога би биле постари и би биле основани во XIV век тие сигурно би имале поголем број на семејства. Сепак не можеме да ја исклучиме можноста во претходните периоди Гопеш и Маловишта да постоеле како привремени, летни населби, со оглед на фактот дека главно занимање на Власите во тој период било номадско сточарство, па поради тоа тие ги менувале летните и зимските живеалишта.

Второто прашање кое сакаме да го разгледаме е кој ги основал Гопеш и Маловишта и дали од самиот почеток тие биле влашки населби. И во однос на ова прашање се „кршат копјата“ помеѓу повеќе научници и сите имаат свои претпоставки околу првите жители на двете села. Јован Трифуноски, како што споменавме, смета дека Власите во Гопеш се населиле во XVIII век. Меѓутоа, тој смета дека не можело сосема да се верува на тврдењата дека пред нив на тоа место не живеело некакво друго население, со оглед на фактот дека населбата се споменувала во XVI и XVII век.³⁴ Со ваквата претпоставка Трифуноски смета дека пред тоа таму живеело население кое не било влашко. Една таква претпоставка

³⁰ Драги Ѓоргиев, *Населението во македонско-албанскиот граничен појас (XV-XVI век)*, Скопје, 2009, 48.

³¹ Методија Соколоски, Преспанската Нахија во текот на XVI век, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, книга 24-25, Скопје 1973, 113.

³² Александар Стојановски (ед.), *Турски документи за историјата на македонскиот народ опишан пописен дефтер на Охридскиот Санџак од 1583 година том VIII книга 1*, Скопје, 2000, 193.

³³ А. М. Селищев, *Македонские кодичи XVI-XVIII веков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии*, София, 1933.

³⁴ Јован Ф. Трифуноски, Гопеш..., 266.

дава и Винифрит кој вели дека „можно е селата да биле населени во XVII век од луѓе кои не биле Власи“, но поверојатно било тие да биле многу постари влашки населби отколку што се мислело.³⁵

Одговорот на прашањето за тоа дали Гопеш и Маловишта од самиот почеток биле населени со Власи го даваат пишаните извори од XVI, XVII и почетокот на XVIII век. Во пописниот дефтер од 1583 година каде што е запишан Гопеш можеме да забележиме имиња карактеристични за Власите, но и имиња од словенско потекло, како и имиња карактеристични за сите христијани кои според формата во која се напишани, можеме да претпоставиме дека се работи за Власи. Во овој дефтер меѓу другите се забележани имињата Михо Петко, Пејо Михо, Пејо Писе, Којо Менко, Димитри Пејо, Михо Писе, Пертри Пејчин, Пејо Петри, Којчин Менко и други.³⁶ Од друга страна во други документи во кои ги среќаваме Гопеш и Маловишта гледаме имиња карактеристични само за Власите. Така во два документа од 1633 година се споменува Ничо син на Димко од Гопеш.³⁷ За Маловишта во еден документ од периодот 1621-1623 година во кои се бара одредени жители да бидат изведени пред суд се навадени карактеристични влашки имиња како Папа Христо, Генел, Доке, Колчо, Фоте Лазо.³⁸ Влашки имиња на лица од Гопеш како Димо, Цома, Дода, Кочо, Герас, Ничо, Косто среќаваме и во кодиката од манастирот Трескавец од XVII век.³⁹ Понатаму во документи од првите две десетлетија на XVIII век среќаваме уште покарактеристични влашки имиња на лица од Маловишта како Димо Пагор, Кочо Дуду, Кочо Гого, Ѓорѓи Ќошку, Христу Папас, Коста Папу, Едамо (?) Јано, Тане Симо, Симо син на Нако, Димо, Ничо и Волкан синови на Нико и Хангур и други.⁴⁰ Од овие документи би можело да се заклучи дека во Маловишта и Гопеш уште од самиот почеток живеело влашко население. Но, не можеме да ја исклучиме можноста во овој период покрај влашкото, таму да живеело и македонско население, бидејќи среќаваме и карактеристични македонски словенски имиња. Тоа само по себе не мора да значи дека се работи за македонско население, бидејќи многу е тешко да се утврдува етничка припадност само врз основа на имињата. Власите се христијани, и голем број на христијански имиња се општо прифатени, па не може само преку нив да се утврди дали некој бил Влав, Македонец и сл. Сепак можноста дека во првите векови од постоењето во Гопеш и Маловишта можеби живеело и македонско население не може да се отфрли. До сличен заклучок доаѓа и Селишчев, кој прави анализа на имињата на лицата од Гопеш и Маловишта запишани во Слеченската кодика.⁴¹ Тој смета дека во периодот од XVI до XVIII век покрај влашкото население таму

³⁵ Tom J. Winniffrith, *Власи...*, 166.

³⁶ Александар Стојановски (ed.), *Турски документи...*, 193.

³⁷ Александар Матковски (ed.), *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1620 – 1650)*, Скопје, 1961, 22-23.

³⁸ Исто, 17.

³⁹ А. М. Селишчев, *Македонские...*, 158.

⁴⁰ Александар Матковски (ed.), *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1700 – 1725) III*, Скопје, 1973, 38, 41 и 178.

⁴¹ А. М. Селишчев, *Македонските...*, 86.

живеело и словенско население,⁴² иако за Гопеш забележува дека и тогаш тоа било влашко село.⁴³

Откако утврдивме врз основа на пишаните извори дека Гопеш и Маловишта биле населени со Власи и пред втората половина на XVIII век, на ова се надоврзува уште една теорија, а тоа е дека првите жители на Гопеш и Маловишта одржувале блиски врски со мегленските Власи, па дури и дека самите биле Мегленити. Оваа теорија главно се базира на дијалектот кој бил говорен во овие две села и кој бил поразличен од оној говорен од доселениците и дијалектот говорен во соседните влашки села како Трново и Магарево, а бил поблизок со дијалектот на Мегленитите, кој мошне се разликува од преостанатиот влашки јазик. Папахаци дури наведува дека населението од Маловишта се идентификувало со мегленците,⁴⁴ а Вејс и Томпсон велат дека во Гопеш се верувало дека неговите основачи дошле од Нунте од Меглен, многу пред Москополе да настрада.⁴⁵ И Вајганд смета дека во Маловишта најверојатно се измешале Власите со Мегленитите.⁴⁶ Таки Папахаци во поглед на ова прашање пишува:

Овие две села – Маловишта и Гопеш отстапуваат од заедничката оценка за целокупното ароманско живеење, затоа што се карактеризираат со одредени особености својствени само за нив. Од тие особености кои директно нè интересираат за проблематиката која ја проучуваме во ова сумарно излагање ќе наведеме само две поважни:

А. Јазични особености;

Б. Особености од етничката структура.

Папахаци детално анализира одредени аспекти на влашкиот дијалект во овие две села и посочува голем број специфичности за говорот на двете села и уште дека овие специфики во најголемиот дел биле својствени и за мегленскиот говор⁴⁷. Тој дури наведува дека во Битола сите ученици го исмејувале покрај другото изговарањето на „џ“ или „в“ акцентирани како „џ“ од учениците од Маловишта и Гопеш. Затоа тој смета дека маловиштани можеле да бидат само мегленци, а која било друга хипотеза дека тие биле еден филон на романско население преселено од српската подунавска област останувала исклучена.⁴⁸ И Вејс и Томпсон сметаат дека врз основа на дијалектот се потврдувала традицијата за потеклото на првите доселеници во Гопеш и Маловишта, иако тоа не значело неопходно дека имаат исто потекло, но сепак било возможно.⁴⁹ Слично мислење има и Капидан, кој смета дека гопешани и маловиштани биле меѓу првите мегленци населени таму околу XIII век и дека се наоѓале таму повеќе од пет века.⁵⁰

⁴² Исто

⁴³ Исто, 196.

⁴⁴ Таки Папахаци, Потеклото..., 38.

⁴⁵ A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *The nomads...*, 218.

⁴⁶ Густав Вајганд, *Аромане...*, 283.

⁴⁷ Таки Папахаци, Потеклото..., 30–35.

⁴⁸ Исто, 38.

⁴⁹ A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *The nomads...*, 218.

⁵⁰ Th. Capidan, *Meglenoromanii i istoria si graiul lor*, București, 1925, 62, 125.

Околу самата преселба на мегленските Власи кон Гопеш и Маловишта, Папахаци, кој иако вели дека не се знаело кога точно се случила и при какви околности, мислењето на Капидан дека маловиштани и гопешани биле помеѓу првите мегленци доселени некаде во XIII век и дека се наоѓале таму кај што се денес повеќе од пет века не било точно.⁵¹ Со ваквото мислење се сложуваме и ние, од причина што тоа е премногу рано и видовме дека прво споменување на двете села е во XVI век. Од друга страна Папахаци смета дека преселувањето се случило како резултат на некој тежок историски настан. Тој верува дека тоа било во XVII век кога се случила исламизацијата на мегленците од Нунте, која природно предизвикала преселби.⁵² Сепак и ваквото тврдење на Папахаци не е точно, бидејќи Гопеш и Маловишта се основани во XV век, а како што споменавме претходно, во тој период веќе имало Власи во овие две села. Не се исклучува можноста поради процесот на исламизација во Нунте, во Гопеш и Маловишта да имало и доселување на некои семејства од тој крај, па од тука да произлегла локалната традиција. Подоцна со доселувањето на бегалци во Гопеш и Маловишта од Москополе, Грамоста и Никулица лингвистичките разлики исчезнале.

Но, доколку не е точна претпоставката за доселување на Мегленити во Гопеш и Маловишта, тогаш како се објаснуваат дијалектните сличности со мегленските Власи? Вејс и Томпсон даваат уште една хипотеза за разликите во дијалектот на гопешани и маловиштани. Тие сметаат дека мегленските села биле во голем контакт со Словените. Истото го мислат и за Гопеш и Маловишта. Од друга страна Власите на Пинд и југот живееле близу границите на три народи (Албанци, „Бугари“ и Грци), па можело да се очекува словенското влијание на изговорот да било многу послабо изразено за разлика од случајот на Гопеш, Маловишта или пак мегленските Власи кои живееле изолирани во едно словенско јазично море. Оттука Вејс и Томпсон сметаат дека особеностите во дијалектот на овие две села може само да индицираат дека тие се наоѓале на денешната локација многу долго време и природно се чувствувало словенското јазично влијание во дијалектот.⁵³ Слично мислење има и Кукудис, кој смета дека идејата Мегленитите да се движеле кон овој регион треба да ја прифатиме со извесна доза на скептицизам, бидејќи со исклучок на доселување на мегленски Власи во Ресен, не постојат други докази и локални традиции што би го потврдиле раздвигувањето на Мегленитите кон запад.⁵⁴ Можното објаснување за наводна поврзаност помеѓу мегленските Власи и Власите во Гопеш и Маловишта е според него фактот што некои влашки групи мошне рано ги напуштиле катуните и сточарскиот живот, по што се населиле во пониските и постојано населени заедници во регионот. Живеејќи меѓу „славофоните“ и блиско поврзани со земјоделство нивниот начин на живот многу потсетувал на оној на мегленските Власи. Оние влашки групи кои успеале да го преживеат процесот на асимилација ги основале најстарите влашки населби во северозападна

⁵¹ Таќи Папахаци, *Потеклото...*, 38.

⁵² Исто

⁵³ A. J. B. Wace and M. S. Thompson, *The nomads...*, 219.

⁵⁴ Астериос Ј. Кукудис, *Власите...*, 416.

Македонија.⁵⁵ И на крајот Кукудис заклучува дека доколку ја следиме оваа линија на размислување, „би можеле да претпоставиме дека постарите жители на Гопеш и Маловишта не биле навистина Мегленити, туку Власи што поминале низ процесот на културен развој сличен со оној на Мегленитите“.⁵⁶

Ние сметаме дека мислењето на Вејс и Томпсон, и на Кукудис е поиздржано и е точно. Многу е мала веројатноста основачите на Гопеш и Маловишта да биле мегленските Власи. Впрочем, видовме и во пишаните извори од XVI и XVII век дека покрај влашките имиња се среќаваат и имиња од македонско словенско потекло. Оттука ова македонско словенско население кое подоцна било асимилирано, веројатно извршило одредено влијание врз дијалектот на Власите од двете села. Со фактот дека на почетокот кога биле основани Гопеш и Маловишта имало присутно и македонско словенско население, дополнително се потврдува само тезата на Вејс и Томпсон и на Кукудис, за влијанието врз влашкиот дијалект во споменатите села. Кога Гопеш и Маловишта би биле основани од мегленските Власи и сè до доселувањата на Власите од Москополе и околината во втората половина на XVIII век, би биле население само од Мегленитите, би требало да има многу помасовна преселба од Мегленско кон овие населби, нешто што не е забележано во историските извори.

Согледувајќи сè што беше наведено, можеме да заклучиме дека Гопеш и Маловишта биле основани околу XV век. Во претходните периоди можно е нивното постоење само како привремени, летни населби, поради номадскиот начин на живот на Власите. Од друга страна мислењето на некои автори дека пред втората половина на XVIII век во споменатите населби не живеело влашко население е погрешно и тоа се докажува од пишаните извори. Сепак не може да се отфрли можноста во првите столетја од постоењето на овие населби таму да живеело и словенско население, кое подоцна наполно било асимилирано, особено со масовните доселувања на Власи во втората половина на XVIII век и почетокот на XIX век. Тезата пак на Вајганд, Папахаци и преостанатите научници кои сметаат дека првите влашки жители во Гопеш и Маловишта биле Мегленити ја сметаме за неиздржана, иако не се исклучува можноста на некои одделни доселувања на мегленски Власи, кои побегнале поради исламизацијата во Нунте.

⁵⁵ Исто, 416.

⁵⁶ Исто, 418.

UDK 355.48(497):355.216(=163.3)"1912"(044)

Драган Георгиев¹**Сочувано писмо од фронтот за време на Првата балканска војна**

Abstract: An authentically preserved letter from the front line by one of the many Macedonians, who were included in the Bulgarian military forces, with the hope of finally liberating their homeland, Macedonia.

Keywords: Balkan war, letter, volunteers, battle, marine landing.

Балканските војни (1912 – 1913) се историски настани кои секогаш ќе предизвикуваат многубројни и најразлични интереси.

Првата балканска војна е воен конфликт помеѓу Отоманската Империја од една страна и сојузените балкански држави (Бугарија, Србија, Грција и Црна Гора) од друга страна, кои се спротивставиле на петвековната османлиска доминација на Балканскиот Полуостров.

Овој вооружен судир на здружените балкански монархии против полуфеудалната Отоманска Империја бил начелно прогресивен, но поради целта да се подели европска Турција и Македонија – војната била реакционерна. Таа му ја донела најголемата несреќа на македонскиот народ, забележал учесникот во тие настани, велешанецот Алексо Мартулков.²

За таа цел обединетите балкански монархии, зацврстени преку меѓусебни воени договори, упатиле повик и до христијанското османлиско население за борба против Империјата.

Упатениот повик со воодушевување и масовно бил прифатен во Бугарија од

¹ Д-р по историски науки, кустос советник, НУ Музеј на Република Северна Македонија, Скопје, е адреса: dragangeorgiev@hotmail.com

² Алексо Мартулков, *Моето учество во револуционерните борби на Македонија*, Скопје, 1954, 243.

многубројната македонска емиграција која таму нашла прибежиште, поради секојдневните многубројни зулуми и репресалии од османлиското владеење. Овие Македонци, кои биле организирани во свои друштва, со воодушевување и со борбен дух се пријавувале за претстојната војна не знаејќи ги вистинските бугарски експанзионистички монархистички цели – заграбување и владеење со територијата на Македонија.

На повикот на борба против вековниот непријател, на борбата на „крстот против полумесечината“ голем бил бројот на Македонците - емигранти во Бугарија, како и во самата османлиска поробена Македонија, кои масовно доброволно се приклучиле кон бугарските воени формации кои биле создадени непосредно пред долгоочекуваниот вооружен судир. Така создадените воени дружини биле пратени на т.н. Тракиски фронт, далеку од својата родна Македонија, во битките каде што била најголемата концентрација на османлиската војска.

Преку едно зачувано писмо, автентично јавување од самата линија на фронтот на еден учесник Македонец, Евтим Андонов,³ адресирано до неговиот брат во Куманово,⁴ се запознаваме со судбината на многуте македонски револуционери, во тие драматични и одлучни моменти од историјата, кои преку желбата за протерување на тиранинот се надевале на ослободување и создавање слободна Македонија.

Тој, Евтим Андонов, не знаејќи за тајните договори на балканските монарси,⁵ како и многу други Македонци⁶, ги прекинал своите специјалистички студии во

³ Евтим Андонов (с. Градиште, Кумановско, 1885 – 1926, Русе), учесник во Илинденското востание, првиот македонски академски скулптор.

За уметничките квалитети на Евтим Андонов види: Владимир Величковски, *Новооткриени документи за вајарот Ефтим Андонов од Куманово*, Ликовна уметност, бр. 6, 1979, Скопје, 33–36; За неговиот револуционерен, борбен пат, поопширно види: Драган Георгиев, *Непозната активност сврзана со личноста на Ефтим Андонов Градишки*, Музејски гласник, г. 3, бр. 5–6, Куманово, 1999, 75–88.

Името на Евтим Андонов го среќаваме како интелектуалец, скулптор роден во Македонија, види: *Македонците в културно-политически живот на Бугарија*, Софија, 1918, 59, табела IX.

⁴ Писмото било адресирано до неговиот постар брат Петар Андонов од Куманово. Тоа, како и извесен дел лични предмети и фотографии кои припаѓале на Евтим, биле забележани и сочувани од синот на Петар – Борислав Градишки.

Борислав Градишки (Куманово, 1916 – 2014, Скопје) бил осуден за своите идеи во 1946 година на 20 години „...лишение од слобода со присилна работа“, поради „...борба за отцепување на Македонија од рамките на Југославија“. Види: *Зборник политички затвореници 1945 – 1990*, книга Прва, Документи, подготвиле: д-р Васил Јотевски, д-р Ѓорѓи Чакарјаневски, д-р Тодор Чепреганов, Скопје, 2006, 52-53.

⁵ Тука се мисли, пред сè, на „Договорот за пријателство и сојуз меѓу Бугарија и Србија“. Види: *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојна македонска држава*, книга втора, Скопје, 536.

⁶ Голем бил бројот на македонските емигранти кои на повикот за борба со „Болниот на Босфорот“ се упатиле кон регрутните центри во Бугарија. Во своите спомени Тодор поп Антов, роден во с. Ваташа, Кавадаречка Околија, кој заедно со својата сопруга Поликсена ги напуштиле студиите во Женева по објавувањето на Балканската војна и заминале за Бугарија, бидејќи „...откако се објави војна против Турција за ослободување на Македонија, не можевме да останеме ладнокрвни далеку од воениот театар...“ Тодор Поп Антов, *Спомени*, Редакција Зоран Тодоровски, Скопје, 2002, 161–162.

Своите студии по медицина во Русија ги прекинал и Борис Проевски, како и голем број други македонски револуционери, и тоа од САД се вратиле: Лазар Киселинчев, Крсто Калабуrow, Андон

Париз и Брисел, и се приклучил на штотуку создадените Македонско-одрински ополченски дружини (МООП), во септември 1912 година, во Бугарија.

Воената команда на царството Бугарија успеало за многу кратко време да формира 12 доброволни дружини, именувани по славни македонски градови⁷. Оваа воена формација била составено главно од Македонци кои биле упатени на Тракискиот боен театар, каде што доброволецот Евтим Андонов го среќаваме како аѓутант во редовите на 2. Скопска ополченска дружина⁸.

Портрет на Евтим Андонов

Споменатото писмо било пишувано на меморандум на Скопската ополченска дружина, според наведениот датум, на 8 март 1913 година од градот Мерефте, сместен на самиот брег на Мраморното Море.

Поп Штерев, Васил Иванов, Исај Чудов, Трпо Шалапутов; од Канада: Пандо Лазаров, Христо Сугарев; како и од Аргентина: Георги Попгорганов, Мино Пржолев; како и многу други.

⁷ Доброволните дружини биле формирани непосредно пред почнување на војната, во текот на месец септември 1912 година, и биле редоследно именувани: 1-ва Дебарска, 2-ра Скопска, 3-та Солунска, 4-та Битолска, 5-та Одринска, 6-та Охридска, 7-ма Кумановска, 8-ма Костурска, 9-та Велешка, 10-та Прилепска, 11-та Серска и 12-та Лозенградска ополченска дружина.

За начинот и создавањето на овие македонско-одрински доброволни дружини поопширно види: П[етър] Дървинговъ, *История на Македоно-Одринското опълчение*, томъ първи, София, 1919.; Петар Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна (1912 – 1918)*, Скопје, 1969; и др.

Во текот на воениот судир биле создадени уште три други доброволни дружини: 13-та Кукушка, 14-та Воденска и 15-та Штипска ополченска дружина. Види: Държавен военноисторически архив, Велико Търново, Фонд 40 – Щаб на Действащата армия, оп. 2, а. е. 194, л. 280.

⁸ *Македоно-Одринското опълчение (1912 – 1913 г.)*, личен состав, Архивни справочници, 9, София, 2007, 37.

Во 2. Скопска ополченска дружина биле упатувани Македонци кои, главно, биле вклучени во Паланечкото, Кратовското, Кумановското и Скопското братство во Бугарија, луѓе со различна професија и возраст.

Своето јавување го почнува со вообичаениот првичен срдечен поздрав до братот со „Драги Петре“, па потоа се надоврзува за известувањето за скорешната последна битка што ја воделе против турските војници, во која извојувале голема и значајна победа. Имено, јавува во општи црти за страшните неколкудневни борби против Турската флота и војници, во која непосредно учествувал и имал голема среќа што не бил погоден.

Меморандум на 2. Скопска ополченска дружина

Неговиот опис на „страшниот бој“ почнува со добиената заповед, на 23 јануари 1913 година, на неговата дружина да го преземат пристаништето Шаркој на Мраморно Море, кое било заштитено од турската флота, со што почнале да настапуваат кон него. Тогаш, од бродовите почнале да стрелаат со топови.

„Во тој бој нашите ополченци беа навистина бестрашни – гулињата паѓаа како град, а тие трчаа напред како гладни волци“, за потоа да се надоврзе за случката која му се случила откако „...едно гуле кое падна на две педи под мене, ме дигна еден метар во воздух и ме отфрли на страна“.

Само што бил отфрлен, друго гуле паднало на местото каде што бил претходно и со тоа за малку ќе бил разнесен, „...но за чудо останав здрав“, со што продолжиле да настапуваат „...и след петчасовен бој го презедовме градот“.⁹

Понатаму, известува дека наредниот ден пристигнала 4. Битолска доброволна дружина, за да на 26 јануари продолжи нерамноправната битка.

Утрото османлиската војска од многуте пристигнати бродови, почнала

⁹ До началникот на Штабот на МООП, мајорот Петар Дрвингов, дента стигнало известувањето во кое пишувало дека „Денес во 6 часот и 15 минути, след пладне, 2-та Скопска дружина го зазела Шаркој“, види: П[етър] Дървинговъ, *История на Македоно-Одринското опълчение*, 444.

да врши десант на брегот и да стрелаат од топовите, со цел да го преземат пристанишниот град, но биле одбиени.¹⁰ „Нивната војска беше многу, а ние двете дружини бевме околу 2.000 души. Битката беше неравна...удрија за да нè заловат живи, но пак ги одбивме. Започнаа да стрелаат од топовите врз самиот град... Неколку пати гранати паѓаа на 2-3 чекори околу мене, блиску до мене паднаа и убиените, но мене не ме закачија. Турците сакаа или да се предадеме или живи да изгориме, но не дозволивме ниту едното, ниту другото, а удрихме на штик и си го отворивме патот“, напишал во своето јавување Евтим од фронтот.

За оваа нерамноправна битка говори и еден друг учесник во тој настан, доброволецот Георги Киселинов, каде што во своето видување за текот на бојот говори дека „...живите им завидуваа на мртвите поради страшните и свирепи борби“ за време на самиот десант.¹¹

Самиот Евтим во писмото известува дека двете дружини дале 91 човек загуба, кои засекогаш останале во заедничката гробница во Шаркој,¹² на брегот на Мраморно Море.

Засилени и со други бугарски воени формации, борбите ги продолжиле и во наредните два дена, со што по краткиот судир ги разбиле турските сили, градот бил повторно преземен „...и сега сме господари на целиот брег“, како што кажал во писмото.

Пренесувајќи му победнички известувања од далечниот фронт, Евтим Андонов го известува својот брат Петар дека „Сите градишчани се здрави“,¹³

¹⁰ Во 11 часот веќе бил отворен оган од стационаираните воени турски бродови и во продолжение на наредните часови започнале со десант, види: Исто, 469.

¹¹ Г.Я. Киселиновъ, *Подвизитъ на Македоно – Одринци презъ 1912 – 1913 година*, Скопие, 1943, 13–14.

¹² Заедничката гробница во Шаркој станала место на вечито сеќавање за големата храброст на двете македонски доброволни дружини.

Воениот хроничар, учесникот во тие настаните, а воедно и началник на Штабот, мајорот Петар Дрвингов, педантно го забележал бројот на загинатите од двете доброволни дружини, вкупно 95. Од 2-та Скопска ополченска дружина биле убиени 51, а ранети 31 души. Биле истрелани околу 15.000 патрони од страна на доброволците во Скопската дружина. Види: П[етър] Дървинговъ, *История на Македоно-Одринското опълчение*, 477–478.

Како Македонци од 2-та Скопска ополченска дружина кои ги положиле своите животи на оваа значајна битка ги среќаваме имињата на: Георги Ангелов и Георги Митев од с. Лахце, Тетовско; Јаким Андонов од с. Долно Еловци, Гостиварско; Тома Анчев од Сопје; Мито Апостолов од с. Саракинци, Тетовско; Симеон Арсов од с. Блаце, Виничко; Стојан Белешков од Крива Паланка; Григор Божинов и Григор Христов од с. Непроштено, Тетовско; Симеон Божков од с. Каменаџи, Тетовско; Трпе Јосифов од с. Дуф, Гостиварско; Јордан Митков од с. Тркање, Кочанско; Кузман Михајлов од с. Сушица, Гостиварско; Андон Мицов од с. Дурачка река, Паланечко; Тодор Петров од с. Вруток, Гостиварско; Јосиф Стојанов од с. Петралица, Паланечко; Герасим Чалчаков и Евтим Шампетков од Кочани; како и Петар Јанков од Тетово, според: *Македоно-Одринското опълчение (1912 – 1913 г.)*, личен состав, Архивни справочници, 9, София, 2007.

¹³ Низ досегашните пребарувања како соселани на Евтим Андонов во 2-та Скопска ополченска дружина ги среќаваме имињата на: Стојче Здравков, Евтим Кантрачиев, Блаже Прдлев, Трајко Стојанов, Доне Арсев, Васил Арсов и Милан Георгиев, сите по занимање земјоделци од село Градиште, Кумановско. Имало и останати соселани во МООП, вкупно седум лица, кои биле во редовите на 7-та Кумановска ополченска дружина. Поопширно види: *Македоно-Одринското опълчение (1912 – 1913 г.)*, личен состав, Архивни справочници, 9, София, 2007.

како и преостанатите од Кумановско,¹⁴ биле живи и немало заробени и ако „...беа најстрашното нешто“.

Амблемот на Македонско-одринските ополченски дружини - МООП

Потписот на Евтим Андонов, со печатот на дружината

На самиот крај од своето обраќање, пред својот потпис, во писмото испраќа посебен поздрав, со зборовите „Поздрав на сите, на сите“.

Интересен е податокот дека и турската историографија, исто така, обрнала внимание и на овие доброволци, кои како османлиски поданици, биле вклучени во бугарските воени формации. Во нивните записи овие дружини биле именувани како „Македонско-одринска милиција“,¹⁵ кои како дружини активно придонеле за споменатиот неуспешен морски десант при Шаркој, со што ги принудиле Турците да се повлечат и да се качат на бродовите.¹⁶

За стравотните слики од самата борба на галиполскиот морски брег говори и извештајот на т.н. Карнегиева комисија, која забележала дека турската флота ги бомбардирала Шаркој и Мерефте, иако тие не биле закрепени и немале артилерија, со што го нарушила член 25 од Хашката конвенција од 1907 година.¹⁷

Успехот и придонесот на 2. Скопска ополченска дружина, за отфрлањето

¹⁴ За доброволците од Кумановско во редовите на создадените дружини при МООП види: Драган Георгиев, *Учество на Кумановци во Македонско-одринско ополчение (1912 – 1913)*, Музејски гласник, т. VI, бр. 11, Куманово, 2012, 133–142.

¹⁵ Исмет Кочан, *Битка за Македонија (турската историографија за Балканските војни 1912 – 1913 со посебен осврт за Македонија)*, Скопје, 2010, 128.

¹⁶ Исто, 152.

¹⁷ *Другите балкански војни*, София, 1995, 214.

на непријателот кон морето и негово повлекување на бродовите, била светла точка на учеството на македонските доброволци во борбите. Поради нивното залагање целата дружина била наградена.

Доброволецот Евтим Андонов бил награден со војничкиот орден „За храброст“.¹⁸

Понатамошната револуционерна активност на споменатиот Евтим Андонов, како и на другите илјадници македонски револуционери, продолжила со неговото учество на воениот конфликт и во Меѓусојузничката војна (летото 1913), како и во текот на Големата војна (1914 – 1918).¹⁹

Како спомен, како сведок на неговото учество во крвавите балкански воени судири (1912/13) останало зачувано и споменатото писмо, кое евидентно говори за преживеаните страдања на сите учесници во овој крвав судир. Писмото, пишувано непосредно по големите битки, пишувано од самата борбена линија на фронтот, писмо кое ретко го среќаваме низ досегашната сочувана документација. За тоа голем удел има неговата фамилија, која успеала успешно и љубоморно да го сочува за идните генерации.

¹⁸ Бил носител на одликувањето, четврти степен. Види: Македоно-Одринското опълчение (1912 – 1913), 37.

Со војничкиот орден „За храброст“ биле наградувани „...само за време на војна, заслужни воени, кои пројавиле мажественост, хероизам и подвизи на бојното поле“. Види. Веселин Денков, *Български ордени и медали*, (каталог), София, 2001, 17.

¹⁹ Драган Георгиев, *Непозната активност свързана...*, 82–83.

UDK 78.071.1Михајлов, С.

UDK 792:929Михајлов, С.

Наташа Диденко¹**Животот и делото на Сергеј Михајлов помеѓу двете светски војни низ необјавената архивска документација**

Abstract: The focus of this article is Sergej Mihajlov's life and work between two world wars. With his arrival in the Vardar part of Macedonia in the newly formed state named as the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, he contributed to the building and development of musical art. With the realization of the opera „Pagliacci“ he made a historical act for the music creativity of our country. Namely, the opera is shown for the first time on the soil of Macedonia, in which Macedonians occupy a prominent place as orchestra players, choristers and soloists. That is why in Macedonian music history he is remembered as the first music creator who brought opera to Macedonia.

Keywords: Sergej Mihajlov, music teacher, music creator, opera, theater, collective memory.

За време на траењето на Првата светска војна кога сè повеќе се гледал крајот на големата австроунгарска монархија, јужнословенските народи во нејзиниот состав преземале активности кои воделе кон осамостојување и формирање посебна држава. По низата настани, обединувањето било потврдено на 1 декември 1918 година, по што било формирано Кралството на Србите, Хрватите и Словенците (натаму: Кралството на СХС). Во новоформираната држава нискиот степен на образование се чувствувал речиси во сите сфери на административното работење. Од таа причина стручниот кадар бил надоместуван со руските имигранти кои поради очајните економски услови и бедните услови за живот по Октомвриската

¹ Виш научен соработник/вонреден професор, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, ЈНУ Институт за национална историја – Скопје, е-адреса: natasadidenko@yahoo.com.

револуција² се населувале во вардарскиот дел на Македонија. Своео знаење го применувале во повеќе сфери од општествениот и културно-забавниот живот, науката, медицината, правото, педагогијата, агрономијата и сл.³ Меѓу нив значајно место заземал Сергеј Михајлов, кој со примената на својот трансфер на знаења создавал вредни музички дела со кои оставил трајна трага во колективната меморија на Штип и штипјани.

Сергеј Михајлов е роден на 31 август 1885 година, во Харков, Русија (денес Источна Украина), во добро ситуирано семејство. Неговиот татко Николај Михајлов од првиот брак имал една ќерка. Потоа се оженил со мајката на С. Михајлов – Шарлота Каролина Августа (родена Трајберг), која била ќерка на скромен земјопоседник.⁴ Меѓутоа, нивната љубовна приказна не траела долго, поради тоа што мајката на Сергеј починала во 1890 година, кога тој имал само пет години.⁵

Со оглед на тоа дека таткото на С. Михајлов бил акционер и функционер во неколку банки и други кредитни заводи во градот, имале повисок социјален сталеж. Живееле во голема куќа, но имале и по неколку станови за издавање. Како и во другите тамошни богати семејства, така и во семејството Михајлови со цел на децата да им се обезбеди што поквалитетно предучилишно образование, родителите за С. Михајлов, неговата полусестра, а подоцна и за неговиот помал брат имале ангажирано приватни наставници⁶ кои дома им пренесувале знаења од областа на ликовната уметност, математиката, граматиката, географијата и др.⁷ Исто така во нивното семејство кое припаѓало на угледните/почитувани кругови изучувањето на музичката уметност и на музичкиот инструмент клавир било задолжително. Впрочем, љубовта спрема музичката уметност нив им ја пренесувал нивниот татко кој бил доста музикален. Тој љубовта кон клавирот прво ја пренел на неговата ќерка, која подоцна се покажало дека најмногу дала придонес во развивањето на љубовта на С. Михајлов кон музичката уметност.⁸ Со нејзиното свирење на клавирот, умешно уште од најраната возраст го привлекувала неговото внимание. Честопати додека таа свирела тој се привлекувал под клавирот и слушајќи ги нејзините музички интерпретации, неосетно заспивал.⁹

Официјалното музичко образование го почнал во 1893 година, во класата на пијанистката Елеонора Ласевицка.¹⁰ Прво таа му држела приватни часови кај нив

² Повеќе за Октомвриската револуција види во: Андре Митровић, *Време нетрпеливих: политичка историја великих држава Европе 1919 – 1939*. Београд, 1974, 89 – 124. Рој Медведев, *Октомвриската револуција*. Скопје, 2018.

³ Верица Јосимовска, „Руските имигранти и културните настани во Штип во периодот 1923 – 1927“. *Гласник*, 60/2016, бр. 1, 200.

⁴ К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 19, 21.

⁵ Димитар Митевски, *Музичкиот живот во Штип меѓу двете светски војни*. Скопје, 1995, 142.

⁶ Симо Младеновски, „Музичката и педагошката дејност на Сергеј Николајевич Михајлов во Македонија“, *Украинско-македонски научен зборник*, бр. 5, гл. ред. В. Литвин и Б. Ристовски, Киев 2011, 277.

⁷ К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 20.

⁸ С. Младеновски, „Музичката и педагошката дејност...“, 277.

⁹ Исто

¹⁰ Елеонора Ласевицка потекнувала од скромна германска фамилија. Стапила на служба како дома-компаньонка на пребогатата фамилија Барјатински, кои имале две големи ќерки. Како и секоја

дома, а откако отворила свое музичко училиште за пијано и гудачки инструменти, тој продолжил да ја следи музичката настава како редовен ученик.¹¹ На нејзините часови особено внимание посветувал на западната класична музика поврзана со периодот од XIX век – познат како романтичен период, изучувајќи ги музичките дела на композиторите Фредерик Франсоа Шопен (Frédéric François Chopin), Роберт Шуман (Robert Schumann) и Феликс Менделсон Бартолди (Felix Mendelssohn Bartholdy).¹²

Следната 1894 година на иницијатива на неговиот татко била отворена Комерцијална академија во Харков.¹³ Токму затоа тој и неговиот помал брат било неизбежно да бидат нејзини ученици. На академијата ги изучувале општообразовните предмети: историја, географија, математика, странски јазици, природни науки и др.¹⁴ Пет години по отворањето на Комерцијалната академија (1889 година), згаснал животот на таткото на С. Михајлов. На 14-годишна возраст тој и неговиот помал брат останале сираци. Поради прераната загуба на родителите тие продолжиле да живеат со нивната братучетка Евгенија. Таа била омажена за службеник со кого имале седум деца (3 сина и 4 ќерки).¹⁵ Две години подоцна, бидејќи нејзиниот сопруг бил преместен на служба во пристанишниот град и административниот центар на Ростовската Област и јужниот федерален округ во Русија – градот Ростов на реката Дон, тие останале да живеат со стар познајник на нивниот татко.¹⁶

Во такви услови на семејна потресеност, со голема мака С. Михајлов во 1903 година матурирал на Комерцијалната академија. Следната година апсолвирал на Вишото музичко училиште во неговиот роден град, на отсекоот Композиција и Диригирање.¹⁷ Меѓутоа, љубовта кон музичкиот инструмент клавири го поттикнала сè повеќе да ги надградува и своите музичко-технички способности. За таа цел, покрај тоа што посетувал часови кај пијанистката Е. Ласевицка, тој земал и дополнителни часови кај пијанистот Борис Варламов, кој подлабоко го запознал со композициите на Петар Илич Чајковски (Pyotr Ilych Tchaikovsky) и на Едвард Хагеруп Григ (Edvard Hagerup Grieg), кои изобилуваат со прошарена хроматска

кнежевска фамилија, за најотмено образование и воспитување тие заминале во Италија, бидејќи нивните ќерки го почнале музичкото образование во Рим. Истовремено со нив и Елеонора ги продолжила своите студии, а по две години сите заедно се преселиле во Париз. Поради усовршувањето на музичките способности на Елеонора потоа заминале за Лајпциг. По завршувањето на студиите се вратиле во Харков. Елеонора била веќе зрел уметник-клавирист (Види повеќе во: Државен архив на Република Северна Македонија (натаму: ДАРСМ) – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Мемоари од 1885 до ?, кут. 70, а.е. 1, 412–483)

¹¹ К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 22–23.

¹² С. Младеновски, „Музичката и педагошката дејност...“, 277–278.

¹³ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Службен лист на коњички капетан на II клас на 10 улански Одески полк, кут. 18, а.е. 1, 92.

¹⁴ К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 24–25.

¹⁵ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Мемоари од 1885 до ?..., 428.

¹⁶ К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 26–27.

¹⁷ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Биографија на Сергеј Михајлов, директор на нижото музичко школо Штип, од неговото доаѓање до пензионирањето (1885 – 1959), кут. 5, а.е. 1, 37.

хармонија, испреплетена со дијатонски и хроматски тонови, чести модуляции и акорди. Истовремено се запознавал и со музиката на композиторот Клод Ахил Дебиси (Claude Achille Debussy), кој ги поставил темелите на музичкиот импресионизам.¹⁸

По завршувањето на Комерцијалната академија и Вишото музичко училиште во Харков, тој заминал на имањето, на кое како деца со фамилијата престојувале секоја година¹⁹, а во периодот 1906 – 1907 година заминал доброволно да го отслужува воениот рок. За краток период успеал да стигне до капетан на руската армија, поточно коњица²⁰. Во истоимениот период студирал на Воената коњичка академија во Петроград (денешен Санкт Петербург), каде што дипломирал во 1909 година. Се оженил во 1912 година²¹ со благородничката Вера Константинова-Пашчинска (родена Григоросула),²² со која го посвоил девојчето Галина од руско потекло (по мажењето го зема презимето Курковска).²³ До почетокот на првата светска војна (1914 година), С. Михајлов и семејството водеа мирен и спокоен живот. Потоа бил префрлен на служба на границата со Австрија, каде што останал до крајот на војната (1918 година). За неговите воени заслуги му биле доделени следните пет одликувања:

- 1) Орденот „Св. Ана II степен со мечеви“ (види сл. бр. 1) – воспоставен во 1736 година од Карл Фридрих, војводата од Шлезвиг-Холштаин-Готорп (1700, Стокхолм – 1739, Римпел), во спомен на неговата жена Ана, која била ќерка на рускиот цар Петар I Алексиевич Романов. Ознаките на Орденот „Св. Ана“ се состојат од црвен крст со златни мечеви²⁴;
- 2) Орденот „Св. Станислав II степен“ (види сл. бр. 2) – воспоставен во 1765 година од полскиот крал Станислав II Август Понијатовски (1732, с. Волчин, Големо литванско војводство – 1798, Санкт Петербург, Руска Империја), во спомен на Св. Станислав, епископ Кратовски – заштитник на

¹⁸ Наташа Диденко, „Животниот пат на Сергеј Михајлов со посебен осврт на неговата музичко-педагошка дејност во Штип (1946 – 1959)“, *Гласник* год. 66/2022, бр. 1–2, 109.

¹⁹ К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 20.

²⁰ Види повеќе во: ДАРСМ – Подрочно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Службен лист на коњички..., 84–109.

²¹ Во книгата на Кирил Петров, на стр. 29, пишува дека тој се свршил со Вера Григоријенко во 1919 година. Меѓутоа, неколку страници понатаму, т.е. на стр. 32 – 33, наведува дека во 1918 година, во месец октомври, заедно со жената го напуштил домот и тргнал кон Кавказот (К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 29, 32–33). Со оглед на тоа што фактографските податоци за неговата жена се контрадикторни, за точен податок го земаме оној од рефератот на Симо Младеновски (С. Младеновски, „Музичката и педагошката дејност...“, 278).

²² За моминското презиме на сопругата на Михајлов постојат повеќе верзии: Во книгата на Кирил Петров нејзиното презиме е заведено како Григоријенко, додека во рефератот на Симо Младеновски како Григорајко (К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 29; С. Младеновски, „Музичката и педагошката дејност...“, 278). Во книгата на Димитар Митевски, нејзиното презиме е наведено како Пашчинска. Тоа е во согласност со податоците кои се наведени во архивските извори од личниот фонд на Сергеј Михајлов кој се наоѓа во ДАРСМ – Подрочно одделение Штип (Д., Митевски. *Музичкиот живот...*, 142).

²³ Н. Диденко, „Животниот пат на Сергеј Михајлов со посебен осврт на неговата музичко-педагошка дејност...“, 110.

²⁴ Игоръ Гусев Евгеньевич, *Ордена, медали и наградные знаки от Петра I до современности*. Москва, 2014, 18.

Полска. Ознаките на орденот се златен крст со осумкрака сребрена ѕвезда, без царска круна²⁵;

- 3) Орденот „Св. Ана III степен со мечеви и лента“ (види сл. бр. 3) – Во 1797 година, кога император на Русија станал Павле I Петровиќ (1754, Санкт Петербург, Руска Империја – 1801, Санкт Петербург, Русија), орденот „Св. Ана“ бил именуван за руски и бил разделен на III степени.²⁶ Ознаките на орденот се црвен крст со златни мечеви и црвена лента со жолта граница;
- 4) Орденот „Св. Станислав III степен со мечеви и лента“ (види сл. бр. 4) – орденот од III степен е сличен на ордените од I и II степен, но со помала големина. Ознаките на орденот се златен крст со мечеви и црвена лента со бели линии²⁷; и
- 5) Орденот „Св. Ана IV степен со напис: Сабја за храброст“ (види сл. бр. 5) – Во 1815 година бил воведен и IV степен, како највисока награда. Од 1885 година, сликата на вкрстени мечеви почнала да се додава на значката. Впрочем, со дијамантските украси или со значката во форма на царска круна се зголемил престижот на наградата. Ознаките на орденот се: црвен крст врамен со црвен прстен со слика на златна круна на врвот. Оваа награда се прикачувала на држачот на ладното оружје, наречено Анински. Од 1829 година на држачот почнал да се гравира натписот „За храброст“.²⁸

По распаѓањето на Руската Империја во 1918 година како резултат на Октомвриската револуција, се вратил во родниот град, а непосредно пред доаѓањето на Црвената армија, со болната сопруга и ќерката го напуштиле домот и тргнале во емиграција на подрачјето помеѓу Азовско и Црно Море на запад и Касписко Море на исток, односно во правец на Кавказ.²⁹ Неколку месеци подоцна биле префрлени во Цариград (денешен Истанбул), каде што две недели чекале да се реши нивната судбина. Со дел од бегалците подоцна биле пратени во подготвителниот логор во пристанишниот град во европскиот дел на Турција – Галиполе. По добивањето на веста дека со Кралството на СХС бил постигнат договор за прифаќање на руските емигранти, преку Солун со воз тргнале кон Гевгелија.³⁰

Во периодот меѓу двете светски војни територијата на Гевгелија што останала под српската власт од 1918 до 1941 година, била формирана како посебна административно-управна единица – „срез (околија) Ѓевѓелиски“, со 28 населби и територија од 673 км² со вкупно 11.314 жители и градот со 2.792 жители. Градот Гевгелија како околиски центар, сè до 1922 година бил во состав на кавадаречкиот округ, додека пак Гевгелиската Околија ја сочинувале шест општини: една градска со седиште во Гевгелија и пет селски општини: Богданска,

²⁵ Исто, 21.

²⁶ Исто, 18.

²⁷ Исто, 21.

²⁸ Исто, 18.

²⁹ С. Младеновски, „Музичката и педагошката дејност...“, 278.

³⁰ Д. Митевски, *Музичкиот живот...*, 142.

Стојаковска, Миравска, Негорска и Конска.³¹ Големо внимание во овој период се посветувало на просветата како фактор кој ќе влијае за превоспитување на младите генерации во духот на српството.³² За таа цел во 1919/20 година било отворено првото основно четиригодишно училиште, а во 1920/21 година биле отворени првите прогимназијални паралелки, со воведување полудневна настава. Меѓутоа, оваа неполна гимназија³³ не работела редовно.³⁴

И покрај неповолните општествено-политички услови, населението во градот го негувал музичкиот живот, преку семејните слави и веселби или пак на свечените прослави во училиштата. Впрочем, музичките способности на С. Михајлов биле забележани на една од таквите свечени приредби во гевгелиската гимназија. Додека свирел на клавирот го забележал директорот на гимназијата Драган Илиќ,³⁵ од чија страна потоа добил покана да работи како музички педагог. Без многу големо размислување, го прифатил предлогот и поднел молба до Министерството за просвета на Кралството на СХС, за вршење наставничка должност на државен наставен јазик во средно образование. Испитот, врз основа на одлуката на Советот на Министерството за просвета на Кралството на СХС, Одделение за настава во средното образование под С.Н. бр. 10030, донесена на 20 август 1920 година, и на одлуката на министерот за просвета под С.Н. бр. 10576 од 27 август истата година, го положил на 14 септември 1922 година (види сл. 6).³⁶

Во 1921 година со сопругата и ќерката пристигнале во Гевгелија. Истата година според сведоштвото на неговиот пријател од Елизаветград³⁷ – Николај Козаков³⁸ на 1 септември се вработил како граничен поднаредник во XV Гевгелиска

³¹ Исто, 71.

³² Исто

³³ За тогашната терминологија на гимназиско образование важеле сосема други правила кои многу се разликуваат од она што денес значи гимназија. Имено, во тој период, па и извесно време по Втората светска војна под зборот гимназија се подразбирало образование од 8 години, кое почнува по завршувањето на основното образование од 4 учебни години. Па оттаму во литературата се среќаваме со терминот полугимназија, прогимназија, нижа гимназија, 4-класна гимназија, неполна гимназија која во таква форма денеска воопшто не постои. Денес основното училиште е трансформирано од 4 на 8 години во најново време 9 со вклучување на подготвителното одделение, или поранешното забавиште, како дел од основното образование а гимназиското со 4 класа. Тогаш со терминот полна гимназија, реална, осмокласна, или виша гимназија се означува постоење на 4 класа нижо плус 4 класа вишо гимназиско образование (Верица Јосимовска, „Образовни институции во Штип на српски наставен јазик во периодот 1913 – 1941 година“, *Афирмација, продлабочување и проширување на вековните културни врски меѓу Р. Македонија и Р. Србија (Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, одржан на 30 и 31 октомври 2015 година во Битола). Конзулат на Р. Србија во Р. Македонија – Битола*, ред. Силјан Мицевски и др., Битола, 2015, 668).

³⁴ Ристо Стамков и Трајков, Златко, *Гевгелија 130 години град*. Гевгелија, 2017, 136.

³⁵ Драгослав Илиќ, соло-пејач од Белград (Владо Чучков. „Непрекинат исполнувачки тек (За „Травијатата под диригентство на Горјан Коруневски, со гости од Белград и Цирих“, *Нова Македонија*, Скопје, 3 јуни 1991, 9).

³⁶ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Уверение на Сергеј Михајлов од Министерскиот совет за положен испит за наставничка служба на државен наставен јазик, кут. 13, а.е. 1. 67.

³⁷ Повеќе информации за Елизаветград види во: М. З. Шабадаша, *Справочная и адресная „Весё Елисаветградъ“*. Елисаветградъ, 1911.

³⁸ Николај Козаков (1877, Елизаветград, област во Одеса) – По октомвриската револуција заедно со Сергеј Михајлов емигрирал во Гевгелија каде што се вработил како граничен поднаредник во XIII гранична чета во едно од најпознатите села во областа Мариово – Градешница (Необјавена

гранична чета каде што останал до 31 октомври 1922 година (види сл. 7).³⁹ За време на службата добил можност да ги покаже своите музички способности, свирејќи на неколку приредби во гевгелиската гимназија.⁴⁰ Потоа, заради обезбедување подобра егзистенција заминал сам без семејството во Кавадарци, каде што извесно време работел како цртач во тамошната државна Геодетска секција⁴¹. Меѓутоа, по добивањето на Уверението за положен испит за вршење наставничка должност на државен наставен јазик на 23 октомври 1923 година,⁴² повторно се вратил во Гевгелија и се вработил како наставник по музика во тамошната гимназија, во која поради недостиг на стручен кадар држел часови и по математика.⁴³

Уште од самиот почеток тој барал начини како да им ги отвора вратите и да им го покаже музичкиот магичен свет на учениците. Бидејќи во периодот меѓу двете светски војни не постоело функционално музичко образование во рамките на образовниот систем поткрепено со соодветни музички учебници, почнал да компонира дела за хорот и оркестарот. Повеќе за информации за неговите дела добиваме од кореспонденцијата со музикологот Јелица⁴⁴ Ѓорѓиева-Порента⁴⁵ (види сл. 8) во кое меѓу другото напишал: „(...) Кога почнав работа како наставник по музика уште во Гевгелија, немаше уште никакви учебници, никакви ноти ниту за

архивска документација: ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Записник од извршеното сослушување на Николај Козаков, со кој се докажува работниот стаж на молителот Сергеј Михајлов, кут. 34, а.е.1, 178).

³⁹ Исто

⁴⁰ К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 35.

⁴¹ С. Младеновски, „Музичката и педагошката дејност...“, 279.

⁴² ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Уверение на Сергеј Михајлов од Министерскиот совет за положен..., 67–68.

⁴³ Кирил Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 35.

⁴⁴ Во оваа пригода и изразувам благодарност на музикологот Јелица Ѓорѓиева-Порента за споделувањето на нејзината лична документација за кореспонденција со Сергеј Михајлов.

⁴⁵ Јелица Ѓорѓиева-Порента (1947, Титов Велес, СР Македонија) – завршила средно музичко училиште во Скопје на инструменталниот (пијано) и наставно-теоретскиот оддел. Во 1976 година дипломирала на Филозофскиот факултет, оддел за музикологија, кај проф. д-р Драготин Цветко во Љубљана, со истражувачкиот труд „Музичкиот живот во Вардарска Македонија меѓу двете светски војни“. Нејзиниот работен век е исполнет со повеќе дејности, и тоа: драматург во Операта и Балетот на СНГ Љубљана, помошник-директор во Операта и Балетот на МНТ Скопје, музички педагог по пијано, солфеж и музичка теорија во нивните музички школи во Љубљана и Храстник (Р. Словенија), во неколку основни и средни стручни училишта и гимназии во Љубљана. Извесен период е самостоен културен деец со статус на музички публицист од Културната заедница на РС. Од 1979 до 1982 е стручен соработник на фестивалот Охридско лето каде што ги уредува и пишува текстовите за концертните програми и била соорганизатор на првите две сезони на фестивалот Струшка музичка есен, водејќи го Прес-центарот и уредувајќи ги фестивалските Билтени. Објавила и прилози и коментари во фестивалските билтени на југословенските музички фестивали: Југословенска музичка трибина Опатија, летниот меѓународен фестивал Љубљана, Анале на камерна опера и балет Осијек и сл. Од 1986 до 1991 се јавува како автор на многубројни музички коментари, критики и слично во македонските дневници *Нова Македонија*, *Екран* и *Вечер* и во словенечките *Дело*, *Наши разгледи*, *Стоп*, *Мариборски вечер*, *Љубљански дневник*, *Глазбена младина*, *РА Љубљана* и др. Се јавува и како коментатор на концертите за Музичка младина во Љубљана и Скопје. Во 1991 година била именувана за претседателка на Комисијата за истражување на историјата на југословенскиот балет при Здружението на југословенските балетски уметници. Се јавува и како автор на трудови во списанието Струшка музичка есен (СМЕ) во 1977 и 1978 година, во стручното списание на Сојузот на југословенските композитори „Звук“, а исто така и во електронските списанија на ЦЕМ Скопје и Одзвен Љубљана. Од 1982 година е член на Друштвото на словенечките композитори/музиколози (Јелица Ѓорѓиева-Порента. Интервју со Јелица Ѓорѓиева-Порента. Снимила: Наташа Диденко на 6 април 2023 година, Скопје – Љубљана).

пеење, ниту за инструменти, па морав сè потребно за предавање да правам како знам без никакви материјали. Можам да кажам дека нема музичкиот инструмент за кој немам пишувано за почетниците, а потоа и за напредните ученици: учебници, вежбанки и др. (...)“.⁴⁶

Истовремено, за потребите на учениците во 1924 година го напишал либретото⁴⁷ (види сл.: 9) и ја искомпонирал музиката за првата опера за деца во четири чина *Принцеза Ружа*. Либретото е пишувано за осум ликови (крал, кралица, Ружица, Кралски, старец од пустина, горска самовила и предачка), со придружба на клавир и хор.⁴⁸ Премиерата на операта била изведена во Гевгелија, а потоа и низ околните градови, меѓу кои и Штип.⁴⁹

По успешната премиера во Штип, била остварена средбата со тогашниот директор на Штипскиот повластен театар⁵⁰ Душан Будимировиќ⁵¹ и неговиот соработник Славко Нетков. Тогаш како што истакнува Кирил Петров во својата книга Театарски записи: Штипскиот театар низ сеќавања, мемоарски искажувања, белешки на театарски дејци, „(...) Михајлов со неговиот висок стас, сини очи, фризура „ала Рамон Наваро“, аристократско држење, со јазик во стилот ‘рускава забил, македонскава не научил’ ќе ги натера нашите културњарци да останат со отворени очи и без текст. Славко [Нетков]⁵² немо ќе го погледне Будимировиќ и

⁴⁶ Необјавена лична документација на Јелица Ѓоргиева-Порента, Кореспонденција на Сергеј Михајлов и Јелица Ѓоргиева-Порента, Љубљана, 10 април 1973 година, без пагинација.

⁴⁷ Либрето: текст за музичко-сценско дело (буквален превод „мала книга“).

⁴⁸ Целосното либрето на операта Принцеза Ружа види го во: ДАРСМ) – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Сергеј Михајлов Принцеза Ружа – либрето Опера – бајка за омладину у четири чина, кут. 3, а.е.2, 15–26.

⁴⁹ В. Јосимовска, „Руските имигранти...“, 203.

⁵⁰ На иницијатива на Душан Будимировиќ аматерскиот театар во Штип на 16 август 1923 година добил статус на Штипски повластен театар – официјалниот назив бил Штипско повлашћено позориште) (Ристо Стефановски. *Театарот во Македонија*. Скопје, 1990, 319).

⁵¹ Душан Будимировиќ (1890, Загреб – 1959, Белград) – режисер, професор, книжевен и театарски критичар, драматург, син на австрискиот полковник Кузман фон Будимировиќ, кој уште од раното детство го водел својот син на претстави во градскиот театар во Виена. Имено, тоа се покажало како пресудно за изборот на неговата професија. Најнапред запишал студии во Загреб, а потоа извесен период студирал драматургија во Берлин. По дипломирањето работел како режисер во Хрватскиот народен театар (Hrvatsko narodno kazalište) во Осиек, Хрватска. Докторирал во 1917 година во Загреб на тема Дубровничката комедија од XVI век (Елена Јосимовска, Верица Јосимовска, „Девет децении од првата оперска сцена на репертоарот на Штипскиот театар“, СУМ: списание за уметност, XXI/2015, бр. 76, 131–132). Последните години од животот ги поминал во Белград, работејќи како режисер и предавач на Филмската академија (Оливер Цацков, „Душан Будимировиќ и Сергеј Михајлов, основоположници на театарскиот и музичкиот живот во Штип меѓу двете светски војни“), *Филологија, култура и образование (електронски извор): Зборник на трудови од Четвртата меѓународна научна конференција, Штип, 23–25 мај, 2019*, 415. <https://js.ugd.edu.mk/index.php/fe/article/view/3490/3180> (проверено на: 21 јули 2022).

⁵² Славко Нетков (1896, Ново Село, Штипско – 1949, Белград). По завршувањето на основното училиште во с. Ново Село, благодарейќи на својата интелигенција и дарба за пеење добил стипендија да продолжи да учи богословија во Цариград. По завршувањето на богословијата имал желба да го продолжи своето образование на Музичката академија во Белград. Меѓутоа, бидејќи не му била одобрена стипендија, се запишал на Филозофскиот факултет – група биологија Е. Јосимовска, В. Јосимовска, „Девет децении...“, 136–137). Во родниот град се вратил по завршувањето на дипломските студии каде што бил поставен за суплент на неколку предмети од областа на филологијата и супленството во штипската гимназија. По убиството на генерал Михајло Ковачевиќ, поради сомневањата на власта дека можеби е еден од организаторите на атентатот, со неговата сопруга Катерина, која била по народност Србинка, бил прераспределен во Алексинац каде што продолжил да ја пренесува љубовта кон музиката помеѓу младите хористи со кои

пријателски ќе му даде налог дека уште како од утре, да седне да напише писмо или телеграма до Министерството, овој генијалец да биде префрлен во Штипската гимназија, зашто, што мајка ќе бара овој музички надарен човек таму на јужната граница, на него местото му е во јужната Прованса (...)“.⁵³ По претставата му честитале, разговарале за музиката и ја изразиле силната желба да го видат во нивна средина. Сергеј Михајлов кој како руски емигрант ја поминал голготата на избеганите од својот роден дом и саканата татковина, им одговорил „(...) сè е во рацете на бога и министерот (...)“.

По нивната средба, Д. Будимировиќ до Министерството за просвета во Белград, Одделение за култура, пратил писмо во кое напишал: „Ве молам наставникот од гевгелиската гимназија Сергеј Михајлов да се премести во Штип. Сергеј Михајлов прифаќа да дојде, со што би се задоволрила една голема потреба (...)“.⁵⁴ Барањето било исполнето и С. Михајлов се преселил во Штип, при што на 3 март 1925 година станал редовен член на Штипскиот повластен театар⁵⁵, а на 23 март во тековната година ја почнал соработката и со хорското друштво⁵⁶ „Единство“.⁵⁷

По доаѓањето на С. Михајлов во Штип, Д. Будимировиќ и С. Нетков во најголема доверба му го поставиле следното прашање: „Дали ќе даде поддршка да се направи една мала посериозна работа, на пример, да се обидат, зависно

реализирал јавни музички настапи. Во нивните програми вклучувал обработки на постари стари македонски песни, под наслов: „Песме из мог завичаја“. Потоа, врз основа на неговото полициско досие во кое било забележано дека во Алексинац бил пратен да професорува по укор и казна, бил преместен во Јагодине, но благодарейќи на пријателите и родителите на учениците од гимназијата во Алексинац, повторно бил вратен кај неговите пријатели, соседи, ученици и хористи на младиот хор – формиран лично од него. Меѓутоа, подоцна тој повторно под изговор дека таков професор веќе не му е потребен на градот бил депортиран во Плевља, каде што заминал со сопругата, двата сина Михајло и Жарко и штотуку родената ќерка Марија. Во почетокот на Втората светска војна бил пратен на вонредна воена обврска во Царево Село (денес Делчево), каде што набргу поради своите политички определби бил уапсен од профашистичката власт и стражарно бил спроведен до обезбедениот вагон за стока каде што веќе била сместена неговата фамилија со нешто од преостанатата покуќнина ќе биде натоварен во возот чиј возен ред го знаеле само властите и следен од будното око на воената придружба „свечено“ бил предаден на бугарските власти со затворена порака која откако била прочитана од одговорните униформирани лица, кои за среќа биле негови некогашни ученици била искината и тој бил донесен во неговиот роден град – Штип (Кирил, Петров, „Театарски фусноти: Деновите на Славко Нетков“, Театарски записи: Штипскиот театар низ секавања, мемоарски искажувања, белешки на театарски дејци. Штип, 2015, 207, 211 – 212). По ослободувањето, покрај тоа што бил професор во гимназијата „Славчо Стојменски“, бил ангажиран и како наставник по пеење во основното/нижото музичко училиште и бил еден од раководителите на хорското друштво „Единство“ (Е. Јосимовска, В. Јосимовска, „Девет децении...“, 136-137). Заедно со Д. Будимировиќ се јавува како автор на драмата во три чина „Македонка“ (С. Младеновски, „Музичката и педагошката дејност...“, 298).

⁵³ К., Петров, „Театарски фусноти...“, 209.

⁵⁴ Кирил Цацков, Оливер Цацков, „Сергеј Михајлов – музички педагог, творец и реализатор на првата опера во Македонија 'Палјачи' од Леон Кавалов“, V македонско-руска научна конференција, Охрид 17-19 јуни (2012): без пагинација.

⁵⁵ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Уверение на Сергеј Михајлов дека од 3 март 1925 е редовен член на Штипскиот театар, а од 30 септември 1929 година и управител на театарот. На 8 ноември 1936 година по престанување на театарот со работа, разрешен е од должноста, к. 14, а.е. 1, 69.

⁵⁶ Р. Стефановски. *Театарот во Македонија...*, 329.

⁵⁷ Хорското друштво „Единство“ било формирано во 1924/1925 година. Раководители на хорот биле Сергеј Михајлов и Славко Нетков. Во 1935 г. диригентската палка ја презел Ристо Горѓичков, проф. во штипската гимназија, а потоа оваа должност повторно дошла во рацете на С. Михајлов (Д. Митевски. *Музичкиот живот...*, 79 – 80).

расположливите пејачки потенцијали, на сцената на Повластеното штипско позориште да се изведе, ни помалку, ни повеќе туку Опера! (...)“.⁵⁸ С. Михајлов ја прифатил нивната храбра идеја и бидејќи операта претставува специфично музичко-сценско дело кое во својата интерпретација вклучува голем број изведувачки уметности (глума, сценографија, костим, а понекогаш и балет или танц), исцело се ставил на услуга и соработка. Како сведоштво на наведеното претставува неговиот напис, во кој вели: „(...) Душан и јас не губејќи го времето, се договоривме за еден смел обид, користејќи го овој гласен материјал со кој можеше да располагаме за на градот да [му] дадеме една опера. Наидовме на сестрана согласност кај членовите на хорот [„Единство“] и според бројот на избраните се решивме за „Палјачи“, која има само пет гласови (...)“.⁵⁹ Подготовките за изведбата на најзначајното дело на италијанскиот композитор Ручеро Леонкавало (Ruggiero Leoncavallo) почнале со потрага по нотните записи т.е. партитурата за операта, која Д. Будимировиќ ја обезбедил преку контакти во Белград.⁶⁰ Истовремено тој работел и на нејзиното режисерско поставување, додека Михаил Глушенко⁶¹ ја подготвувал костимографијата, а С. Михајлов ја вежбал оперската музика на клавир и работел со следните хористи.⁶² Андреј Шчербаков – ја играл улогата на Канио како тенор, Благородна Бурева⁶³ – ја играла улогата на неговата сопруга Неда, Ристо Ѓорѓичков⁶⁴ – ја играл улогата на Тонио, Глигор Курчиски⁶⁵ – ја играл

⁵⁸ К. Петров, „Театарски фусноти...“, 209 – 210.

⁵⁹ О. Цацков, „Душан Будимировиќ и Сергеј Михајлов...“, 416-417 (прегледано на 21 јули 2021).

⁶⁰ Д. Митевски, *Музичкиот живот...*, 144.

⁶¹ Михаил Глушенко, професор по уметност во штипската гимназија. Со одобрение на Министерството за просвета и Злетовско-струмичката епархија отворил сопствено уметничко-архитектонско ателје (Види повеќе во: В. Јосимовска, „Украинските имигранти...“, 64–72).

⁶² Исто

⁶³ Благородна Бурева (1903, Виница – 1977, Белград), оперска пејачка. Дипломирала на Филозофскиот факултет во Скопје во 1935 г. (Фимчо Муратовски, „Бурева Благородна“, *Македонска енциклопедија* (натаму: *МЕ*), т.1, Скопје, 2009, 229). Извесен период работела како гимназиски професор, а потоа се омажила за познатиот оперски пејач од Виенската опера – Миљо Беговиќ, кој бил син на висок функционер во банската управа на Вардарска бановина. Нејзината свадба била вистински настан за штипјани, бидејќи младенците ги венчавале 10 владици. При нејзиното заминување со сопругот во Виена на железничката станица присуствувале сите видни личности од тогашната политичка и административна власт во Штип. Меѓутоа, овој брак траел кратко. Се вратила болна и долги години се лекувала во Скопје и Белград. Кога оздравела била пратена за учител во Кичево. Во 1936 година повторно се омажила за црногорскиот црковен службеник во Штип – Купчевиќ. Тој бил помлад од неа и по нејзиното навлегување во зрели години ја напуштил. Нејзиниот живот завршил тивко на 6 ноември 1977 година. Во капелата на гробиштата во Белград пред да пристигнат нејзините неколку први братучетки, покрај нејзиниот ковчег стоеле единствено првиот претседател на Република Македонија – Киро Глигоров и неговата сопруга Нада (Елена Јосимовска. „Години на Златниот век на штипскиот театар (1923 – 1927): според сеќавањата на Благородна Бурева – првиот глас на првата опера изведена во Македонија“ во: Театарски записи: Штипскиот театар низ сеќавања, мемоарски искажувања, белешки на театарски дејци. Штип, 2015, 53–54).

⁶⁴ Ристо Ѓорѓичков, пејач во оперите и оперетите и артист во Штипскиот театар (Д. Митевски, *Музичкиот живот...*, 83). Исто така се јавува и како диригент на Југословенското академско пејачко друштво „Обилиќ“ од Скопје, со кое на 11 јули 1933 г. во Сараево приредиле голем концерт ((Е. Јосимовска, В. Јосимовска, „Девет децении...“, 138).

⁶⁵ Глигор Курчиски – со изведбата на својата улога во „Палјачи“ станал еден од првите штипски, а воедно и македонски вокалисти што пееле арија на тогашната сцена на Штипскиот повластен театар. По распадот на Кралството Југославија се отселил во Србија и неговата животна професионална активност ја насочил кон медицинските науки (Кирил Петров, „Штипјани на театарскиот просцениум“, Театарски записи: Штипскиот театар низ сеќавања, мемоарски искажувања, белешки на театарски дејци. Штип, 2015, 231).

улогата на Пјетро, С. Нетков – ја играл улогата на младиот селанец Силвио и Јаков Петренко – ја добил улогата за пеење на басовата линија.⁶⁶ По завршувањето на подготвителниот процес, кој бил исполнет со многубројни и многучасовни проби, на 29 август 1925 година⁶⁷ во просториите на новоизградениот Офицерски дом, премиерно била изведена операта „Палјачи“ во два чина, под раководство на Сергеј Михајлов (види сл. бр. 10).

Премиерата на операта бил настан не само за штипјани, туку и пошироко. Тоа може да се види од текстот објавен во списанието „Комедија“ во Белград, во кој меѓу другото се истакнува: „(...) У првом броју⁶⁸ нашега објавили смо почетак треће сезоне Штипског Позоришта чији је напредак велики и завидан, поред свих великих тешкоћа. Отворена је опера, прва опера не само у Штипу, већ и у целој Јужној Србији. Значај овога стварања велики је, кад се узме у обзир природни дар овдашњег становиштва за музику, те су изгледи у будућности добри. Велика је срећа што је извршен споразум позоришта и певачког Друштва „Јединство“ и што је ангажован за капелника проф. Сергије Михајлов, који је музичар еминентних способности (...).⁶⁹

Активноста на С. Михајлов со театарот не завршила тука. Како личност која неуморно и несебично се вложувала во развојот и воздигнувањето на музичката уметност во Штип, тој по атентатот на генералот Михајло Ковачевиќ, извршен на 5 декември 1927 година кога впрочем и се спуштила завесата на театарот, од некогашните членови на Штипскиот театар (Панче Мировски, Славко Кикиритков и др.) добил понуда да се зафати да биде управител на веќе постојниот театар. Иако предлогот за неговото назначување бил инициран од непосредните соработници и граѓани, за разлика од претходните два управители (Д. Будимировиќ и Душан Цветковиќ-Дуца⁷⁰) кои биле назначувани од различни министерства и одбори, тој благодарейќи на неговиот углед и реноме како човек, музички композитор, аранжер и педагог бил позитивно прифатен од актуелната власт.⁷¹

⁶⁶ В. Јосимовска, „Руските имигранти...“, 205.

⁶⁷ Авторот Спиро Прилепчански, во написот во дневниот весник на „Нова Македонија“, под наслов „Пред 40 години: Оперски изведби во Штип“, на стр. 9 наведува дека премиерата на операта во Штип била изведена во 1923 г. (Спиро Прилепчански, „Пред 40 години: Оперски изведби во Штип“, Нова Македонија, Скопје, 1 јануари 1963, 9). Од друга страна пак авторите Драгослав Ортаков и Фимчо Муратовски во монографијата по повод одбележувањето на 55. јубилеј од Македонската опера, на стр. 1-7, наведуваат дека таа била прикажана во август 1924 г. (Драгослав Ортаков и Фимчо Муратовски, *Волебниот Орфеј – 55 години Македонска опера*. Скопје, 2003, 1-7). Меѓутоа, од прегледот на оригиналниот плакат, објавен во книгите на: Д. Митевски, *Музичкиот живот...*, 47 и на К. Петров, *Сергеј Н. Михајлов...*, 73, се гледа дека датумот на изведената опера во Штип е на 29 август 1925 г. Исто така и во написот на Оливер Цацков, посочен е истиот датум за премиерната изведба на операта „Палјачи“ (О. Цацков, „Душан Будимировиќ и Сергеј Михајлов...“, 416 (прегледано на 21 јули 2021),

⁶⁸ Повеќе види во: „Штипско позориште“, *Comedia* бр. 1, Београд, 1 септември 1925, 23.

⁶⁹ „Штипско позориште: Трећа сезона – опера (прва у Јужној Србији) и драма – материјалне прилике“. *Comedia* бр. 3, Београд, 21 септември 1925, 15.

⁷⁰ Душан Цветковиќ-Дуца, управник на Штипскиот повластен театар во периодот 1925 – 1927 година. Потоа се упатил низ многу театарски пристаништа во Југославија сè до последниот пристап во омиленото за него Српско народно позориште во Ниш. (К. Петров, „Театарски фусноти...“, 241).

⁷¹ Исто, 242.

Иако функцијата управител на театарот ја извршувал волонтерски, тој работел многу посветено. Бидејќи бил запознаен со работата на претходните управители, особено внимание посветувал на репертоарот. Вклучувал повеќе дела од домашната книжевна ризница играјќи ги Стерија Поповиќ, Коста Трифковиќ, Бранислав Нушиќ, но не ги заборава и Никодеми и Молиер на чиј текст ја напишал оперетата „Со сила лекар“.⁷² За време на неговото управување театарот располагал со добра гардероба, а ансамблот го сочинувале вредни и работливи луѓе кои покажувале голема активност. Биле прикажувани оперетите „Гејша“, „Мамзел Нитуш“, во кои учествувале: Б. Бурева, неговата ќерка Г. Курковска, Голуба Симовиќ, Снака Жиговиќ, Благородна Машновиќ, Васиљка Кантарџиевиќ, Ратка Парнаџиевиќ и др. Исто така биле прикажани и претставите „Народен пратеник“ од Б. Нушиќ и Молиеровиот „Вообразен болен“, која посебно го привлечла интересот на штипјани. Салонот бил полн со публика, која со чести и долги аплаузи ги наградувала актерите за добрата претстава.⁷³

Со оглед на тоа што Штипскиот театар редовно добивал дотација заклучно со 1925 година, Градската управа во сите наредни години немала никаков слух за финансиските потреби на театарот.⁷⁴ Затоа приходите биле остварувани од наплаќање влезници за претставите. Меѓутоа, врз основа на констатацијата дека станува збор за „народен театар“ се барало билетите за претставите да бидат бесплатни или со намалени цени.⁷⁵ Така од година во година финансиската криза на театарот сè повеќе се продлабочувала, при што во 1936 година резултирала со згаснување на работата на Штипскиот повластен театар.⁷⁶ По затворањето на театарот, бил избран во комисијата за предавање на неговиот имот (види сл. 11),⁷⁷ со тоа што неговата дејност ја префрлиле во Гимназијата, во која уште од 1 јануари 1921 година⁷⁸ учениците од повисоките класови имале формирано театарска секција при културно-ученичкото друштво (ученичка дружина) „Напредок“.⁷⁹ Раководењето и понатаму го продолжил Сергеј Михајлов, кој истовремено во Гимназијата држел хонорарни часови по пеење и свирење сè до почетокот на априлската војна во 1941 година.

Во театарската секција биле вклучени сите оние ученици кои имале афинитети кон театарската и драмската уметност. Благодареејќи на упорноста,

⁷² Исто, 242–243.

⁷³ Р. Стефановски. *Театарот во Македонија...*, 335–336.

⁷⁴ Трајче, Кацаров. *Двонасочна релација: театар публика видена преку Народниот театар во Штип*. Скопје, 2014, 44.

⁷⁵ Р. Стефановски. *Театарот во Македонија...*, 332.

⁷⁶ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Уверение..., 69.

⁷⁷ Исто

⁷⁸ Кирил Цацков. *Просветата и културата во Штип и Штипско меѓу двете светски војни*. Скопје, 1995, 46.

⁷⁹ Културно-ученичкото друштво „Напредок“ било формирано уште во 1915 година, но поради Првата светска војна не почнало со работа, иако Министерството за просвета на Србија од тогашниот директор Лазар Трипковиќ било известно дека почнало со работа. По тој повод, во јануари 1920 година тој пратил известување до министерот за просвета на Кралството Југославија за почетокот на оваа дружина во која напишал: „(...) Чест ми е да го известам господинот министер дека во оваа гимназија е основана ученичка дружина „Напредок“, која има за цел материјално и општествено да ги образова своите членови (...)“ (Кирил, Цацков, *Просветата и културата во Штип и Штипско меѓу двете светски војни*. Штип, 1989, 82 (магистерски труд).

ентузијазмот, а пред сè на љубовта на С. Михајлов кон музичката уметност, во театарската секција се подготвувале и оперски претстави кои го привлекувале интересот не само на учениците и професорите од Гимназијата, туку и воопшто во градот. Сведоштво за тоа претставуваат изведените претстави: Зла жена од Ј. Стерија Поповиќ, Кнез Иво од Семберија, Пат околу светот и Добар муштерија од комедиографот Б. Нушиќ,⁸⁰ во кои земале учество следните ученици: Ванчо Прке, Александар Фиданчев, Александар Драмски, Благој Попов, Боро Чешларов, Љубомир Димитријевиќ, Михаило Карчев, Владимир Манев, Ѓоко Митровиќ, Нада Јоџиќ, Љубица Ристиќ, Нада Хаџи Пецова, Павлина Фирева, Радмило Константиновиќ, Стана Гичева, Хранислав Левков, Цвета Дубарџиска и др.⁸¹

Со почетокот на Втората светска војна во Југославија (Априлска војна на Кралството Југославија) активноста на гимназијата замира поради тоа што голем број од учениците кои членувале во неа се вклучиле во Народноослободителната војна за слобода на македонскиот и другите народи на Југославија. Некои од нив не ја дочекале слободата, но станеле борци и херои.⁸² Нивните дела се врежани во колективната меморија на нашиот народ.

Со доаѓањето на власта на Бугарија просветните образовни институции во Штип добиле нова боја, со што целокупната воспитно-образовна дејност почнала да се изведува на бугарски јазик. Тогаш била отворена и гимназија со настава на бугарски јазик, но во неа немало место за С. Михајлов бидејќи како што и самиот посочува (...) не е од б'лгарски произход (...).⁸³ Затоа, тој се преселил во штипското село Караорман, каде што живеел скромно сè до ослободувањето на градот Штип (8 ноември 1944 година).⁸⁴ Оттогаш па сè до гласнувањето на животот, С. Михајлов многу посветено и неуморно работел за создавање основи за подигнување на образовната музичка култура и на формирање стручен образован кадар во Штип – градот под Исарот.

Имајќи го предвид горенаведеното, можеме да кажеме дека С. Михајлов како поединец оставил значајни траги во изградувањето на музичкиот живот во Гевгелија, а особено во Штип. Во неговиот пристап кон организирање и одвивање на наставните процеси по хор и оркестар структурирал образовен модел во кој преку анализа на способностите на учениците овозможувал развој на нивните потенцијални „вродени“ таленти. Меѓутоа, неговата вредност ја гледаме и во тоа што тој како музички композитор со реализирање на операта „Палјачи“ го направил историскиот чин за музичкото творештво на нашата земја. Имено, таа првпат е прикажана на територијата на Македонија во која видно место заземаат Македонци како оркестранти, хористи и солисти, меѓу кои особено се истакнале Б. Бурева и С. Нетков.⁸⁵ По изведбата на „Палјачи“, скопската публика чекала 23 години за да може да ја следи првата професионална оперска премиера во современата македонска држава (1947 година). Тогаш премиерно под диригентската палка на Тодор Скаловски⁸⁶ било претставено оперското дело на италијанскиот композитор

⁸⁰ Исто, 91

⁸¹ Д. Митевски. *Музичкиот живот...*, 44.

⁸² К. Цацков. *Просветата и културата...*, 92

⁸³ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297: Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Биографија на Сергеј Михајлов, директор..., 37.

⁸⁴ Исто

⁸⁵ Р. Стефановски. *Театарот во Македонија...*, 330.

⁸⁶ Тодор Скаловски (1909, Тетово – 2004, Скопје), македонски композитор, педагог, хорски

Пјетро Маскањи (Pietro Mascagni) – „Кавалерија Рустикана“,⁸⁷ во интерпретација на: Петре Богданов-Кочко,⁸⁸ Данка Фирфова,⁸⁹ Елисавета Савченко [Катериниќ, Плотница],⁹⁰ Стефан Русјаков,⁹¹ Васил Кртошев,⁹² Милка Гушевска, Ганка Атанасова-Марковиќ и др.⁹³ Токму затоа во македонската музичка историја Сергеј Михајлов е запаметен како првиот музички творец кој ја донесе операта во Македонија.

Орден „Св. Ана II степен со мечеви и лента“⁹⁴

Орден „Св. Станислав II степен без царска круна“⁹⁵

и симфониски диригент, организатор на музичкиот живот во Македонија и прв член на МАНУ од редот на музичките дејци (Види повеќе во: Тома Манчев, „Тодор Скаловски (1909 – 2004)“, Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес: прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 12, уред. Георги Старделов et all, Скопје, 2004, 47–53).

⁸⁷ О. Цацков, Душан Будимировиќ и Сергеј Михајлов...“, (прегледано на 21 јули 2021), 417.

⁸⁸ Петре Богданов-Кочко (1913, Скопје – 1988, Скопје), македонски композитор, оперски пејач (тенор) и организатор на музичкиот живот во Македонија (Види повеќе во: Наташа Диденко, „Македонскиот музички деец и општественик Петре Богданов-Кочко и неговиот придонес во современиот музички живот во Македонија“, Историја, бр. LV/2020, бр.1, 93-105 (<https://www.zirm.mk/wp-content/uploads/2020/12/FINAL-VERSION-JOURNAL-OF-HISTORY-LV-1-2020-1.pdf>) (прегледано на 10 мај 2023).

⁸⁹ Данка Фирфова (1918, Велес – 2003, Скопје), македонска оперска пејачка (сопран), првенка на Операта на Македонскиот народен театар. Сопруга на македонскиот музички деец Ж. Фирфов (Види повеќе во: Мирјана Павловска-Шулајковска, Данка Фирфова живот посветен на музиката. Скопје, 2009).

⁹⁰ Елисавета Савченко (Катериниќ, Плотница) (1903, Бобровица, близу Киев, Украина – 1999, Сливен, Бугарија), оперска пејачка (сопран). Во Македонскиот народен театар работела во периодот 1947 – 1949 г. (Фимчо Муратовски, „Савченко (Катериниќ, Плотница) Елисавета“, *МЕ*, т. 2, Скопје, 2009, 1292).

⁹¹ Стефан Русјаков (1917, Скопје – 1986, Скопје), оперски пејач (баритон). Од 1947 до 1954 г. работел во Македонскиот народен театар, а потоа се посветил на правничката кариера (Исто., 1288–1289).

⁹² Васил Кртошев (1920, Кустендил, Бугарија – 1992 Скопје), раководител на оркестарот на КУД „Кочо Рацин“ од Скопје, основан во 1946 г. Во периодот 1971 – 1975 г. бил директор на Операта и Балетот на Македонскиот народен театар (Катерина Цветаноска, Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“ – Скопје. Скопје, 2001, 12; Славко Маринковиќ, *Сто македонски години: 1903 – 2003: енциклопедиски лексикон*, гл. ред. Јован Павловски, 2004, 518).

⁹³ Дваесет и пет години на операта и балетот: Мајски оперски вечери 9 – 31 мај 1972. Скопје., 1972, без пагинација.

⁹⁴ Исто

⁹⁵ Исто

Орден „Св. Ана III степен со мечеви и лента“⁹⁶

Орден „Св. Станислав III степен со мечеви и лента“⁹⁷

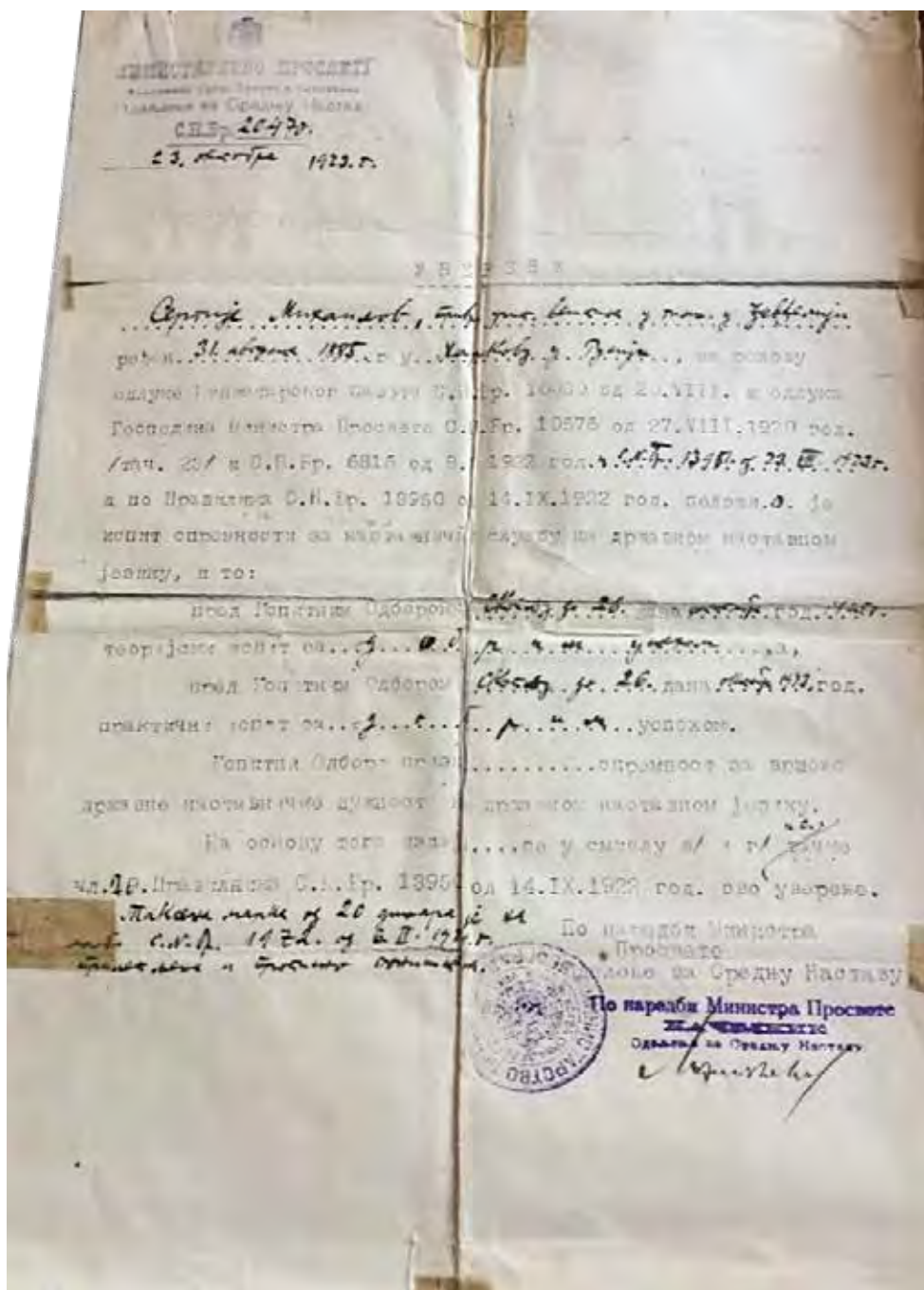

Орден „Св. Ана IV степен со натпис: „За храброст“⁹⁸

⁹⁶ Исто

⁹⁷ Исто

⁹⁸ Исто

Предна страница од Уверението за положен испит за вршење наставничка должност на државен наставен јазик⁹⁹

⁹⁹ ДАРСМ – Подграчно одделение Штип, ф. 297, Личен фонд на Сергеј Михајлов – музичар во Штип, Уверение на Сергеј Михајлов од Министерскиот совет за положен испит за наставничка служба на државен наставен јазик, кут. 13, а.е. 1, 67.

ОКОЛИСКИ ЗАВОД ЗА СОЦИЈАЛНО ОСИГУРУВАЊЕ

БР. 13587

6 novembar 1958 год.

С К О П Ј Е

Работено во Околинскиот Завод за социјално осигурување, Отсек за работен стаж во Скопје, на ден 6 novembar 1958 год. во 10 саатот.

ЗАПИСНИК

Од извршеното саслушување на сведокот, кој го докажува работниот стаж, по молбата на MIHAILOV SERGIJE од Stip а на времето од 1.IX.1921 до 31.X.1922 од _____ до _____ местата Gevgelija

Од страна на Заводот присатни:

1. Sokolovski Velko, šef na raboten staž

2. _____

Распит на сведокот:

Се јави при овој Завод сведокот KOZAKOV, NIKOLAJ татково име Alaksandar роден на 1877 год. во гр. с. Jelizaved grad околија SSSR сега живее во Gjorče Petrov "Goce Delčev" бр. 6 по занимање službenik на работа penzioner ~~не~~ неженет татко-мајка на 1 деца, државјанин на ФНРЈ, по народност Rus пратежавам лична карта рег. бр. 287 издадена од страна на СРП Gj. Petrov во 1950 год. со молителот ~~хрпос~~ неспорен, ~~осуден~~ неосуден предварително напоменат да зборува само вистината и за неточно сведочење ќе одговара по чл. 283 од К. З. и чл. 181 од ЗВП.

Под морална, материјална и кривична одговорност изјави следното:

Jas molitelot MIHAILOV SERGIJE go poznavam od mnogu poodavna, bidejki bevme zaedno ruski vojnici vo Prvata Svetovna vojna. Kako za svoj poznat prijatelj jas mojam da mu posvedočam za времето кое го проведу како гранични поднаредник во XV гранична četa во Gevgelija, во времето од 1 septembar 1921 i tamo kako takov ostana se do 31.X.1922 godina, koga ja napušti rabotata i posle tova što i kade rabotel neznam. Za navedenoto време за кое jas mu svedočam znam da nenapravi nikakov prekid vo svojata rabota, beše platen so mesečna podnarednička plata.

Ova negova rabota na mene mi e lično poznata, bidejki so molitelot Sergej zaedno dojdovme vo Gevgelija i na den 1 septembar 1921 godina se zaposlivme da rabotime kako граничари во граничната trupa, taka mene me opredeliva da služam vo 13 četa, vo mestoto Gradešnica, a molitelot vo 15 četa, vo Gevgelija. Na pomenatata služba ostanavme se do 31 oktobar na 1922 godina, koga site граничари bevme otpušteni od služba, bidejki se ukina граничната služba i se postaviše finansova služba.

I pokraj tova što nebevme vo edna četa, bidejki bevme vo eden polk, vo eden den se zaposlivme i vo eden den ne otpuštiha od rabota, lično mi e poznato gornoto време, za кое nešto gotov sum da snosam sekakva odgovornost, ako se sprotivno dokaže.

Izjavata mi e pročitana i ja priznavam za svoja i se potpišuvam.

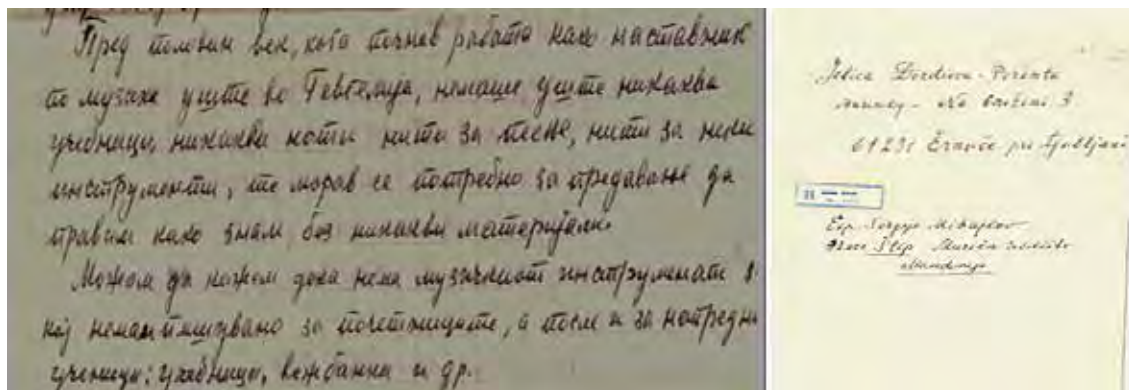
I z j a v i l,
Sastipšal i overava
Velko Sokolovski,

Г. Д. 5308-57

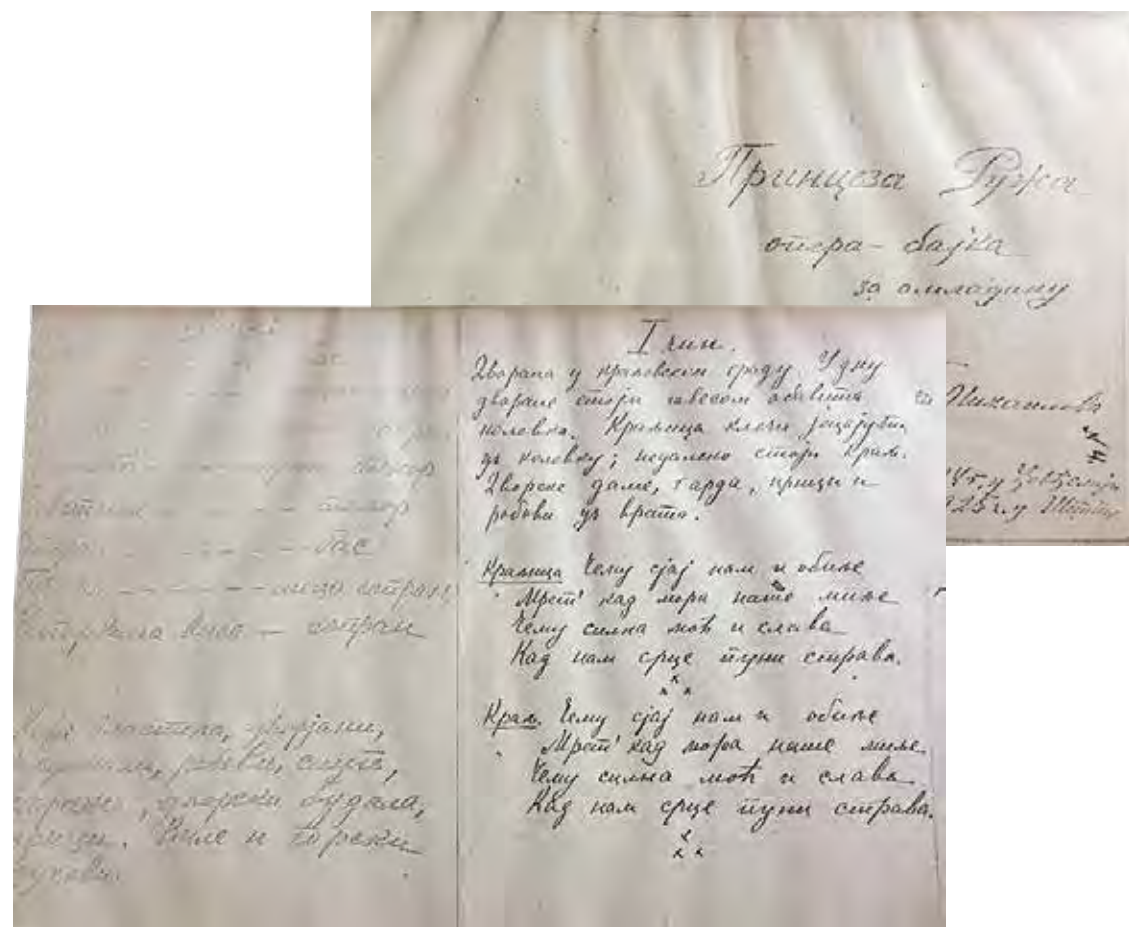
284 dt 34/178 193

Записник од извршеното саслушување на Николај Козаков, со кој се докажува работниот стаж на молителот Сергеј Михајлов¹⁰⁰

¹⁰⁰ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297, Личен фонд на Сергеј Михајлов, музичар во Штип, Записник од извршеното саслушување на Николај Козаков, со кој се докажува работниот стаж на молителот Сергеј Михајлов, кут. 34, а.е. 1, 178

Извадок од кореспонденцијата на музичкиот педагог Сергеј Михајлов со музикологот Јелица Горѓиева- Порента, која била и негова ученичка во средното музичко училиште во Штип, кое од 2005 година го носи неговото име „Сергеј Михајлов“¹⁰¹

Либретото на првата опера за деца во четири чина Принцезата Руџа пишувано со молив на хартија со своерачен ракопис од Сергеј Михајлов¹⁰²

¹⁰¹ Необјавена лична документација на Јелица Горѓиева-Порента, кореспонденција на Сергеј Михајлов и Јелица Горѓиева-Порента, Љубљана, 10 април 1973 година, без пагинација.

¹⁰² ДАРСМ – Подрочно одделение Штип, ф. 297, Лични творби на Сергеј Михајлов, музичар во Штип:

Штипско Певачко Друштво „Јединство“

ШТИПСКО ПОЗОРИШТЕ

Гостовање у Штипу 29. VIII у сали официјалног дома.

ПРЕДСТАВА 1. РЕДОВНА 201

Штип 29 колovoза 1925 год.

ПРВИ ПУТ

РУЖА

Чина 1 и 2 чина са једног актом од Р. Јане Навице.

Директор: проф. Велимир Јанковиќ, Штипски Школарски Друштво „Јединство“

Ханс	млад човек	г. Јанковиќ	Бројер
Ана	млада жена	г. Јанковиќ	Колонел
Томо	глумец	г. Јанковиќ	Полковник
Вера	млада жена	г. Јанковиќ	Характер
Мило	млад човек	г. Јанковиќ	

Народ, деца, музичари

Место радије: Монтелло Калатра Врме 15 VII 1865.

Декорације, костими, маскирање по наредби академског сликара проф. М. А. Глушковиќа

ЦЕНЕ МЕСТА:

фотелја 50 дин, место 30 дин, место 15 дин.

Почетак у 8 и по часова увече.

Премиера на операта „Палјачи“ во Штип на 29 август 1925 година¹⁰³

Принцеза Ружа – либрето, Опера – бајка за омладину у четири чина, к. 2, а.с. 2, без пагинација.

¹⁰³ Фотографијата е преземена од: Димитар Митевски. *Музичкиот живот...*, 47.

Уверение на Сергеј Михајлов за неговите ангажмани во Штипскиот повластен театар¹⁰⁴

¹⁰⁴ ДАРСМ – Подрачно одделение Штип, ф. 297, Личен фонд на Сергеј Михајлов, музичар во Штип, Уверение..., 69.

UDK 930.25:94(497.774:=411.16)"1943/1958"

UDK 930.25:341.485(497.774:=411.16)"1943/1958"

Ивана Хациевска¹

**Улогата на Историскиот архив – Битола во културата на сеќавање
за депортацијата на битолските Евреи: интересниот случај на
публикацијата „11 март: 1943 – 1958“**

Abstract: In this text I present the publication "March 11: 1943 – 1958: the 3,013 Jews from Bitola - victims of fascism", issued by the Municipal Committee of the Union of Fighters from the National Liberation Struggle – Bitola, in cooperation with authors from the Historical Archive of Bitola (1964 – 1991). The publication was a special edition, published in the frame of the commemorative events in Bitola in 1958, to mark the fifteenth anniversary of the deportation of Bitola Jews to the Treblinka death camp in 1943. The main narrative lines in the publication indicate the constructive role of the archive in the cultural memory, as well as the proactive public function of the archivist occupation, as a narrative articulation of local history. The argumentation of the theses presented in this text brings up the discussion about the (dis)continuities in the role of the archive in the construction of the local cultural memory.

Keywords: cultural memory, politics of memory, commemoration, Jews, Holocaust, Bitola, Historical Archive – Bitola.

Настаните во врска со депортацијата на битолските Евреи² претставуваат

¹ М-р по историски науки, помлад соработник во Одделение за средување и обработка на архивски материјал – стар и нов период во ДАРСМ – Одделение Битола, е-адреса: ivana01hadjievska@gmail.com.

² Евреите на територијата на Македонија биле депортирани во текот на месец март 1943 година. Окупацијата на оваа територија (тогаш дел од Вардарска Бановина, Кралство Југославија) била спроведена од страна на Бугарија, а следувала по нападот и по окупацијата на Кралство Југославија од страната на нацистичка Германија, со што започнале да се спроведуваат и расните закони за „решавање на еврејското прашање“. На 11 март 1943 година, над 7.000 Евреи од Битола, Штип и Скопје биле одведени во Монополот во Скопје, чии објекти им служеле на Власите како транзитен концентрационен камп. Македонските Евреи биле задржани во кампот помеѓу единаесет и осумнаесет дена, пред да бидат депортирани во логорот во Треблинка со железнички транспорт, во периодот помеѓу 22 и 29 март. Од Битола, каде што било населено најмногу од еврејското население

посебна точка-руптура³ во локалната историја на Битола. Истовремено, влијанието на овој настан во рамките на културата на сеќавање не е целосно аналитички истражено, особено во поглед на институциите од областа на архивската дејност, како учесници во политиките на сеќавање (politics of memory).⁴ Во областа на студиите на културата на сеќавање недостига истражување на тековите на сеќавањето кај локалното население во однос на ликвидацијата на еврејското население, како во периодот непосредно по депортацијата во 1943 година, така и пред создавањето на македонската држава по 1945 година. Пред да започне дискусија за местото на настанот на депортацијата на битолските Евреи во (локалната) култура на сеќавање, важно е да се напомене за историскиот контекст. Настанот се случил во контекст на политики на антисемитизам воспоставени на територијата уште во меѓувоенниот период и владеењето на Кралство Југославија⁵; а кулминацијата на антисемитизмот, со структурирана и организирана ликвидација на еврејското население, се случувала за време на бугарската окупација на територијата и спроведувањето на нацистичките закони.⁶ Всушност, официјалното историско признавање на овој

на територијата, биле одведени 793 еврејски семејства, или 3.351 лице. Во текот на 18 дена, додека Монополот се користел како концентрационен камп, 165 Евреи биле ослободени по наредба на бугарските власти, врз основа на професионалниот статус (најчесто доктори и фармацевти и нивните семејства) или поради статусот на нивното државјанство (шпанско, италијанско или албанско државјанство и политички и економски конекции со претставници на овие држави). По депортацијата во Треблинка, немало преживевани. Види: Liquidation of the Jewish Community in Monastir, YadVashem.org // <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/communities/monastir/liquidation.asp>.

³ Во историографијата, терминот руптура се користи за означување настани, или процеси што го делат колективното минато на „пред“ и „по“, т.е. настанување иреверзибилни процеси, или јасен рез во континуитетот. Најчесто тоа историографски се забележува кога некој настан се зема за означување на нова периодизација на времето/минатото, или целосно изменување на претходниот историски хоризонт во дадени простор и време. Во контекст на локалната историја на градот Битола, ликвидацијата на сефардските Евреи, по која замрела петвековната заедница на овој дел од битолското население, претставува руптура во поглед на етничкиот и културниот градски пејзаж во локалната историја.

⁴ Под терминот политики на сеќавање се подразбира организација на колективното сеќавање од страна на актери што имаат политичка моќ; или обликување на наративите за минатото со користење политички алатки што платформираат сеќавање, чувствување, негување на настаните, исто како што може да се платформираат и процеси за туркање на настаните во заборав. Актерите што учествуваат во политиките на сеќавање, најпросто може да се поделат на оние што дејствуваат „од горе“ (top-town) - што имаат институционална и државна заднина и најчесто хегемонска моќ за официјално обликување на сеќавањето за минатото и на актери што дејствуваат „од долу“ (bottom-up), кои негуваат наративи што може да не припаѓаат во официјалните текови, или да влегуваат во натпревар со нив.

⁵ Повеќе за антисемитизмот во Кралство Југославија види во: Жељко Лазић, Мартин Матијашевић, Друштвени контекст и јачање антисемитизма у Краљевини Југославији, Култура полиса, год. 14, бр. 32, Novi Sad 2017, 35–51; Milan Koljanin, Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji: 1918 – 1941, Beograd 2008;

⁶ Повеќе за антисемитското законодавство и за депортацијата на македонските Евреи види во: Michael Berenbaum, The Jews in Macedonia during WWII, Skopje, sd; Nadège Ragaru, Contrasting Destinies: The Plight of Bulgarian Jews and the Jews in Bulgarian-occupied Greek and Yugoslav Territories during World War Two, Mass Violence & Résistance, [published online: 15 March 2017] // <http://bo-k2s.sciences-po.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/>; Stefan Troebst, Macedonian Historiography on the Holocaust in Macedonia under Bulgarian Occupation. Südosteuropäische Hefte, vol. 2, no. 1, 107–114 // <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ss0ar-360907>. Скендер Асани, Нора Маличи и Владо Поповски (ур.), Базичното антисемитско законодавство на Царството Бугарија, зборник на документи, Скопје 2020; и Надя Данова и Румен Аврамов (ред.), Депортирането на Евреите од Вардарска Македонија, Беломорска Тракија и Пирот, март 1943 г. том 1 и 2, София 2013.

настан како трагичен дел од локалната историја, низ официјална комеморација, се случува по Втората светска војна. По создавањето на македонската држава, која била дел од социјалистичката југословенската федерација, комеморацијата на депортацијата на Евреите се градела и се организирила првенствено како дел од наративот за борбата против фашизмот, победата на комунизмот и комунистичката државотворна револуција.⁷

Во фокусот на моето истражување е осветлување на влијанието и на улогата на официјалната архивска дејност во Битола спрема културата на сеќавање за депортацијата на битолските Евреите. Во овој текст како координатна точка на истражувањето ја земам публикацијата „11 март: 1943 – 1958: на 3.013⁸ битолски Евреи – жртви на фашизмот“, издадена во 1958 година од страна на Општинскиот одбор на сојузот на борците од НОБ – Битола, во соработка со Историскиот архив – Битола.⁹ Публикацијата претставувала специјално издание, во рамките на комеморативните настани во Битола во 1958 година, за одбележување на петнаесетгодишнината од депортацијата на битолските Евреи во логорот на смртта во Треблинка во 1943 година. Карактеристиките на публикацијата и историскиот контекст во кој се јавува ја прават експлицитен пример во истражувањето на темата за поврзаноста помеѓу професионалната архивска дејност и институционалната позиција на архивот во политиките на сеќавање во заедницата. Ова истражување има локален фокус – на територијата на Битола, а користените примерите од национално ниво имаат компаративен карактер.

Точка на поаѓање во ова истражување е идејата за поврзаноста помеѓу архивската дејност и културата на сеќавање, при што, за релевантен го земам ставот

⁷ Историографски погледнато, во социјалистичките земји во Европа по Втората светска војна, работничката историја, тековите на класната борба, развојот на синдикалното и комунистичкото движење, го чинеле централниот и официјален наратив на државното минато, а биле изучувани врз методите што историјата ја согледувале како дијалектички тоталитет, теоретски базиран на научниот марксизам. Во социјалистичка Југославија, од една страна, ваквата поставеност овозможувала институционална комозија за волуменозен и документациско-ориентиран научен производ, на пример републички томови на книги за историјата и за развојот на Комунистичката партија и сл. Но, од друга страна, истражувањата во ова поле често пателе од контекстуалните ограничувања на официјалната историографија, која истовремено требала да го задоволи конструирањето и одржувањето и на државниот наратив и на националните наративи, па служела како еден „амалгам“ за различните елементи во националната изградба. Тој „амалгам“ најчесто се материјализирал во супранаративот за херојската партизанска борба за време на Втората светска војна. Види: Ivana Hadžievska, *Historija rada u postjugoslavenskoj historiografiji u Makedoniji*, [објавено на 12.12.2020] // <https://crvena.ba/historija-rada-u-postjugoslavenskoj-historiografiji-u-makedoniji-ivana-hadzievska/>.

⁸ Со напредувањето на истражувањата за депортираните Евреи од Битола, направена е корекција во првобитната бројка, која е искористена во насловот на публикацијата: од Битола биле депортирани 3.351 лице, т.е. 793 семејства. Види: *Liquidation of the Jewish Community in Monastir, YadVashem.org*, Ibid.

⁹ Развојот на институцијата може да се следи од 1954 година, кога бил формиран Околинскиот архив на Битола (26 мај 1954); таа институција во 1965 година се трансформира и именува во Историски архив на Битола. Со промените на општествениот систем по независноста на државата во 1991 година, последната институција се укинала и се трансформирала од посебен правен субјект, во подрачно одделение Битола на Државниот архив на Република Македонија – Скопје. Јасмина Дамјановска, Бранислав Светозаревик (ур.), *Печат на времето: 70 години Државен архив (1951 – 2021)*, Скопје 2021.

на филозофот Жак Дерида, според кој, архивот има истовремено и втемелувачка и конзервациска функција, што значи дека „архивот ги произведува настаните во иста мера во којашто ги бележи“.¹⁰ Дополнително појаснување за врската помеѓу архивската дејност и колективното сеќавање може да се најде кај историчарот Пјер Нора, кој во интелектуалниот дискурс го втемелил терминот *lieu de mémoire* (простори на сеќавање). Според Нора, сеќавањето во модерната ера е пред сè архивското сеќавање:

„Тоа [сеќавањето, ИХ] се темели целосно на материјалноста на трагите, на медијаторството на записите, видливото сведоштво и сликата. Она што започнува како писмо, завршува снимено во висока верност. Кога повеќе нема живи сеќавања, ни благо спроведување на потсетувањата за некој настан од минатото, тогаш архивот стекнува функција на свесна и калкулирана секреција на минатото. Така, [архивот] му вдахнува живот на минатото, но таа постапка секогаш се изведува во сегашноста, па архивот тоа го прави низ истовремено испишување на сопствената институционална историја. Всушност, сеќавањето што архивот го произведува е секогаш второстепено сеќавање - протетичко сеќавање.“¹¹

Овие размислувања на Дерида и на Нора се релевантни за моето истражување бидејќи теоретски го артикулираат разбирањето дека учеството во културата на сеќавање од страна на различните чинители, а особено на институциите, е свесно и организирано, т.е. дека секогаш подлежи на некоја однапред определена општествена стратегија за односот спрема минатото.

Интересот за ова истражување кај мене беше поттикнат и од актуелниот моментум: во март 2023 година, под мотото „11 март 1943 – Никогаш повеќе“ беше одбележана 80-годишнината од холокаустот на македонските Евреи, под покровителство на Владата, а во организација на Еврејската заедница и Фондот на холокаустот.¹² Во комеморативната програма учество зеде и Државниот архив на Република Северна Македонија, со изложбата „Македонија памети. Никогаш да не се повтори!“ (12 март 2023 година, во Меморијалниот центар на холокаустот на Евреите во Македонија, во соработка со Институтот за национална историја).¹³ Како историчарка, согледувам дека оваа годишнина е важен момент за ретроспекција на начините на учество на институциите со архивска дејност во *меморијалниот пејзаж*¹⁴ и во политиките на сеќавање.

¹⁰ Jacques Derrida, Eric Prenowitz, *Archive Fever: A Freudian Impression*, Diacritics, vol. 25, no. 2 (Summer, 1995), 9-63: 12, The Johns Hopkins University Press // http://artsites.ucsc.edu/sdaniel/230/derrida_archivefever.pdf.

¹¹ Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, Representations, no. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, (Spring, 1989), 7-24: 14, University of California Press // <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf>.

¹² „Одбележани 80 години од депортацијата на македонските Евреи“, Фонд на холокаустот на Евреите од Македонија // <https://www.holocaustfund.org.mk/posts/details/4280>.

¹³ Отворена изложбата „Македонија памети. Никогаш да не се повтори!“, Државен архив на Република Северна Македонија [објавено на 13 март 2023] // <https://shorturl.at/iBFPR>.

¹⁴ Под терминот меморијален пејзаж (*landscape of memory*) се подразбираат и се означуваат различни делови на локализираното сеќавање: социјалните практики, материјалната историја, индивидуалните

Ова истражување може да се стави и во транснационална корелација со актуелните студии за холокаустот на просторите на Источна и на Југоисточна Европа. На конференцијата „Генеalogии на сеќавањето 2020: холокаустот помеѓу глобалните и локалните перспективи“,¹⁵ организирана од Европската мрежа за сеќавање и солидарност (European Network of Remembrance and Solidarity) во 2020 година, главната тема се однесуваше токму на моменталните состојби на истражувањето на сеќавањето на холокаустот. Според организаторите, главните текови во овие студии денес се движат кон истражување изворни текстови и архивски прилози како и кон локалните простори и материјалната историја поврзани со еврејските заедници низ Европа. Се забележува пресврт во истражувањето на холокаустот, од општата историја на страдањето во логорите на смртта, кон осветлувањето на локалните истории и испреплетувањето на наративите за ликвидацијата на локалните еврејски заедници со националните наративи на државите во кои тие заедници живееле.¹⁶

Мојата теза е дека со презентација и со дискурзивна анализа на извори како публикацијата „11 март 1943 – 1958“, може да се прикаже повеќеслојна слика за начините на кои се градела и се создавала културата на сеќавање на депортацијата на битолските Евреи. Со ставањето ваков извор во корелација со современите теоретски текови на истражување на холокаустот и неговите локални аспекти, може да се прошират и разбирањата за холокаустот на македонските Евреи во домашната историографија.

Конечно, поттикнувањето дискусија за процесите на институционализација на сеќавањето на холокаустот може да открие повеќе за институционалните искуства на архивот во оваа област. Овие сознанија за архивската дејност можат да се искористат за проверка, за критика и, на крајот, за јакнење на научната база на официјалните историографски наративи; проучувањата можат да бидат корисни

искуства и колективните претстави. Меморијалите пејзажи можат да се опишат и како општествен феномен: практиките на сеќавањето контекстуализираат одредени места како значајни во однос на минатото. Како на пример, земањето предвид на колективните значења на малите бункери за муниција од Студената војна, води кон проширување на опсегот на географиите на сеќавањето, така што ги вклучува секојдневните практики поврзани со овие објекти и нивната врска со колективните сеќавања на луѓето во чие опкружување биле изградени. Види повеќе за терминот кај: Gunnar Maus, *Landscapes of memory: a practice theory approach to geographies of memory*, *Geographica Helvetica*, vpl. 70, no. 3 (2015): 215-223 // <https://doi.org/10.5194/gh-70-215-2015>; Patrizia Violi, *Landscapes of memory: trauma, space, history*, Oxford 2017. Во случајот на овој текст, меморијалниот пејзаж е составен од простори на сеќавање на холокаустот на локалните еврејски заедници (гетото во Битола, Монополот во Скопје, транспортните кампови, населбите во Битола), монументалната и споменичната култура (спомен-обележја поврзани со Евреите од Битола), имињата на улици и објектите/установите, институции-чувари на спомени и документи... Во секој момент кога има активен комеморативен настан, се активираат и функциите на овие простори, заедно со заедниците што гравитираат кон нив во моментот на комеморација.

¹⁵ “Genealogies of Memory 2020: The Holocaust between Global and Local Perspectives”, International Online Conference, November 2020, organized by the European Network Remembrance and Solidarity // <https://enrs.eu/edition/genealogies-of-memory-2020-the-holocaust-between-local-and-global-perspectives>.

¹⁶ За состојбата и за нивото на истражување на холокаустот и културното сеќавање за него во националните историографии во македонскиот и во бугарскиот контекст види: Nadège Ragaru, *Nationalization through Internationalization. Writing, Remembering, and Commemorating the Holocaust in Macedonia and Bulgaria after 1989*, *Südosteuropa Journal of Politics and Society*, vol. 65, no. 2 (2017): 284–315.

и за едукативно и за промотивно учеството на институцијата во јавната историја. На тој пат, публикацијата „11 март 1943 – 1958“ нуди одлична стартна можност: станува збор за специјално и уникатно издание, кое го одбележува првиот бран комеморативни настани – институционално и конгломератски организирани во заедницата. Истовремено, публикацијата дава поглед кон дејноста на првата генерација архивски работници и нивното учество во комеморативни настани.

Во поглед на методот на работа, во првиот дел од текстот давам краток преглед на историографската продукција на наративи за депортацијата на Евреите на национално и на локално ниво како и информации за историскиот контекст во кој дејствувале различни актери во меморијалниот пејзаж во државата по 1945 година. Во тој дел ги претставувам и прваците на создавање, растење и развој на културата на сеќавање, од аспект на учеството на архивската дејност во комеморативните практики. Во вториот дел, правам детален преглед и анализа на содржините на публикацијата „11 март 1943 – 1958“, во поглед на главните теми и видовите прилози, авторите и медиумските пораки на визуелниот идентитет на публикацијата. Во последниот дел се сумирани заклучоците во однос на тезата. На крајот на текстот се сместени релевантни визуелни прилози и фотографии. За целите на ова истражување, направив преглед на историографската литература релевантна за темата, со особен фокус на изданијата од периодот 1958 до 1995 година. При дискурзивната анализа на содржините, се користев со теоретските правци од рецентните студии за генеалогииите за сеќавањето на холокаустот. Теориските концепти и дефинициите на термините во најголем дел се појаснети во воведот. За архивските извори и прилози користени тука, ги истражував фондовите од Државниот архив – Одделение Битола: Фондот 611 „Историски архив – Битола (1951 – 1981)“, Фондот 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“ и Фондот 953 „Збирка плакати – Битола (1926 – 1996)“.

1. Историскиот контекст и развојните правци на културата на сеќавање на депортацијата на битолските Евреи (1958 – 1991)

Во новиот меморијален пејзаж што се градел во Македонија по 1945 година, историјата на локалните заедници на сефардските Евреи се стекнала со посебно место во историографијата, културата на сеќавање и особено во локалната историја и хрониките на градовите каде што Евреите биле население во најголем дел пред депортацијата. Акцентирани биле биографиите и спомените за Евреите што загинале како партизани како и автобиографиите и спомените на Евреите што преживеале. Во поглед на историографската продукција клучна улога имал Институтот за национална историја во Скопје (ИНИ), а во организирањето на локалните комеморативни практики клучна улога имал Сојузот на борците и, соодветно, неговите локални одбори. На локално ниво, особено важна е и историографската продукција на архивските работници.

Една од првите монографии на национално ниво е „Трагедијата на Евреите од Македонија“ (1962) од Александар Матковски.¹⁷ Во изданијата томови на историјата на македонскиот народ и изданијата посветени на Народноослободителната борба била вклучена и епизодата на депортацијата на македонските Евреи како и прилози за историјата и развојот на сефардските Евреи, а и дел од мултиетничкиот калейдоскоп на државата.¹⁸ Во 1980-те била уредена збирка документи за Евреите во Втората светска војна од група национално еминентни современи историчари од ИНИ и соработници на Македонската академија на науките и уметностите (МАНУ) и други централни институции од областа на науката и образованието.¹⁹

Секавањето на Евреите учесници во Народноослободителната борба (НОБ) особено било одржувано од страна на Сојузот на борците,²⁰ во рамките на пригодните чествувања, во публикации, изложби, со откривање споменици и спомен-плочи и иницијативи за доделување имиња на улици, јавни установи, фабрики и сл. На 11 октомври 1953 година, Естреја Овадија-Мара била одликувана од страна на државата со највисокото признание „Државен херој“, со што станала единствена Еврејка - државен херој на Југославија. На 12 март 1961 година нејзина статуа била откриена во кругот на Домот за народно здравје (локацијата на еврејското гето во Битола), (види Прилог 1). Подоцна, со нејзиното име е именувана јавна установа (градинка) во Битола. Нејзиното име, заедно со името на партизанот Мордо Нахмијас-Лазо се дел од имињата на борците наведени на спомен-плоча на загиналите во НОАВМ од Седмата бригада на планината Кајмакчалан.²¹ Со имиња на Евреите учесници во НОБ се именувани и неколку улици во Битола и во државата, и тоа по Арон Ароести (Битола), Рафаел Батино (Скопје), Мордо Нахмијас-Лазо (Битола); Стреја Нахмијас (Битола). Во овие чествувања биле вклучувани и локални претставници на еврејската заедница, кои доаѓале од Израел или од Скопје.²² Значаен претставник

¹⁷ Александар Матковски, Трагедијата на Евреите од Македонија, Скопје, 1962. Интересно во овој контекст е да се спомене дека Матковски бил првиот македонски доктор на историски науки. Тој бил автор на повеќе научни трудови на оваа тема, меѓу кои и: Aleksandar Matkovski, The Destruction of Macedonian Jewry in 1943, *Yad Vashem Studies* 3 (1958): 203–258; Aleksandar Matkovski, *Istorija na Evreite vo Makedonija*, Скопје 1983.

¹⁸ Види пример: Жамила Колономос, Битолската еврејска заедница и нејзиното учество во НОБ 1941 - 1942 година, Зборник Битола и Битолско во НОБ 1941 – 1942 година (Трајче Грујовски, ур.), кн. II, Битола 1978, 542.

¹⁹ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, Евреите во Македонија во Втората светска војна: (1941 – 1945): зборник на документи. т. I; т. II (ур. Михајло Апостолски), Скопје, 1986.

²⁰ Сојуз на борците од народноослободителната војна (СБНОВ) претставувала масовна организација во социјалистичка Југославија, основана во 1947 година во Белград, како општествено-политичка организација што ги собирала сите борци на Народноослободителната војна (НОВ). Нејзините главни цели биле одржување на изброените текови во војната и негување на споменот за антифашистичката борба. Организацијата била комплексно организирана по територијален принцип (месни заедници, село, град) во секоја од републиките засебно.

²¹ Александар Литовски, Споменици и спомен обележја во Битола и Битолско, Битола, 2012, 17, 21, 90, 123.

²² Во овој текст, под терминот „претставници на еврејската заедница“ подразбирам македонски граѓани или странски државјани од еврејска етничка припадност, а со потекло од македонските Евреи. Терминот Еврејска заедница во Република Македонија (ЕЗРМ) – Скопје се однесува на официјалното организирање на Евреите во општини: преживеаните Евреи од холокаустот по Втората светска војна, на 26 декември 1944 година во Скопје го создале Првиот македонско-еврејски народноослободителен одбор на кој е донесена одлука за создавање македонско-еврејска општина во рамките на Сојузот на еврејските општини на Југославија. Во 1946 година, општината

во комеморативните практики бил битолскиот докторот Хаим Абраванел,²³ по кој подоцна бил именуван и Здравствениот дом во Битола.

Особено е интересна улогата на архивите и на архивистите во градењето на културата на сеќавање за депортацијата на Евреите. Некои од најраните статии посветени на локалната историја на Евреите се објавени токму од првата генерација архивисти и соработници од Историскиот архив на Битола како и од соработката на институцијата со локалните историчари и хроничари. Меѓу нив особено се истакнале: Милош Христов Константинов,²⁴ Душан Христов Константинов²⁵ и Ѓорги Димовски Цолев.²⁶ Во нивните прилози, еден аспект од локалната историја е особено експониран: соработката и соживотот на еврејското население со македонското население, на патот до создавањето на државата по Втората светска војна. Најчесто станува збор за текстови со примери за учеството на Евреите во Илинденското востание, во револуционерните организации во Османлискиот период како и марксистичка анализа на социјалната историја на еврејските локални заедници.

Пресврт во културата на сеќавање „од горе“ (top-down) во Битола, кон организирана комеморација, придружена со артикулирана нарација, се случува во 1958 година, со одбележувањето на петнаесетгодишнината од депортацијата. Како организатори на комеморацијата се јавиле токму општествените чинители

броела 471 член, од кои една четвртина биле дојдени од други делови на Југославија. Во Битола, не успеало организирањето на Евреите во општина. Со создавањето на Израел како држава во 1948 година, голем дел од членството се иселило таму како и во други земји. Општината се наоѓала во старото Еврејско маало, во подножјето на тврдината Кале. При катастрофалниот земјотрес во 1963 година, зградата на општината била делумно оштетена. Во 1964 година, штетите биле поправени и општината го добила името д-р Алберт Вајс. Новата зграда, која заедницата ја користи денес, била изградена во 1975 година. Во 1991 година, по прогласувањето на осамостојувањето на Македонија, Еврејската заедница се одделила од Сојузот на еврејските општини на Југославија и продолжува да работи самостојно. Во рамките на зградата на Еврејската заедница се наоѓа и синагогата „Бет Јаков“, повторно осветена на 11 март 2000 година. Заедницата има библиотека и сопствена издавачка дејност. Повеќе за развојот на ЕЗРМ види во: Јасминка Намичева, Козма М. Ави, Фениксот го победи огнот: 1944 – 2004 – 60 години постоење на Еврејска заедница во Република Македонија, Скопје 2004.

²³ Хаим Абраванел (Пирот, 1896 – Бат Јам, Израел, 1984). За време на Втората светска војна работел како лекар на Косово, каде што успеал да се засолни од погромот врз Евреите на територија на Кралството Југославија. Во 1946 година се вратил во Битола, каде што работел 22 години. Абраванел бил пионер на битолското повоено здравство. Бил првиот доктор специјалист интернист во Битола. Денес установата Здравствен дом го носи неговото име зашто е подигната токму на местото на некогашното Еврејско маало. Освен професионалната работа, бил активен и во иницијативите за заживување на еврејската заедница во Битола како и во ревитализацијата на Еврејските гробишта во доцните 1940 години. Бил говорник и координатор на комеморативните активности во Битола.

²⁴ Милош Хр. Константинов, Тодорка Спанакова, Зборник на паднатите борци во Народноослободителната борба од Битолската околина, Битола: Околински историски архив, 1958; Истиот, Битолски Евреи, Битола: Научно друштво-Битола, 1960; Истиот, Битолски Евреи, Прилози, бр. 1, Битола 1960.

²⁵ Dušan Hr. Konstantionov, Ekonomska likvidacija bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije Make-donije (1941-1943), Jevrejski almanah 1961/62, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije 1962, 172–180; Ibid. Bitoljski Jevreji i VMRO, Jevrejski almanah 1963/64, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije: 92–95; Душан Константинов, Еврејски библиотеки во Битола, Развиток, год. 17, бр. 3–4, Битола 1979, 318–322.

²⁶ Ѓорги Димовски Цолев, Битолските Евреи, Битола 1993.

опишани погоре: Сојузот на борци, Историскиот архив и Народниот одбор на општината Битола. Во рамки на ова одбележување било и откривањето споменик на 12 март, на локацијата на Еврејското гето во Битола.²⁷ На истиот датум е приредена и јавна комеморативната вечер во Народниот театар во Битола, која ја отворил претседателот на Општината Битола – Јорго Ристевски. Програмата се состоела од свечена манифестација, едукативни и културно-перформативни содржини, распоредени во неколку дена (од 11 до 13 март), (види Прилог 2, 3, 4). Биле вклучени училиштата, културните и научните институции, а настанот бил во организација на Сојузот на борците:

„На единаесетти март, денот на депортацијата, во сите школи во градот и околицата, првите часови ќе му бидат посветени на животот, работата и страшниот геноцид на битолските Евреи. На 12 март, во центарот на некогашното Гето, сега во паркот на денешниот Дом на народното здравје, ќе биде откриен споменик – стар еврејски симбол „Седумте шандани“. Вечерта на 12 март, на комеморацијата во Народниот театар ќе говори претседателот на Народниот одбор на Општина Битола, Јорго Ристевски. Потоа ќе биде исполнета пригодна програма, со учество на хорот „Стив Наумов“ и оркестарот на гарнизонот на Југословенската народна армија. На 13 март, скопскиот Народен театар ќе гостува во Битола со драмата „Дневникот на Ана Франк“. Во рамките на оваа комеморација е отпечатено и ова специјално издание [се мисли на публикацијата „11 март 1943 – 1958“, IX]²⁸

Од програмата на комеморативните настани, може да се забележи конгломератски концепт, т.е. истовремено вклучување на повеќе образовни и културни установи, како клучни простори каде што се дистрибуирале комеморативните чествувања. Програмата била подготвена од научни и од културни работници од областа на архивистиката, историографијата и етнологијата.

И во 1960-те години продолжиле годишните чествувања. Архивот, на локално и на државно ниво, продолжил да учествува и понатаму во комеморативните академии, кои најчесто се состоеле од објавување историографски текстови и презентација на изворни архивски прилози како и коавторство на изложби.

Во 1961 година, по повод осумнаесетгодишнината од депортацијата на битолските Евреи²⁹ била подготвена комеморативна академија од Одборот за прославата на 20 години од народноослободителната револуција. Во рамките на програмата била подготвена и отворена изложбата „Од животот и депортацијата на

²⁷ Споменикот е изработен од камен, во форма на стилизирана менора, со натпис: „11 март 1943 / на 3.013 Евреи / наши сограѓани / жртви на фашистичкиот терор / граѓаните на Битола / 11 март 1958.

²⁸ Милош Хр. Константинов (ур.), 11 Март: 1943 – 1958: Битола: на 3.013 битолски Евреи – жртви на фашизмот, Битола 1958, 14.

²⁹ „Одборот за прослава на дваесетгодишнината од нашата револуција издаде програма за комеморативна академија посветена на осумнаесетгодишнината од депортирањето и погубувањето на битолските Евреи на 11 март 1943, Битола, 1961“. Државен архив на Република Северна Македонија – Одделение Битола (Понатаму ДАРСМ), Фонд 953 „Збирка плакати - Битола (1926 – 1996)“, кут. 4, (Комеморативни плакати) I-II-4.

битолските Евреи“, во просториите на Историскиот архив, на 12 март 1961 година (види Прилог 5 и 6). Оваа изложба била во авторство на битолските архивисти. Концептот се состоел од отпечатени факсимили и фотографии, изложени на неколку паноа, со фокус на дидактичките и информативните аспекти. Концептот следел хронолошки тек на историјата на сефардските Евреи, од нивното доаѓање во Битола во 15 век, економскиот и социјалниот живот, обичаите и културата, сè до ликвидацијата на етничката заедница во Втората светска војна; еден дел бил посветен на учеството на Евреите во НОБ и антифашистичката борба, заедно со другото македонско население. Биле користени архивски материјали од Историскиот архив во Битола како и фотокопии од прилози од светскиот печат, особено за сведоштвата за логорите на смртта.³⁰

Во рамките на чествувањето од 1961 година, била специјално компонирана песната „Завет“ (траурна песна) од македонскиот композитор Таки Хрисик, која за првпат била изведена на комеморативната вечер на 11 март 1958 година, од страна на Хорот на Гимназијата и Синфонијскиот оркестар на културно-уметничкото друштво „Стив Наумов“.³¹

Во 1961 година се забележува проширување на соработката на архивистите на државно и на регионално ниво: Државниот архив на Народна Република Македонија, заедно со ликовниот уметник Боро Крстевски, ја претставиле неговата тематска изложба „Логори“ како и изложбата на документи од ликвидацијата на македонските Евреи. Изложбата била отворена во периодот 11-21 март 1961 година, во просториите на Еврејската Општина во Скопје. Во соработка со Музејот на Сојузот на Еврејските општини од Белград, оваа изложба била претставена во Белград, под насловот: О страдању македонских Јевреја под фашизмот (За страдањето на македонските Евреи под фашизмот), (21-27 април 1961),³² а потоа и во Сараево и во Загреб. Крстевски уште двапати се претставил со самостојна изложба на истата тема: во 1979 година, изложба на цртежи, под наслов: „Жртви на фашизмот“, во новата зграда на Еврејската Општина; и во 1981 година, со изложба на цртеж и скулптура, под наслов „11 март 1943, во Музејот на град Скопје.“³³

Во наредните децении се забележува соработка на македонските архивисти, истражувачи и претставници на еврејската заедница со „Еврејскиот алманах“, публикација издавана од Сојузот на еврејските општини во Белград, каде што се објавувале научни и информативни прилози од историјата на Евреите од просторот на Југославија.³⁴

³⁰ ДАРСМ, фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 10, Д2–7.

³¹ ДАРСМ, фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 10, Д: Ноти - Т. Хрисик „Завет“.

³² „Државна архива на НРМ и Боро Крстевски – изложба на документи за фашистичкиот терор над Македонските Евреи од 11-21 март 1961 година, во Скопје; Музеј савеза јеврејских општина Југославије: О страдању македонских Јевреја под фашизмот, Београд, од 21-27 април 1961“. ДАРСМ, Фонд 953 „Збирка плакати - Битола (1926-1996)“, кут. 1, (Плакати од изложби): I-B-17 и I-B-18.

³³ Види повеќе: Драги Бошнаковски, Боро Крстевски, Уметничка галерија „Скопје“, Скопје 1989 // https://arhiva.zaum.mk/wp-content/uploads/2019/04/1989_10_03_Boro_Krsteovski.pdf

³⁴ Biljana Albahari, Vesna Trijić, Bibliografija "Jevrejskog almanaha" (1925 – 1996), Savez jevrejskih

Развојот на овие истражувања во текот на 1990-те бележи поголемо вклучување на претставниците на еврејската заедница во историографската и мемоарската продукција, а во однос на архивската дејност, намалување на вибрантната култура на сеќавање и на локална книжевна продукција, која била присутна во 1950-1960-те години. Со распадот на југословенска федерација и настапување нов идеолошки, политички и економски поредок на просторот на Југославија, од културата на сеќавање и државните официјални наративи, настапило маргинализирање на наративите за антифашизмот, класната историја, учеството во НОБ и социјалистичката држава. Во ревизионизмот, кој зел замав во првите децении на 1990-те години, поголемо внимание им се придавало на новите национални наративи базирани на етно-национална засебност, кај сите држави што настанале по распадот на федерацијата.³⁵ Во истиот процес, наративите за историјата на локалните еврејски заедници како и комеморативните настани за сеќавањето на холокаустот на македонските Евреи, се „капсулирале“ во времето или останувале „под-истражени“ (under-researched topics). Тоа значело лимбо-позиција: изворите за овие настани не биле повторно посетувани (revisited) со цел испитување на нивните колективни значења во новиот контекст, ниту е забележан системски истражувачи развој на студиите на холокаустот на домашните простори. Наративите од претходниот социјалистички систем, општо, и за македонските Евреи партикуларно, биле негувани и чувани од страна на Сојузот на борци, преодоминантно низ монументализација на минатото и со носталгичен однос, но со редовни комеморативни активности.

Историографската продукција од социјалистичкиот период, во новиот систем и новиот историски контекст како и со оглед на развојот на методологиите и теориите за историските науки, веќе самата станувала извор за своето време - многу повеќе отколку што имала современа монографско-научна вредност.

Во овој период, поголема предводничка и автономна улога во комеморација, книжевната и историографска и мемориската продукција, започнала да зема Еврејската заедница на Република Македонија (ЕЗРМ) и авторите еврејската заедница.³⁶ До крајот на 1990-те години, биле одржани и научни симпозиуми

opština Srbije, Beograd 2023, 91, 135, 163, 177 // <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/2424>.

³⁵ Види: Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (ur.), *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Novi Sad 2013; Latinka Perović et. al (ur.), *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd 2017 // <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/jugoslavija%20u%20istorijskoj%20perspektivi.pdf>.

³⁶ Види примери: Асса Арон, Македонија и еврејскиот народ, Скопје 1992; Колономос Жамила, Садикарио Аврам, Морфологија на еврејско-шпанските говори во Битола и Скопје, Јазичите на почвата на Македонија кн. 3, Скопје 1996; Садикарио Самуел, Садикарио Аврам, Евреите во Македонија и нивната религија, Историја на културата на Македонија, Религијата и религиските аспекти на материјалната и духовната култура, Скопје 1996; Садикарио Самуел, Николов Владимир, Антисемитизам, Скопје 1998; Лилјана Шкарик (ур.), Штипските Евреи: зборник на трудови и сеќавања: ученички творби од фондацијата "11 Март 1943 – Штип", Скопје: ЕЗРМ, 1999; Петар Карајанов, Рафаел Моше Камхи, илинденски деец од еврејско потекло, Скопје 2003; Бено Русо-Коки, Траги на незаборавот: автобиографски ракопис, Скопје: ЕЗРМ, 2007; Незаборавот е живот нов: ученички творби од Фондацијата "11 Март 1943" – Штип, Скопје: ЕЗРМ, 2007; Садикарио Аврам, Корени, Скопје 2008, Трајко Ј. Босевски, Исак Сион – Исток: живот и револуционерно дело, Скопје: ЕЗРМ, 2008.

посветени на историјата и на културата на Евреите.³⁷ Од 1997 година ЕЗРМ во континуитет го издава списанието „11 март 1943: билтен на Еврејската заедница на Република Македонија“. Списанието функционира како билтен на еврејската и на македонската „заедница на сеќавање“.³⁸

Сметам дека нов историски контекст на комеморацијата и на меморијалниот пејзаж за кој овде станува збор, настапува по отворањето на Меморијалниот центар на холокаустот на македонските Евреи во Скопје, на 11 март 2011 година. Функционирањето на оваа институција како и активноста на високообразовните институции, архивите, најновата историографска и истражувачка продукција, од една страна, и функционирањето на „заедницата на сеќавање“ во современиот момент, од друга страна, треба допрва да се истражат во нивното испреплетено дејствување во областа на комеморацијата.

2. Презентација на публикацијата „11 март 1958 – 1943: на 3.013 битолски Евреи – жртви на фашизмот“

Во рамките на комеморацијата во Битола од 1958 година издадена е и публикацијата „11 март 1958 – 1943“. Публикацијата³⁹, освен што засебно информира и презентира содржини, дава и наративна сублимација на комеморативната програма, т.е. артикулација на носечките идеи, кои треба да го вообличуваат колективното сеќавање (види Прилог 8). Публикацијата не е сервиско издание, а нема ни реизданија. Во овој дел, најпрво ќе дадам квантитативен и квалитативен преглед на публикацијата, а потоа ќе тргнам кон анализа на наративните содржини.

Издавач на публикацијата е Општински одбор на Сојузот на борци од НОБ во Битола, а печатена е во графичкото претпријатие „Киро Димитровски-Дандаро“ - Битола. Редакцискиот одбор е составен од: Милош Хр. Константинов (главен уредник; доктор на етнологија, управител на Историскиот архив – Битола),

³⁷ Станува збор за меѓународниот научен собир „Евреите во Македонија“, одржан на 8 и на 9 март 1993 година во Скопје, организиран од Институтот за национална историја. Трудите биле објавени во зборникот: Жамила Колономос (ур.) Сефардски одгласи: студии и сеќавања за Евреите од Македонија, Скопје: ЕЗРМ, 1995.

³⁸ Терминот „заедници на сеќавање“ означува мрежа на различни актери обединети во сеќавањето за некој настан. Овие заедници настануваат во интерсекцијата на личните сеќавања и историските наративи, и нивното поврзување со релевантните „места на сеќавање“. Најчесто тие се во форма на транснационални мрежи што ја пробиваат/промовираат/јакнат комеморацијата за некој настан во јавната сфера, дејствувајќи самоорганизирано („од-долу“). Во заедниците на сеќавање, локалните и транснационалните актери стапуваат во интеракција во полето на колективната меморија. Еден таков пример во македонскиот контекст се заедниците на сеќавање за децата бегалци од Грчката граѓанска војна. Во однос на македонските Евреи, заедниците на сеќавање се составени од локални и транснационални актери од етнички, професионален и институционален карактер. Тие ажурно ги следат и ги промовираат вестите од средби и соработки помеѓу различни чинители во општеството кои учествуваат во комеморација на холокаустот (релевантни институции од областа на науката, културата и образованието, музеи, истражувачи, органи на власта, еврејската дијаспора, наследници на преживеаните Евреи, ученици и едукатори).

³⁹ Реферирана и како „Списание 11 март“. Види: ДАРСМ, Фонд 953 „Збирка плакати – Битола (1926 – 1996)“, кут. 4, (Комеморативни плакати) I–II–2.

Владимир Точковски (географ, директор на Вишата гимназија – Битола), Димитар Димитровски-Такец⁴⁰ (битолски хроничар и дописник во „Нова Македонија“), Лазо Каровски (писател и фолклорист), Миле Поповски (драмски писател), Методија Размовски (професор, управител на Работничкиот универзитет – Битола) и Тодорка Спанакова-Дога (архивист). Авторите, почнувајќи од главниот уредник, во најголем дел биле вработени во Историскиот архив на Битола⁴¹ и членови на Друштвото за наука и уметност на Битола⁴², а вклучени биле и надворешни соработници - хроничари и етаблирани новинари од Битола.

Содржините се распоредени на 18 страници, во вкупно 24 различни текстуални прилози. Освен членовите на редакцискиот одбор, како автори се јавуваат и: Душко Христов Константинов (доктор на етнологија и историја), Стоисава Димова (архивист), Љубица Ефтимова (архивист), Никола Трајков (архивист), Јаков Ароести (истражувач на локалната историја на битолските Евреи и хонорарен соработник на Историскиот архив – Битола), Диоген Хаџи-Коста (правник), Тоде Ивановски (учесник во НОБ, ликовен уметник), Кице Најдовски (учесник во НОБ, публицист), Борис Павловски (професор во Учителската школа во Битола), Ристо Невеновски (дописник на „Политика“). Непотпишаните прилози се на уредникот и на редакцијата.

Публикацијата има јасен комеморативен концепт, во кој содржините во најголем дел претставуваат реконструкција на настаните низ архивски материјали од збирките и фондовите на Историскиот архив - Битола како и приближување на архивската документација за историјата на битолските Евреи до читателот. Историографските и изворните содржини се омаж на настани и личности од НОБ, а со потекло од еврејската заедница. Во помал дел има и спомени на современници претставени во книжевна, романизирана форма како и уметнички прилози во поезија и во проза.

Во однос на визуелниот идентитет на публикацијата, таа има модерно

⁴⁰ Димитар Димитровски-Такец (1922 – 1915), еминентен македонски новинар и градски хроничар на Битола. Триесет години работел како дописник на весникот „Нова Македонија“ на теми, репортажи и коментари за Битола и Битолско; во „Битолски весник“ се јавува како автор на најдолго објавуваната рубрика „Луѓе, настани и живот“, во периодот од јуни 1995 до април 1999 година, што претставува значаен придонес во анализите за локалната историја на градот. Бил активен во полето на уметноста како автор на дела од областа на музиката, компонирањето и пишувањето песни, како и на неколку изложби од областа на ликовната уметност – инспирирани од секојдневниот и боемскиот живот во модерна Битола. Во областа на истражувањето и пишувањето локални хроники и истории, негов особен интерес биле состојбите во Битола во Првата светска војна и социјалниот живот во периодот помеѓу двете светски војни. Автор е на неколку монографии, меѓу кои и „Манаки“ (Битола: Работнички универзитет „Крсте П. Мисирков“, 1975); како и текстови и статии што ги опишуваат животот, обичаите и секојдневието на ромската, на влашката и на еврејската заедница низ историјата на Битола.

⁴¹ За време на издавањето на публикацијата, официјалното име на институцијата било Околиски архив Битола, сè до 1965 година, кога се именува како Историски архив – Битола (1965 – 1990). Поради кохерентноста при третирањето на историскиот контекст на периодот на кој се однесува овој текст, (1958 – 1999), го користам името Историски архив - Битола.

⁴² На 25 април 1960 година во просториите на некогашниот Околиски државен Архив (денешна зграда на Ректоратот во Битола), група интелектуалци од Битола иницирале формирање асоцијација за наука и уметност во Битола „Друштво на наука и уметност“ (ДНУ). Меѓу иницијаторите во поголем број биле токму вработените во Историскиот архив – Битола: Милош Константинов, Тодорка Дога, Кочо Цингаровски, Томе Ристевски и Теко И. Таипи. Види: Македонско научно друштво – Битола, Историјат // <https://mnd-bitola.mk>.

графичко решение. Насловната страница претставува фотографија од излет на еврејската младина во Битола, од периодот помеѓу двете светски војни, со фокус на ликовите на фотографираниите младинци⁴³. Внатрешноста е обемно илустрирана со графички илустрации и фотографски материјали. Графичкиот дизајн на публикацијата е изработен од страна на печатницата, меѓутоа важно е да се напоменат двајца автори што се истакнуваат во визуелниот дел: уметникот Тоде Ивановски и фотографот и филмски снимател Милтон Манаки. Присуството на овие автори значело успешно естетско ставање на публикацијата на мапата на јавната историја на локалниот градски идентитет.

Тоде Ивановски се јавува активно – како автор на текст и на илустрации. Во периодот што го обработува овој текст, Ивановски бил еден од најистакнатите ликовни уметници, чиј опус се однесувал на приказот на партизанската борба низ цртеж. Всушност, неговите цртежи и слики се наметнале во новиот *zeitgeist* како современо уметничко вообличување на партизанското минато и ентузијазмот на учесниците во НОБ (и самиот бил првоборец); од страна на критичарите бил наречен „сликар на партизанската епопеја“; бил соработник не само во уметнички проекти туку и во бројни новинарски публикации, учебници и историски читанки.⁴⁴ Во публикацијата „11 март 1943-1958“ тој е автор на уметнички цртеж инспириран од Естреја Овадија Мара („Естреја“, стр. 8; и „Партизанка“, задна корица).

Милтон Манаки⁴⁵ се јавува пасивно, т.е. во публикацијата се користени фотографии од неговото творештво што датираат од периодот помеѓу двете светски војни во Битола, но тие се избрани од страна на уредниците-архивисти што имале соработка со него од 1953 година. Од опусот на Манаки се користени фотографии што го претставуваат приватниот и социјалниот живот на еврејското население: семејни фотографии, сефардски носии, фотографии од синагогите, од собири и манифестации во еврејската заедница. Овие фотографии се претставени како галерија на крајот на публикацијата како и во централниот дел посветен на етничкото и на историското минато на Евреите (насловна фотографија; и на стр. 9–10, 18).

Фотографиите што прикажуваат настани од депортацијата на Евреите, транзитниот логор во скопскиот Монопол и сцени од бараките во логорите на смртта, биле дел од Фототеката на Историскиот архив - Битола, како и стекнати за време на истражувањето за публикацијата (на стр. 1, 7).

⁴³ Види Прилог 7.

⁴⁴ Повеќе за опусот на Ивановски види во: Данка Јановска, Црвениот виор на Тоде Ивановски, Битола: Сојуз на борци од НОАВМ, 2019.

⁴⁵ Милтон Манаки (Авдела, 9 септември 1882 – Битола, 5 март 1964) бил пионер на филмската дејност на Балканот. Заедно со неговиот постар брат Јанаки Манаки ги поставиле темелите на балканската фотографија и кинематографија, почнувајќи со дејност на крајот на 19 век. Сведоци на политичките премрежиња на територијата на географска Македонија во 20 век, браќата Манаки покажале поширока културна визија и димензија во областа на фотографијата, надминувајќи го степенот на работата во ателје за комерцијалните потреби на граѓаните, типичен за нивните современици од фотографскиот еснаф. Тие се насочиле кон сестрано теренско работење, кое денес има непроценлива вредност поради разновидноста на опфатените области на општеството. Нивната дејност била предмет на многубројни студии од областа на културата, уметноста и историјата во Европа и светот. Најголем дел од нивното творештво денес се чува во Државниот архив – Одделение Битола (документација, целокупниот фотографски опус и предмети), како и во Кинотеката на Република Северна Македонија (филмски материјали).

Во табелата е даден преглед на сите наративни содржини во публикацијата, и тоа по нивниот наслов, автор и тема:

Ред. бр.	Наслов	Стр.	Автор	Вид на прилог
1	11 март 1943	1	Редакција	Воведен текст/ Историографски прилог
2	Активности во партизанските одреди и градските организации на КПЈ и СКОЈ	2	Редакција	Историографски прилог
3	Биографии на паднати борци во НОБ	2,4	Тодорка Спанакова; Диоген Хаџи Коста	Биографски прилог
4	Повест за Естреја Овадија Мара	3,4	Тоде Ивановски	Книжевен прилог
5	Фелџон: Простевај, Луна	4	Димитар Димитровски	Спомени
6	Илегални живеалишта во еврејските станови	5	Тодорка Спанакова Дога	Историографски прилог
7	Од тате ли си од мама... Незаборавен спомен	5	Кице Најдовски	Спомени
8	Година во еврејскиот календар	5	Редакција	Информативен прилог
9	Никогаш повеќе	5	Борис Павловски	Новинарски текст
10	Евреите учесници во Илинденското востание	6	Стоисава Димовска	Историографски прилог
11	Разграбување на пленот на жртвите	6	Душко Хр. Константинов	Историографски прилог
12	Две напредни еврејски младински организации во Битола	6	Тодорка Спанакова Дога	Историографски прилог

13	Од етничкото и историското минато на Евреите	7, 8, 9	Милош Хр. Константинов	Историографски прилог
14	Мигрирање на Евреите во Битола	10	Владимир Точковски	Историографски прилог
15	Средување на фототеката на Евреите	10	Методија Размовски	Информативен прилог
16	Мајстор на приказни	10	Никола Трајков	Биографски прилог; спомени
17	Сабитај Цаин долгогодишен рабинер	10	Редакција	Биографски прилог
18	Продадениот венчален прстен	11	Ристо Невеновски	Книжевен прилог
19	Девојката со жолтата ѕвезда	12, 13	Душко Константинов	Книжевен прилог
20	Учениците Евреи и фашизмот	13	Љубица Ефтимова	Историографски прилог
21	Бег пред смртта: Како спасените Евреи од Битола ја преживеаја депортацијата	14	Редакција	Историографски прилог
22	Под сенката на жолтата ѕвезда	14	Димитар Димитровски	Новинарски текст
23	Комеморација во Битола 1943 – 1958	14	Редакција	Информација/програма
24	Список на главите на депортираните Еврејски семејства работен по документрацијата работен по пописните материјали од 1931 година и по сеќавање на Јаков Ароести		Редакција	Архивски извор

Табела: Преглед на содржините во публикацијата „11 март 1943 – 1958“

Содржините може да се поделат во следните видови прилози: историографски прилози, спомени, книжевни прилози, новинарски текстови и извори. Иако ова може да е корисна класификација, сепак видовите не се целосно чисти, туку се слеваат еден со друг. Причина за тоа е што публикацијата била пишувана во научно-популарен стил, со цел зголемување на нејзината читливост за поширока публика и повеќе демографски групи. Па така, содржините што во табелата ги именувам како „историографски прилози“, всушност се есеи базирани врз архивски извори и стручна литература. Овој вид на прилози се најбројни, и тие се однесуваат на реконструкција на настаните за депортацијата на битолските Евреи како и на расните теории во нацистичка Германија, кои довеле до геноцид на еврејското население (ред. бр: 1, 2, 3, 6, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 20, 21); спомените опфаќаат стилизирани сеќавања на граѓани на Битола за депортацијата, и нивното збогување со припадник/-чка на еврејската заедница (ред. бр. 5, 7, 16). Книжевните прилози ги опфаќаат сите содржини каде што има уметничко-литературно вообличување на сеќавања или историски податоци, но се во облик на расказ, повест или поезија (ред. бр: 4, 18, 19). Новинарските текстови ги опфаќаат информативните содржини во публикацијата што се однесуваат на актуелниот момент (ред. бр. 9, 15, 22, 23); Објавените извори се прилози од архивска документација (ред. бр. 24).

Содржините според нивната тема, можеме да ги поделиме во три главни наративни линии на артикулација на сеќавањето: 1) Комунистичката партија на Југославија и антифашистичкото движење како единствен отпор против уништувањето на еврејската заедница; 2) Сеќавањата кај граѓаните на Битола за денот на депортацијата и 3) Историјата и културата на сефардските Евреи како дел од мозаикот на локалната историја. Во текстот што следува ги користам податоците од табелата – реден број и страница во публикацијата за да референцирам на издвоените цитати при анализата на содржините.

1) Воведниот текст (ред. бр. 1) започнува со објаснување на историско-политичкиот контекст и идеологиите што му претходеа на холокаустот. Во текстот ударно се нагласува дека КПЈ била единственото место на политички и воен отпор во Македонија: „Борбата против антисемитизмот - и неговиот законит татко - фашизмот, кај нас во целина, беше организирана единствено од страна на КПЈ, која во практика, на револуционерна основа, со стапување во бескомпромисна борба против него, политички му ја рушеше теоријата, а вооружено му ги уништуваше авторите.“ (стр. 1). Комунистичката партија со својот социјалистички светоглед отворен кон сите народности е претставена како платформа која била отворена политички кон Евреите па тие се приклучувале кон неа, од периодот помеѓу двете светски војни, па и по окупацијата на Кралство Југославија.

Во однос на локалното цивилно население, се нагласува дека на 11 март тоа било во траурна атмосфера заради транспортот на Евреите, но нема појаснувања

на директни односи и акции помеѓу населението за време на настанот.⁴⁶ Слично е и во текстот на Борис Павловски: „Толку и да се мачеа фашистичките главаши (sic!) да ја искористат трагедијата на Евреите и да создадат омраза и расцеп помеѓу народите што живееја братски во нашата земја, до толку љубовта и братството јакнеше и наоѓаше свој краен излез во приклучувањето кон колоните на Слободата и среќата, кон партизаните.“ (стр. 5)

Темата за позицијата на КПЈ и партизанското движење во културата на сеќавање како синоним за борба за слобода, оди во две насоки: партијата и македонските партизани во соработка со еврејското цивилно население; и влегувањето на Евреи младинци во партијата и приклучување во партизанското движење. Тоа добро се забележува во биографските порилози за партизаните: Естреја Овадија Мара, Пепо Ј. Песо, Демајо Шимон, Нахмијас Ј. Мордо, Аврам Ј. Анаф-Бато, Ароесто А. Арон, Садикарио Ј. Самоел, Садикарио Ј. Соломон, Сарафти Ј. Исак, Батино Јосеф Рафаел, Фараџи В. Леон и Фараџи В. Исак. Во текстот „Активности во партизанските одреди и градските организации на КПЈ и СКОЈ“ се споменуваат 37 битолски Евреи учесници во НОД и 18 лица во партизанските единици. Во биографиите на Евреите-борци паднати во НОБ (ред. бр. 3) акцентирани се следните биографски црти: работничка семејна позадина, влезот во партијата, учество во младински, работнички и синдикалните организации и нагласување на хероизмот заради учеството во партизанските одреди:

„Естреја Овадија Мара (...) Родена на 22 декември 1922 во Битола, во многу бедна работничка фамилија (...) Многу мала ја осетила сета беда на сиромаштијата и целиот бес на богатите, кај кои и сама морала да работи.“

(...) Пепо Ј. Песо / Роден е во Битола во 1918 година. Живеел од бедната заработувачка на мајка си која работела како перачка. По занимање бил работник. Пепо е еден од оние младинци кои први излегле во партизани.“ (стр. 2)

Во текстот „Илегални живеалишта во еврејските станови“ продолжува темата за НОБ, од аспект на помош или учество на граѓани Евреи во партизанското движење: се опишува куќата на Нахмијас Мордохај, која во 1942 година послужила за состанок на партизаните Стив Наумов, Вера Ацева, Ванчо Прке и Вера Циривири-Трена; во куќата на Пепо Хасон се криеле партизански отпечатени материјали, а и служела како засолниште за повредениот Пецо Божиновски (стр. 6).

2) Во публикацијата посебно место им е дадено на сеќавањата на локалните жители од македонска етничка припадност, современици на депортацијата. Станува збир за книжевни вообличувања на делови од нивните животи, мемоари, спомени од нивните контакти со Евреите сограѓани. Во сеќавањата на Димитар Димитровски - Такец и Душко Константинов тонот на сеќавањата

⁴⁶ „За Евреите во периодот на окупацијата освен паријата [КПЈ, ИХ.] и некои наши сограѓани никој не се грижел (...) Со исклучок на шепа предавници, целиот град од настанот на 11 март беше длабоко и тешко потресен.“ Милош Хр. Константинов, 11 март 1943–1958..., 1.

е романтичен, носталгичен, проштален. Тие раскажуваат за младоста и пријателството испрекинати од војната и антисемитизмот. Кај Кице Најдовски тонот на сеќавањата е траурен и мрачен. Тој пренесува трауматски сцени од периодот на неговата политичка интернација во затвор, каде што делел простор со еврејски затвореници. Спомените се дадени во форма на замислен (прераскажан) дијалог, во кој авторите ги преживуваат сцените на кои се сеќаваат и вообичаените места во градот каде што се среќавале со Евреите пријатели или локациите каде што настанала нивната разделба пред депортацијата.

3) Најдолгиот прилог во публикацијата е насловен „Од етничкото и историското минато на Евреите“, подготвен од Милош Константинов (ред. бр. 13). Текстот дава исцрпен хронолошки преглед на доселувањето на Евреите во Битола во средниот век и особеностите на заедницата, кои се развиле во Битола. Целта на текстот е да влијае едукативно, особено во однос на идеолошките антисемитски предрасуди за Евреите како доминантен дел во банкарските и во финансиските професии. Во делот посветен на „стопанската дејност“, авторот јасно го руши митот за припадноста на Евреите во професии поврзани со банкарство и лихварство, и појаснува дека најголем дел од еврејското население во Битола „припаѓале во бедниот слој“. Авторот како извор ги користи пописните книги од 1931 година од каде што заклучува дека најголем дел од Евреите во Битола биле занаетчии – крпачи, кројачи, пазарции и продавачи на ситно. Авторот особено се задржува и на институциите на Еврејската Општина како и на социјалните услуги развиени за помош на сиромашните и за децата.

Сличен пример за тема 3) е текстот „Две напредни еврејски организации во Битола“ на Тодорка Спанакова (ред. бр. 12). Таа пишува за организациите Хашомер Хацаир (Млад стражар) и Техелет лавани (Бела кошула) како и за училиштата на Француско-еврејската алијанса во Битола. Низ кратката историја на овие организации се открива повеќе за социјалниот живот на еврејската младина и идеите за политичко активирање, кои гравитирале околу идејата за ционизмот, колективистички-националните идеи и во одреден дел и социјалистички идеи.

Во однос на поврзувањето помеѓу архивската дејност и културата на сеќавање, индикативен е текстот на Методија Размовски, насловен „Средување на фототеката на Евреите во Историскиот архив“ (Види Прилог 9). Станува збор за работата на Јаков Ароести и неговиот хонорарен ангажман во Историскиот архив – Битола.⁴⁷

⁴⁷ Ангажманот на Јаков Ароести во архивот траел во периодот од 1 јануари 1959 до 31 декември 1961 година. Во документите од работата на Историски архив - Битола, неговиот ангажман е опишан на следниот начин: „Стален хонорарен службеник кој се грижи за изнаоѓање на приватни архиви и изработување на мемоарски белешки во врска со тоа.“ (ДАРСМ, фонд 611 „Историски архив – Битола (1951 – 1981)“, (несреден), кут. 2, а.е. 4: Извештај за работата во 1959 година). Во неговиот Договор за хонорарна служба, опишани се задолженијата, предвидени за текот на 1960 година: „Да пишува исцрпни осврти за поистакнатите фамилии во Битола со цел да се добие материја за анализа на економското и историското минато.“ (Исто, Досие на вработени: Јаков Ароести, Договор за хонорарна служба бр. 1-186/1, 11 декември 1959, Битола). Во Потврдата издадена на Јаков Ароести од страна на Околинскиот архив – Битола, за регулирање на пензијата, директорот Милош

Во текстот читателите можат да се запознаат со процесот на создавање архивска збирка со биографии на битолските Евреи. Станува збор за збирката „Битолски Евреи“ (1918 – 1962), каде што се евидентирани 955 еврејски семејства, според главата на домаќинството, со нивните адреси, професии, кратка биографска белешка и информација за нивните преживеани наследници. Ароести биографиите ги придружувал и со фотографии, а успеал да истражи и да собере околу 1.200 портрет-фотографии. Оваа збирка е уникатна бидејќи ги бележи животите на битолските Евреи по ликвидацијата на заедницата, во услови кога нема други пишани извори. Збирката „дава боја“ на сувопарните административните пописни и слични податоци од книги за евиденција на населението што настанувале во различни периоди на историјата на градот. Во текстот, Јаков Ароести е опишан како истражувач со силна меморија, кој исцрпно работел на создавање архивски фонд за битолските Евреи:

“Бурата на војната обременета со крупни општествено-политички промени, однесе со себе и драгоцен материјал којшто денеска за нас би претставувал неописиво богатство. Но денеска имаме голем број живи сведоци на минатото, сведоци на необичната трагедија која снајде голем број недолжни Евреи. Еден од тие сведоци за кого станува збор во овој напис е Јаков Јосеф Ароести. Роден во Битола на 14.8.1902 нему после претрпените маки и страдања 1948 година му се дава можност да живее во Израел, но не можејќи да го заборави местото на каде прв пат го согледал сонцето тој се враќа во Битола [во 1957 година, ИХ]. (...) Сега работи како хонорарен службеник во Историскиот архив во Битола по еврејските проблеми, поточно речено, работи над трагедијата на своите невини соплеменици. Интересно е да се одбележи јаката меморија на Јаков. Од најдените 1.200 еврејски слики тој убаво се сеќава на имињата на истите. На овој начин сакаме да му благодариме на Јаков Јосиф Ароести за придонесот за оформувањето на историските материјали сврзани со трагедијата на Евреите.“ (стр. 10)

Публикацијата се затвора со презентација на архивски извори „Список на главите на депортираните Еврејски семејства работен по документацијата работен по пописните материјали од 1931 година и по сеќавање на Јаков Ароести“. Во списокот има 694 имиња на мажи и жени – глави на домаќинствата што биле депортирани. Списокот со имиња исто така е во функција на комеморацијата што има цел да ја приближи еврејската заедница до современиот читател. Во смисла на комеморативна функција, списокот служи како отпор кон политиката на обезличување која била дел од геноцидот, каде што жртвите на холокаустот биле сведувани прво на бројки пред да им биде одземен животот.

Константинов ја опишува неговата работа на следниот начин: „Во однос на неговата работа може да се рече дека претставува драгоцен прилог кон изучувањето на историјата на нашиот град.“ (Исто, Потврда бр. 01-230/2 од 27 декември 1961 година, Битола).

Поуките од институционални искуства на архивот на учество во комеморација

Во периодот од формирањето на македонската држава, па сè до нејзината независност во 1991 година, може да се следат развојните линии на културата на сеќавање во однос на холокаустот на локалните еврејски заедници. Развојните линии особено можат да се следат низ дејноста на институциите што биле релевантни општествени чинители во областа на историографската продукција и на комеморативните активности. Од прегледот во овој текст, може да се заклучи дека организирана комеморација што е конгломератски поставена во меморијалниот пејзаж, започнала да се развива од 1958 година. Комеморативните активности имале, освен свечен и манифестен карактер, дидактички и едукативен како и културно-перформативен карактер. Организацијата на овие настани била предводена од Сојузот на борци, а наративната содржинска подлога во најголем дел била конципирана од првата генерација архивски работници во Историскиот архив – Битола. Во децениите до крајот на 1980-те години, комеморацијата и историографската продукција за еврејските локални заедници била во рамки на националните мастер-наративи за антифашизмот и НОБ како државотворни столбови. Промени во овој начин на конципирање на комеморацијата се забележуваат по 1991 година, по промената на системот. Во децениите што следувале, сè до крајот на 1990-те, предводничката улога во меморијалниот пејзаж во однос на историјата на Евреите ја презела ЕЗРМ (Скопје).

Публикацијата „11 март 1943 – 1958“ издадена во рамките на одбележувањето на петнаесетгодишнината од депортацијата на битолските Евреи, го претставува првиот бран конгломератски организирана комеморативна програма. Програмата имала поширока цел: сеќавањето за холокаустот да го поврзе и да го претстави на широка едукативна платформа пред граѓаните. За таа цел, во комеморативните активности биле ангажирани културните, образовните и општествено-политичките институции, како и уметниците, културно-уметничките друштва и медиумите. Особено се истакнува учеството на Историскиот архив во комеморацијата, и тоа како конструктивен актер задолжен за поткрепа на наративната артикулација со архивски прилози. Публикацијата претставувала преточување на историографскиот наратив во курирано колективно сеќавање на граѓаните на Битола за настанот на 11 март 1943 година. Во неа се огледува начинот на кој граѓаните во 1958 година се соочувале со депортацијата извршена врз сограѓаните Евреи. Наративот бил втемелен во политиките на сеќавање на социјалистичката историографија, каде што темата за учеството во НОБ била акцентирана, а меѓуетничките односи на населението во меѓувоенниот период како и колаборацијата на локалците со германските и со бугарските територијални власти се општо објаснети како класно-идеолошко предавство спрема народот. Сепак, публикацијата е битна и уникатна, бидејќи ѝ претходи на првата официјална монографија за холокаустот на македонските Евреи на Матковски, од 1962 година.

Публикацијата може да се земе и како извор за институционалните искуства

на архивот во јавниот дискурс, особено во смисла на учеството на институцијата во локалната култура на сеќавање. Заедно со други извори и извештаи за работата на Историскиот архив - Битола, може да се каже дека во 1960-те години се работело на воспоставување врска помеѓу архивските работници – локалната заедница и историјата на градот. Архивистите од првата генерација вработени се јавуваат и како интелектуалци и иницијатори на културни иницијативи во градот, во кои се забележува визијата за приближување на архивот до граѓаните и намалување на неговата институционална непробојност (како што укажуваат Дерида и Нора, види стр. 4).

Во однос на културата на сеќавање за холокаустот на македонските Евреи, со издавањето на публикацијата, Историскиот архив – Битола се приклучил на мапата на европски „места на сеќавање“: како континуиран учесник во официјалните комеморативни настани, но и како институција што приближува истражувачи од Израел и светот како и Евреи од целиот свет, во потрага по своите корени. Испитувањето на ова институционално искуство денес има потенцијал за придонесе кон зацврстување на едукативната и научно-истражувачката дејност во рамки на архивот, особено во однос на визијата за идни транснационални проекти како и за современо преиспитување на позицијата на архивот во јавноста како простор што промовира проучување на историската одговорност.

Прилог 1: Откривање на спомен-биста на Естреја Овадија Мара, Битола, 12 март 1961 година во рамките на програмата за одбележување на осумнаесетгодишнината од депортацијата на битолските Евреи. Извор: фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 5, P23

Прилог 2: Говор на Хаим Абраванел пред откривање на споменикот „Седумте шандани“, 12 март 1958. Извор: ДАРСМ, фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 5, P24/1.

Прилог 3: Комеморативна поворка на петнаесетгодишнината во Битола. Извор: ДАРСМ, фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 5, Р24/7.

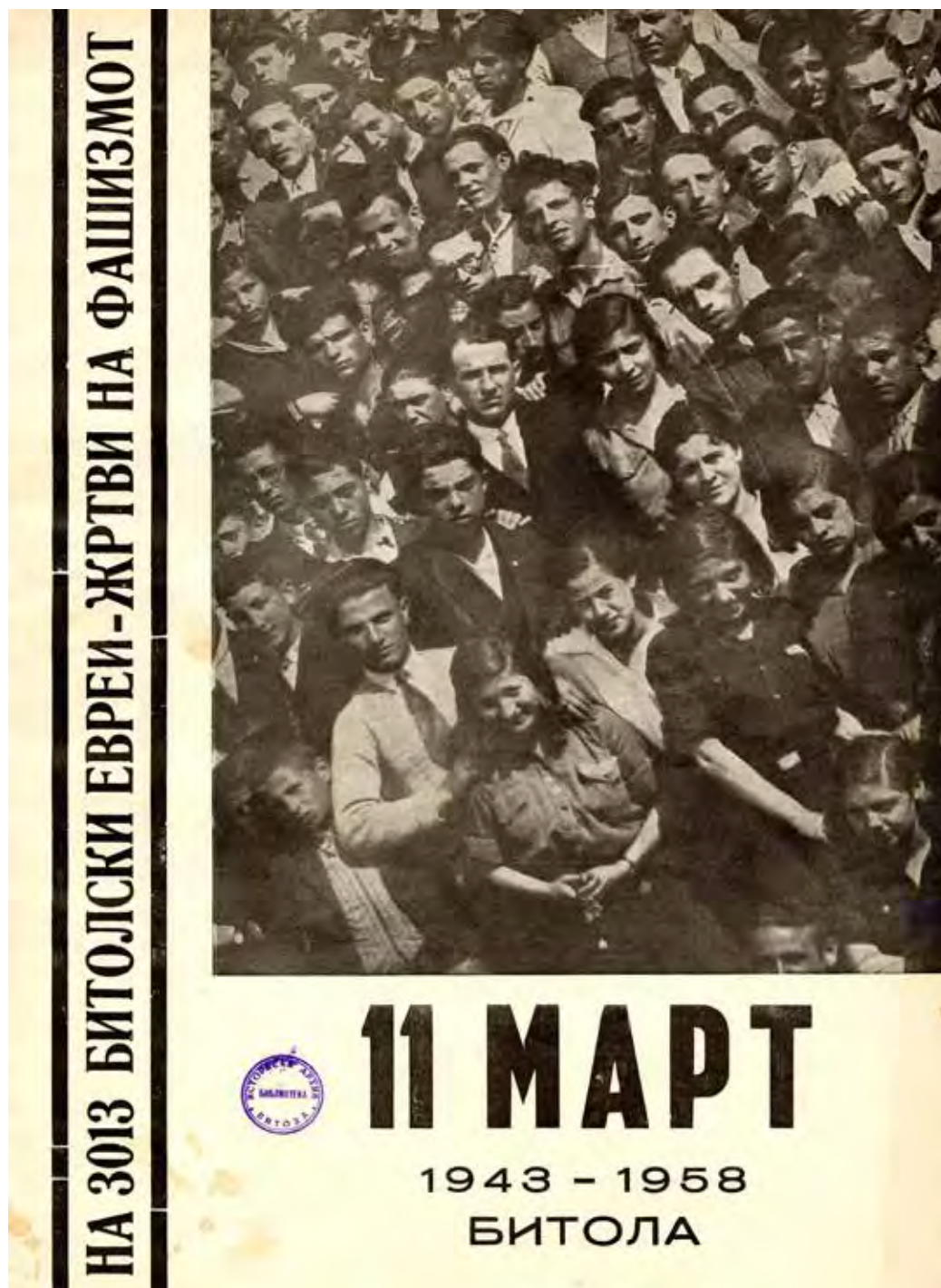
Прилог 4: Положување венци пред споменикот „Седумте шандани“, 12 март 1958. Извор: ДАРСМ, фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 5, Р24/10.

Прилог 5: Отворање на изложба „Од животот и депортацијата на битолските Евреи“, 12 март 1961, Битола. Извор: ДАРСМ, фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 5, Р24/3.

Прилог 6: Дел од изложбата „Од животот и депортацијата на Битолските Евреи“, 1961, Битола. Извор: ДАРСМ, фонд 954 „Збирка фотографии – Битола (1901 – 1976)“, кут. 10, Д2/7.

Прилог 7: Насловната страница на публикацијата „11 март 1943 – 1958“.

БЕГ ПРЕД СМРТТА

Како спасените Евреи од Битола ја преживееја депортацијата

Патот по кој спасените битолски Евреи доаѓале за да го почувтаат големат живот и како трепант соску постојат. Живота да се сочува животот, од овој што сепак есперанс и безвредно да им го одржа, во тојнек слуган уреден плад, но по неволјата таа на некои остана само жедна, неостварена сон, нерализирана цел. Во тие тежини и бремена со неволјеност часови, кога сего човештво било обфатено само со мислата како да се избегне напастната смрт, спаставањето на оној кој постојно жедна да се спаси, со жртвен со интервенција на членовите на КПЈ и „некомпромитирани“ граѓани, што по брзина на сопствена безбедност, поради симонасти општествени, ги укажале на некои Евреи надградено помош — помош со која се избегнуваа претстојното паѓање во рацете на фашистичките убијци.

Дарио Н. Русо, Јосиф Ј. Нинах, Милар Ј. Пардо, Момчило А. Коен и Нина А. Нахмијас како војници на бившата југословенска војска беа отерани во Југославија, каде со останатите циганци го дочекаа крајот на хитлерова Германија, а наредно со тоа и своето ослободување.

Своите животи, од сироти што ги зацети депортациите, ги спасија и студентите: Аврам Селениро, Исак Леви и Салво А. Леви, кои во дните на револуцијата се вклопи на факултетите.

Трестот Евреи беа спроведени на југ, каде што сиротите донесуваат депортациите беа содржени кај неколку бившалите фашисти, а југот кон во утрото на 11 март урвале нив тешката струга да се пребегнува до некој свој појат. Така, Момча Касорла, Шимон Ароести и Јосиф Ароести, на кои им подале по рака да побегнат пред очите на циганците, се кријат некој ден кај француската Телма од каде започнаат за Албанија.

Во кметството ден, тешкотен појадинар Душанар Насев — Степанко го сокрила на лави, во својот стан на ул. „Дим. Влашкин“ број 4, Аврам Аврамовиќ, со жена му Стела и ќерка му Силвија, кои се единствените од спасените Евреи што порано не биле жетени во Битола.

Келнот Рузвиг Суслијан го крие, никој ден, во својот дом Јакоб Ароести, од каде исенот се пререди на Струга.

Кај Така Мумчијата, во полна мору 10 и 11 март, се кријат Вагил и Сара Фарини и Даниел Калдерон со жена си Хана. Од овие, последните двајца, по Битола во Грција биле депортирани од Јерин и оттаму одбегна во Југославија.

Антуанета Фотки ги сокрила во својот стан, една вечер пред депортацијата, Виктор Д. Калдерон и Рафаел Фарид, кои по сиротишките на бившата архивна замина во Албанија.

Потренината група на Евреи, во јакост и чин, беа спасени од некои шофери кои зеното ги профитале во Охрид. Оттука во асета нив, со помош на кајани, тие се префрлиле преку езерото, во Подгорица. По оваа група се вклопа: Хаим Коен со жена му Викторија, синот Маркос и браќата д-р Аврам, Моме и Соломон и сестрата Аелра. Со нив биле и Леви Пардо со жена си Касперија и ќерките Соа како и Исак Масот и Пиро Пардо. Од овие само последните двајца породи некои на документи, со жакни другите однапред биле спазбени, ги

спазбени на бугарската полиција, која ги придружувала кон другите депортирани во Софија.

Према тоа од неволјата тресените лица, на кои граѓаните по најкривите моменти им поминаа да ја избегнат депортацијата, во кои нив донес не се вклопаа само 4 лица.

Од депортацијата се спасиле и биве битолски Евреи кои уште некои по оскупијата по животната градот. Така, во 1941 год. Битолска ја запустела Арон Е. Пардо кој се настанал во Цариград, на Јако М. Русо со жена му Аелра што се населиле во Атина и д-р Даниел Варах кој до ослободувањето живеел во Тирин.

Во текот на 1942 и 1943 година градот го запустела и следнае лица: Бела Рафел, Нина, Ч. Фрајман, Даниел Ј. Лепи со жена ги Кетрија, Бенцисаки М. Колоникот го кете членови во своето семејство: Рафел, Мекети, Моме, Рафел и Марсел, на Аелра Ј. Леви, Алберт Д. Калдерон, Сами А. Ароести и Дина Варах со жена му Сара. Сите овие се настанале во Албанија, беа преку Грција или директно.

Групата е подготвена на 21 битолски Евреи што успева да побегнат од Југославија во Софија, нив да го дочекаат некои ослободувањето на австриските Југослави, каде беа однесени, по не со битолски Евреи од кои постојно нивај не се кријат, или, со Евреите од Грција Македонија. Кои од нив појави Јосиф М. Тоста со својата жена бил во кметството Делу, каде по посетата на сите појави лекар и појави фашистички големанци, фашистички некои, не се јавуваа на Битола „поштени“, бидејќи опасените за бива, без исклучок, уште во некои ден биле убиени во расните комори.

Од есекиот Југославија под многу тешки услови успева да побегнат Нако Пардо во својата му Аелра, потоа Алберт Ароести со брат му Моме и Желма Камија Коту во Софија по соопшенија Таси Гитро. Девојчето Хана Албохер се спасила со помош на некои австриски колеги при ослободувањето како италиански бегалци, го фатела на рани и вклопа со него од Југославија, непрестано доживувајќи му: „дети, тате.“

Витолчанецот Рафел Коен се спасил од временот Југославија во Софија по помош на некои свој познат, кој, кога некои некои му „западна“ животот уште од времето на Империјалното востание.

Петра Ј. Нахмијас, сестра му Дра, на Јакоб Каујас со жена му Миталда, ќерка Вера и синаците Марко и Исак како и Моме Шави со жена си Сара, Евреите Аелра и Нина и синаците Пето и (Шабел) така побегнаа во Грција Македонија. Оттука во 1944 година Германија ги испрат во австриски Југославија како Југославија, макар условни и непректатна особено тешка физичка работа, од којшто 13 лица во животот ослободувањето го дочекаа како шестина.

Своим случајно од депортацијата се спасила Естер С. Коен која во тоа време ги нашла на лекарите во Софија.

Билансот на спасените од депортацијата е, кајкој револуцијата од Битола го прожигале околу 115 лица, вклучувајќи ги во нив 17 учесници во МОП, од кои само ги однесени трети Евреи кои не беа битолчани и дваесет и четири Јевреји што паднаа во овој настан, остануваат само 89 лица, или 2,6% од закупното население, што ја претставува оваа година катастрофа и што го доживеа ослободувањето од фашизмот.

ПОД СЕНКАТА НА ЖОЛТАТА СВЕЗДА

Во август 1942 година на битолските Евреи беа „однакувани“ со жолта звезда од берлинскиот „нациски“. Нацистичката макиња што веќе ја подлажаа трепките на поразот, под ударот на комунистичките сили, огранича на доживејето и спаставањето на жителите уште 1123 души — Евреи во Битола, кои со другите сообраќа и народи во поробена Европа ја сочинуваа нацистичката деца на обесправените и неволјените.

Беднаш по „обеднувањето“ со жолтата звезда сите Евреи, околу 70 семејства, што живеаа од двестата страна на Драготот, морала да се преселат на жолтиот брег, во групацијата на Гетото.

На битолските Евреи кои беа ограничени и депресиони. Не им беше позволено да истаат по Кирите. Натпувањето во некое село можело да го исплати само со „отврдети лист“ по некои тешки. Инаку, до 7 часот секој Евреин обавно требало да е дома. На позар

можело да истаат по 10 часот, кога во спастот продуктите се откупиле.

Така ограничени и притеснети

со излезен ден на „човек и неволјеност“ доживуваа ја пречекаа и кобната дата 11 март 1943.

Д. Д.

КОМЕМОРАЦИЈА ВО БИТОЛА 1943—1958

Педесетседмнинијата од депортацијата на битолските Евреи нивниот град ја одбележува со комеморација во слава на 1913 свои пострадали, што ги загубија животите во некои од многубројните фашистички логори на смртта.

Општинскиот одбор на Сојузот на борците во Битола од почетокот време се подготвувала за оваа свечаност, што ќе се манифестира во текот на неколку дни, од 11 до 12 март. На единаесет март, денот на депортацијата, во сите жиливи во градот и околната, притегнати беа му биле повикани на жолтиот, работата и страшниот револуцијата на битолските Евреи. На 12 март, во центарот на неволјеностото Гетото, сега во паркот на Домот за народно здравје ќе биде откриен споменик — стар еврејски симбол „Селуите шандан“. Вечерта на 12 март, на комеморацијата во Народниот театар ќе говорат претседателот на Народниот одбор на општината Битола, Јеро Ристовски. Потоа ќе биде исполнета пригодна програма со учество на хорот на културно-уметничкото друштво „Стин Научие“ и оркестарот на гарнизонот на Југословенската Народна Армија. На 12 март, есекиот Народен театар ќе глуми во Битола со драмата „Дивниот на Ана Франк“.

Во рамките на оваа комеморација е отпечатено и ова специјално издание.

ФАКСИМИЛЕНТЕ И ДРУГАТА ДОКУМЕНТАЦИЈА ВРЗ ОСНОВА НА КОИ СЕ ПИШЕВАТ ПОДЛОЖОТ ОД ПРИЛОЖИТЕ СЕ ОД ЛИКОВИТЕ И ФОНДОВИТЕ НА ОКОЛИСНИОТ ИСТОРИСКИ АРХИВ

Б И Т О Л А

ФОТОГРАФИИТЕ И СНИМКИ:

Милот Манаски

ИЗДАВА

ОПШТИНСКИ

ОДБОР НА СОЈУЗОТ

НА БАРНИТЕ

ОД КОИ

БИТОЛА

УРЕДИЛ

РЕДАКЦИНСКИ КОЛЕГИУМ:

Лазарко Точковски

Димитар Димитровски

Доктор Каровски

Миле Поповски

Методија Радоски

Таси Христовски

Тодорка Савицка

ОДОВОЕН УРЕДИК

Милош Хр. Константинов

ПЕЧАТЕНО ВО ПЕЧАТНИЦАТА „КИРО ДИМИТРОВСКИ — ДАНДАРО“ — БИТОЛА

МИГРИРАЊЕ НА ЕВРЕИТЕ ВО БИТОЛА

Евреите во Македонија живеат и до денешен ден римското наследство со овие земји. Во првите столетия од новата ера тие биле во Сирја, а во византизмот-византизмот дојде во тешките пасажи во царската Македонија имаат и свои општини.

Мително Фалатинскиот во „Должностите пронајде у Лукија“ Сирја“ пишуваше дека во Охрид постоела црковна еврејска колонизација со општина на околу 1403 година. А. Берман пише дека во Битола (1361 год. покрај другите има и 200 еврејски куќи. На портата на еврејските гробишта во Битола кои се подигнати во 1630 год. стои натписот: „Еврејска гробна“ Битола“ 1407-1629.

Заслужувањето на Евреите во Битола, изгледа, датира во втората половина на XV век. После преселувањето на христијаните еврејска колонизација од Мезеџа II, во Цариград изгледа дол од римските се населуваат во Битола којшто учини во стопанскиот живот, и формираат свој општина, ако е земеме на веројатно 1487 год. Подига на портата на еврејските гробишта. Но макар и да имало Евреи во ова време главината од еврејското население е доселена некако, после, раселувањето на циганите Евреи поради нелегалноста. Се архивираа дека овие дојде во Битола преку Софија.

Во Битола според предавката Евреите живеат во ГЕТО, сменето во депонирано цитира на градот—на местото каде е родената Цариград дојде, во неопределена близина на бисепите. Изгледа дека ГЕТО е во близината за сигурност од нелегално од палеонтолошките кичици.

Од средината на XIX век Евреите живеат во ГЕТОТО, а тогаш добиле право да се населуваат и надвор од нив. Така во втората половина на XIX век Евреите живеат и од десетина страни на река Драгор и тие изоскулат селуци од дивниот живот „Македонија“. Понатаму (баде, постоеа општо училиште за Евреи, „Скопска школа, школа „Софија“ во првитеот век на река Драгор (местот кај Мушани, Охрид) еврејска школа преку еврејскиот трговски центар се мигрираа со матичната—накопаниот тето, која се ширеа и во северните од тето улице.

Населбата од десетина страни на река Драгор имало по раселувањето на Првата светска војна поради војната неситурост во најголемиот во еврејско-македонските градоци и Грција. По завршувањето на војната во Битола се враќаат само неколку фамилии и подигаат нови куќи, (створите се во војната уништени), а тоа се: Мелен, Мелени,

Калдрон и уште неколку богати фамилии.

Со населувањето на еврејското население се створила и трета еврејска општина во Битола од Маслазар (тат. „Доктор Рад“ и „Давидовска“) односно Пинер-ај кој соверо-исток се до Буџа имаа однесо до табаните.

Најголеми број на еврејско население во Битола живеа кон крајот на XIX век и почетокот на XX, кога овој град е трговски и политички центар за поголем дел од Македонија и Албанија и главна еврејска моту Софија (Кејско Море) и Драг (Цариград Море).

Според пописот од 1912 год. Битола брои 48.000 жители од кои се цени да на еврејско население оти 10-15.000 жители. Во текот на Првата светска војна најголем дел

од населението се евакуира, а Евреите мигрираат во Грција, а преку оваа во САД и Латинска Америка, а после војната многу малку се враќаат поради стопанскиот упадок на Битола.

По пописот од 1929 год. Битола брои 28.418 жители, а еврејското население не е попишувано одделно, ако како останали. По верската припадност од овој попис може да се извлече дека во градот живееле 2.948 Евреи.

Понатамошниот стопански упадок на Битола ги толкува овие резултати за трговија“ луѓе да мигрираат во сета не на дуг а на север во поновите југословенски градови: Скопје, Белград, Загреб, Осиек, Нови Сад, Суботица и др. и во „десетата земја“ — Израел поради евреите на диностичкото

движење. Оваа миграција започнала во 1925 а започнала во 1932 год.

Се претпоставува дека денес постои на битолските Евреи живеат во Северна Америка околу 4.500 и во Израел околу 2.000.

Последната, најголема и најотпорна миграција на битолските Евреи станува на 11 март 1943 год. кога во затворите влезе и пред ниврениот војнички функционери убавијединственост во смрт од Битола 3.012 Евреи да од скопскиот манастир во кој се знае на трагот. Оваа катастрофа ја преживуваат само 19 од нивните 3.128 Евреи кои денес живеат во своите земји: ФНРГ 18, Италија 1, Шпанија 2, Израел 41, Пакистан 6, САД 5, Аргентина 5 и Чиле 11.

Владимир Точковски

Средување на фототеката на Евреите во Историскиот архив

Ретски се луѓето кои така убаво и пластично се присеќаваат за нештите настани во минатото.

Нурата на војната обремената со крупни општествено-политички промени односно со себе и претставител материјал којшто денеска за нас брзопрестапува постојано во минато. Но денеска имаме голем број живи сведоци на минатото, сведоци на неопределена трагедија што ги смисли голем број нелегални Евреи. Еден од тие сведоци за кого станува збор во овој напис е ЈАКОВ ЈОСЕФ АРОЕСТИ. Роден во Битола на 14-VIII-1882 година (поку после претрпелите закони и страдања 1943 година му се дава можност да живее во Израел, но нелегално да го добара местото каде прв пат го освоил својот татко се враќа во Битола. Јаков сега има 86 години, но извршен од болест за своите четири деца и др. членови од семејството како и за своите сопственици, тој започна да пишува поетар. Неговото е да се објавуваат писма на кој се донесува Јаков да биде свенан на крај својот гол живот.

Неговиот пат протекнува цела трагедија на еден живот.

Одвртен за сето време во Битола тој работи на неколку значајни од галантерит, бака, трговски агент, службеник и на крајот кафеџија од каде го напушта своето работно место. Во очен на депортацијата на 10-III-43 година, во 12

часот тој спокоено ги седол на кафе. Предупреден од своите пријатели невести да не се приближува една кај Рудини Селејман-Јаков во неговото кафе. Тука претходно три деца, а отакуа преку „Дервент“ на Гавито, забележувајќи го главниот пат, се префрлува во селото Подмароча. Тука се среќава со уште три-четири други Евреи, посетилите од Белград. Нивниот обид да го смисли својот живот е спречен. Во тоа време дојдоа некои живи единствена деца да го спасат својот живот, други си посетилите сесема нивнака задучи. Неговоста Турчин од Битола ги посетиле пред себе задуча да дојде на пари на еден одесотен извеша. Не го предаде Јаков ако тој не му исплати 100 (сто) швајцарски, а од каде да најде Јаков толку пари кога трипа сако со своите татки и немојните деца. Јаков е преден во то една ситуација не е вратен нив од забележителној профилер во Порто Романо во Драг. И така Јаков префрлуван од еден на друг лагер и донесува капитуларната на крајовите, коишто смета дека своите е мина, на 11 повешен 1944 година иде во своето старо општинско без луѓе во Битола. Тука живее до 1948 година.

Се надеж дека ќе го добара минатото тој оди во Израел, во

1957 год. ги враќа пак во Битола.

Сета работи како хонорарен службеник во Историскиот архив во Битола на еврејските проблеми, постојано речено, работи наа граѓанската на своите лични сопственици.

Јаков Ароести

Интересно е да се објави ја-ката меморија на Јаков. Од најдените 1200 еврејски слика тој убаво се обикаа за ринала на нештите.

На овој начин сакани да му благодариме на Јаков Јосиф Ароести за придонесот во оформувањето на историските материјали создадени со трагедијата на Евреите.

М. Размовски

Мајстор на приказни

Аврам Јосиф Саломонски, стар жител на Битола, што на еден сувор начин ја докажува својата смрт, засвојени кој остине во сека, нивнемо на луѓето од мајстор град, како човек со голема уметничка дарба за раскажување на приказни.

Аврам во прво време се занимавал со торбарство и живеел тешок живот. Од 1925 година кога започнала на работа како поварокар при Градската општина во Битола, неговото материјално положение му се подобрила.

Поголемиот дел од својот живот го поминва меѓу своите колеги-поварничари, раскажувајќи им ги своите интересни приказни што објавуваа за животот, борбите и обичаите на народите од поновото државно како на пример за Грција, Италија, Шпанија, Турција и др.

Понатаму Евреи во градот покрај тоа што го сакале и постојано ги извршувале голема жеба да

Овој раскажуваат на дадеку се прочуа. Нивниот и во други градови на нашата држава како во Белград и Загреб, Рајни турести и невојнаре, изложувајќи нив градот, остварувајќи кај Аврама по неколку часовни слушајќи ги неговите, истине, тачно и сликовито приказани приказни.

Никола Трајковиќ

САБИТАЈ ЏАИН

ДОЛГОГОДИШЕН РАБИНЕР

На чело на Еврејската јерска заедница во Битола—високи духовни функционери. Од битолските рабинери најинтересен е човекот на популарниот Сабитај Џаин. Кога во градот околу 1925 година Евреите, околу своите гробишта претрпелите трагедија на една меморијална за тоа време отораа со овие работи раковиди Џаин, кој како делегат на Одборот за собирање парична помош започнува дуги во САД, и таму собира големи суми пари за изградба на долги и убави отораа својот гробишта. Неговата дејност беше естетична. Тој покрај доносените пари наметнати за изградба на оторада за гробиштата, донесол и средства за разните фондови при еврејската Општина.

Големо внимание посетуваша, за што поголемо просветување на

рејското население во Битола. Нивна мисла свела во своите конфати. Авторитетот му стоел во прав смисла на зборот, на законна авторитет, а тоа не само кај Евреите, ами и кај другите жители на градот.

Реализирањето на неговите планови, што претставува една мала револуција во догматичкиот начин на живеење, најдуги на отворен отвор кај религиозно конзервативните слоеви, кои нивнајидеа сепак успева да ги отстрана.

Тој бидејќи мошне образован човек. Во својството време (крај), другото неспроти испитувањето реформа на фанатичарите Мојсеевски се занимавал и со грамарики на луѓето.

Џаин е човек што оставил, кај сето битолско население пријатни спомени и дела, на кои секогаш можат да се употребуваат примери.

UDK 656.835.91:061(497.774)“1954/1982”(093.2)

Марија Дурлова¹

Фондот 993 ФИЛАТЕЛИСТИЧКИ КЛУБ – БИТОЛА, единствениот спомен за заборавениот битолски филателистички клуб

Abstract: In the State archives of the Republic of North Macedonia – Department of Bitola a collection “Philatelic Club of Bitola” is kept. The time frame of the documents is 1954-1982. The documents of this collection are the only memory of the members of the club and their activities. There is not much information about this club among the other collections of the State archive, or through written professional monographs, except one published in 1972 by this club and written by Dimovski Colev Gjorgi and Gramosli Gjorgi. That is why this particular collection is very important. It describes the activities of people gathered in a club, dedicated to a very popular hobby, over a vast period of time. The documentation also witnesses a very vibrant community with a lot of activities, led by people who were one of the most significant members of the community life in Bitola in that period of time.

Keywords: Philatelic club, Bitola, fund, Philatelic Union, State archives.

„Збирањето на марки не треба да се врши само ради збирање и да тие стојат затворени по долапите, но најнапред е да се развије смисол кон филателијата и содржајот и развије пријателство и друштвен живот на членот, а по тоа шири пропаганда за марката, за нејзиниот значај, те развије соработка со разни лица од светот во смисол на размената, те по кој пат наш то богатство, нашата историја и сл. ќе бидат изнесување и во најмалите места во светот.“²

¹ Советник во Државен архив на Република Северна Македонија – Одделение Битола, е-адреса: marija.durlova@arhiv.gov.mk.

² Државен архив на Република Северна Македонија – Одделение Битола (натаму: ДАРСМ – Одделение Битола), фонд „993 Филателистички клуб – Битола (?); 1954-1982“, кут. 1, а.е. 19, Годишен извештај за работата на филателистичката подружница Битола од 20.04.1956 до 06.06.1957 година.

За фондот

Во Регистарот на архивски фондови и збирки во Одделението Битола под реден број 993 е запишан фондот: ФИЛАТЕЛИСТИЧКИ КЛУБ – БИТОЛА; (?); 1954 – 1982. Фондот е примен без Попис и опис во периодот 2000 – 2008 година. Во евиденцијата на досиеја на иматели не постои досие на имателот Филателистички клуб, Филателистички сојуз, или имател со сличен назив и дејност што укажува на тоа дека имателот не бил посетуван од стручни лица од Архивот и немаме податоци дали тековно ги извршувал одредбите според тогашната законска и подзаконска регулатива во поглед на канцелариското и архивското работење. Голем проблем во поглед на контролата врз работата на имателот сигурно претставувало и тоа што друштвото немало сопствени простории за работа, па често официјалните документи адресирани до клубот стигнувале на домашна адреса на членовите на клубот.³ Наместо записник за прием, подоцна е изготвен записник за констатирана состојба во депото со кој се официјализира постоењето на овој фонд во Архивот. Според кажувањето на Ружа Богдановска – административен работник во КУД „Стив Наумов“ – Битола, во 2022 година, материјалот од Филателистичкиот клуб е предаден на стручни лица од Архивот по нејзино инсистирање некаде во периодот помеѓу 2000 и 2008 година. Имено, Културно-уметничкото друштво „Стив Наумов“ и Филателистичкиот клуб делеле заеднички простории на Широк сокак, па на тој начин документацијата од клубот останала во просториите на културно-уметничкото друштво. Документите од фондот немаат континуитет односно нема документи од сите години во рамките на граничните години. Документацијата не е комплетна. Во изданието Филателијата во Битола од Ѓорѓи Димовски-Цолев и Ѓорѓи Грамосли, отпечатено во 1972 година, се цитираат документи од „архивата на Клубот на филателистите во Битола“.⁴ Тие документи денес не се дел од фондот, а не беа дел од фондот и пред неговото средување и обработка односно тие документи не ни биле преземени во Архивот. Тоа само го потврдува фактот дека дел од документацијата на клубот не пристигнала во Архивот.

Фондот е среден и обработен во 2012 година од Марија Дурлова и е достапен за користење во просториите на Одделението Битола. Фондот се состои од една архивска кутија и четири архивски книги, со вкупно 102 архивски единици и 450 листови. Во фондот се содржат: правилник, самоуправна спогодба, програми и планови, годишни биланси, финансиски извештаи, извештаи за работа, записници од собрание на клубот, записници од управен и извршен одбор, записници од редакцијата на весникот „Битолски филателист“, записници од времени и постојани комисији, битна преписка, пресуди и решенија од Основен и Окружен суд, списоци со членови на клубот, списоци со серии на поштенски марки, пристапници и исписници, фотографии од собрание на клубот, изданија на весникот „Битолски филателист“, деловодници, регистар на членови и книга за впечатоци од изложби.

³ Исто, кут. 1, а.е. 46 и 47.

⁴ Ѓорѓи Димовски-Цолев, Ѓорѓи Грамосли, Филателијата во Битола, Битола, 1972, 36.

За фондообразувачот

Иако документ за основање во фондот не постои, посредно проучувајќи ги другите документи во фондот може да се заклучи дека клубот е формиран во 1948 година како Филателистичка подружница од Сојузот на филателисти во градот Битола.⁵ Во додаток на друг документ создаден во 1979 година се наведува дека првиот филателистички клуб во Битола е создаден во 1946 година, а првиот воопшто филателистички клуб во Битола бил создаден на 27 октомври 1935 година.⁶ Истата 1946 година е наведена како година на основање на клубот и во изданието Филателијата во Битола, а првиот број на весникот Битолски филателист како година на основање на клубот ја наведува 1947.⁷ Иако има различни податоци што укажуваат на различни години на создавање организиран облик на друштво на љубителите на филателијата во повоена Битола, може да се заклучи дека тоа се случило во периодот 1946 – 1948 година.

Првиот назив бил Филателистички клуб – Битола, подоцна станува филателистичка подружница во Филателистичкиот сојуз на НРМ, а од 1976 година се преименува во Филателистичко друштво – Битола, во согласност со статутот на Сојузот на филателисти на Македонија.

Во најголем период од постоењето покрај претседателот и секретарот организациската структура го вклучува и Собранието како највисок орган на управување на клубот, а потоа Управен и Надзорен одбор. Во одреден период од работата постојат и други тела на клубот како Суд на честа, Комисија за работа со младинци и одговорно лице за работа со библиотеката на клубот.⁸

Еден од најголемите проблеми со кои се соочувал клубот за цело негово постоење е немањето сопствени простории за собирање на членовите, за размена на марки, за одржување состаноци. Честопати се користеле просториите на Поштата, Правобранителството, Аеро-клубот, а најчесто состаноците се одржувале во просториите на КУД „Стив Наумов“.

⁵ ДАРСМ – Одделение Битола, фонд „993 Филателистички клуб – Битола (?); 1954 – 1982“, кут. 1, а.е. 21, Годишен извештај за работата на филателистичката подружница Битола од 29.04.1958 до 19.04.1959 година. Имено, документот е создаден на 6 декември 1959 година на 11. Годишно собрание на Филателистичката подружница Битола и во него се наведува дека тоа е годината во која подружницата одбележува 11 години од формирањето.

⁶ Ibid., кут. 1, а.е. 24, Годишен извештај за работата на друштвото и на управниот одбор за период од март 1975 до март 1979 година.

⁷ ДАРСМ – Одделение Битола, „950 Збирка весници (?); 1871 – 2020“, кут 87, а.е. 7. Збирката весници содржи 172 архивски кутии со 385 различни наслови со вкупно 4.266 примероци на 170.956 листови. Збирката е средена и обработена при што архивските единици се распоредени во 19 тематски единици. Збирката содржи весници на македонски, османско-турски, грчки, руски, српски, бугарски, француски и англиски јазик и опфаќа изданија настанати во периодот 1871 – 2020 година.

⁸ ДАРСМ – Одделение Битола, фонд „993 Филателистички клуб – Битола (?); 1954 – 1982“, кут. 1, а.е. 23.

17. Годишно собрание на клубот, одржано на 23 јануари 1972 година во просториите на поштата – Битола. Претседателот Костадин Лозановски го чита извештајот за работа на клубот

Бројот на членови низ годините се менува и се движи околу 120 во почетокот на педесеттите години на 20 век, па потоа бројот опаднал на околу триесетина членови. Ако бројот на членови се земе како единица мерка за успешноста на клубот, тогаш седумдесеттите години би биле златните години на клубот бидејќи бројот на членови се зголемил на повеќе од 500 во 1972 година.⁹

Во фондот нема податок до кога постои клубот. Според основното пребарување на веб-сервисот на Централен регистар, денес во Битола нема правен субјект што во својот назив има клучен збор „Филателија“ или „Филателистички“.

За членовите

Многу значајни личности од општествениот живот на Битола членувале во клубот. Списоците со членови содржат имиња што оставиле трага во многу области и невозможно е сите да се наведат тука, но еве само дел од нив почнувајќи од архивистите и наши колеги: Никола Трајков односно епископ Климент – првиот македонски митрополит на Преспанско-битолската епархија и Ѓорги Грамосли; Коста Догу – колекционер и новинар, човек што неформално се смета за прв архивист во Битола, со оглед на неговата пасија за собирање и колекционирање документи, весници и друг печатен материјал помеѓу двете светски војни; историчарот на

⁹ Исто, кут. 1, а.е. 65.

Битола и професор Ѓорѓи Димовски-Цолев; докторот Хаим Абраванел и неговото семејство; докторот Јован Калаузи; Димитрие Османли; Ѓорѓи Оџаклиевик и Нико Сервини – едни од најстарите филателисти во Битола; Емилијан Вилос и многу други.

2.003.1.23/165

ФИЛАТЕЛИСТИЧКИ СОЈУЗ
НА МАКЕДОНИЈА
ПОДРУЖНИЦА БИТОЛА

15/14
22. 6. 57

ДО
ФИЛАТЕЛИСТИЧКИОТ СОЈУЗ НА НРМ
С К О П Ј Е

С П И С О К

На членовите на филателистичката подружница во Битола

1. Анастаси Станков од гр. Битола	29. Никола Трајковски од Битола
2. Анастас Сервини	30. Хаим Абраванел
3. Аспарух Гривовски	31. Ленда Пелезовски
4. Атанас Радичев	32. Петар Пенка
5. Берт Абраванел	33. Гр. Петар Атанасов
6. Зоица Атанасовска	34. Петар Тасовски
7. Тасоја Сервини	35. Ристо Пулбаровски
8. Вангелица Червезоска од гр. Кичево	36. Сотир Насев
9. Бруна Поповска од Битола	37. Сотир Црвенко
10. Ѓорѓи Османли	38. Стеван Тударовски
11. Ѓорѓи Оџаклиевик	39. Ташко Мано
12. Ѓорѓи Поповски	40. Ташко Црвен
13. Драган Јанитров	41. Тодорка Бобинска од гр. Битола
14. Јанчо Бисев	42. Гр. Хаим Абраванел гр. Битола
15. Јонис Стрешоски од гр. Кичево	43. Христо Киров
16. Зоица Оџаклиевска од гр. Битола	44. Христо Напка
17. Ирајан Зоки	45. Тома Јанитровски
18. Кирил Трајковски	46. Филип Николовски
19. Коста Гина	47. <i>Томислав Кошнич</i>
20. Коста Кагрета	48. Кузманов Асим
21. Кирил Червезоски од гр. Кичево	49. Радина Асим
22. Костадин Николовски од гр. Битола	50. Никола Бобински од
23. Марија Милошев	51. Сребра Станковска од гр. Битола
24. Марија Карова	52. Ташко Тасевски
25. Методи Јазаревски	53. Арсенто Таневски
26. Митре Стрешоски од гр. Кичево	54. Милан Попов
27. Никола Панов од гр. Битола	55. Коста Јанитров
28. Никола Сервини	56. Ристо Георгиевски

1957 год.

Б и т о л а

ФИЛАТЕЛИСТИЧКИ СОЈУЗ
НА МАКЕДОНИЈА
ПОДРУЖНИЦА БИТОЛА

С Е К Р Е Т

/ Христо Киров /

Список на членови од 1957 година

Изложби

Првиот податок што зборува за организирана изложба е излагањето на д-р Абраванел на Годишното собрание на Филателистичката подружница во Битола на 3 април 1955 година, а истото е забележано во записникот од Собранието.¹⁰ Имено

¹⁰ Исто, кут. 1, а.е. 26.

д-р Абраванел во своето излагање зборува за организирана изложба на поштенски марки во 1954 година на која членовите на подружницата изложили марки од своите колекции и за тоа предлага да им бидат доделени писмени пофалници. Исто така, во писмо до Филателистичкиот сојуз на Југославија се наведува дека изложбата организирана од 4 до 6 ноември 1954 година била посветена на 10-годишнината од ослободувањето на Битола и дека е прва филателистичка изложба во градот.¹¹

На 13 ноември 1970 година Управниот одбор на Филателистичкиот клуб Битола донел заклучок со кој формирал комисија, која требало да организира изложба во Битола.¹² Изложбата била отворена на 6 јуни 1971 година во уметничката галерија „Моша Пијаде“ во Битола, а темата била „30-годишнината од НОВ и Народната револуција.“

Во периодот од 10-16 октомври 1971 година битолски филателисти, членови на клубот, изложили примероци од своите колекции на III Републичка филателистичка изложба во Скопје. Ристо Георгиевски, Сотир Георгиевски, Петар Ивановски, Христо Каров, митрополит Климент, Ацо Кочински, Влатко Кочински, Наум Крстевски, Јосиф Лозановски, Ацо Михајловски, Ѓорѓе Оцаклијевиќ, и Петар Пешка биле битолските филателисти што се претставиле на таа изложба.¹³

На 15 февруари 1972 година Управниот одбор повторно разгледувал можности за организирање изложба во рамките на одбележување на 4 ноември и одлучил да се организира изложба со наслов „III пионерска младинска филателистичка изложба“.¹⁴ На 24 март 1975 година се донела одлука да се организира средношколска – младинска изложба во Гимназијата „Јосип Броз – Тито“ – Битола по повод 30-годишнината од започнувањето на настава на мајчин Македонски јазик во гимназијата. Дали овие планирани изложби се организирале, нема податоци низ документацијата на фондот.

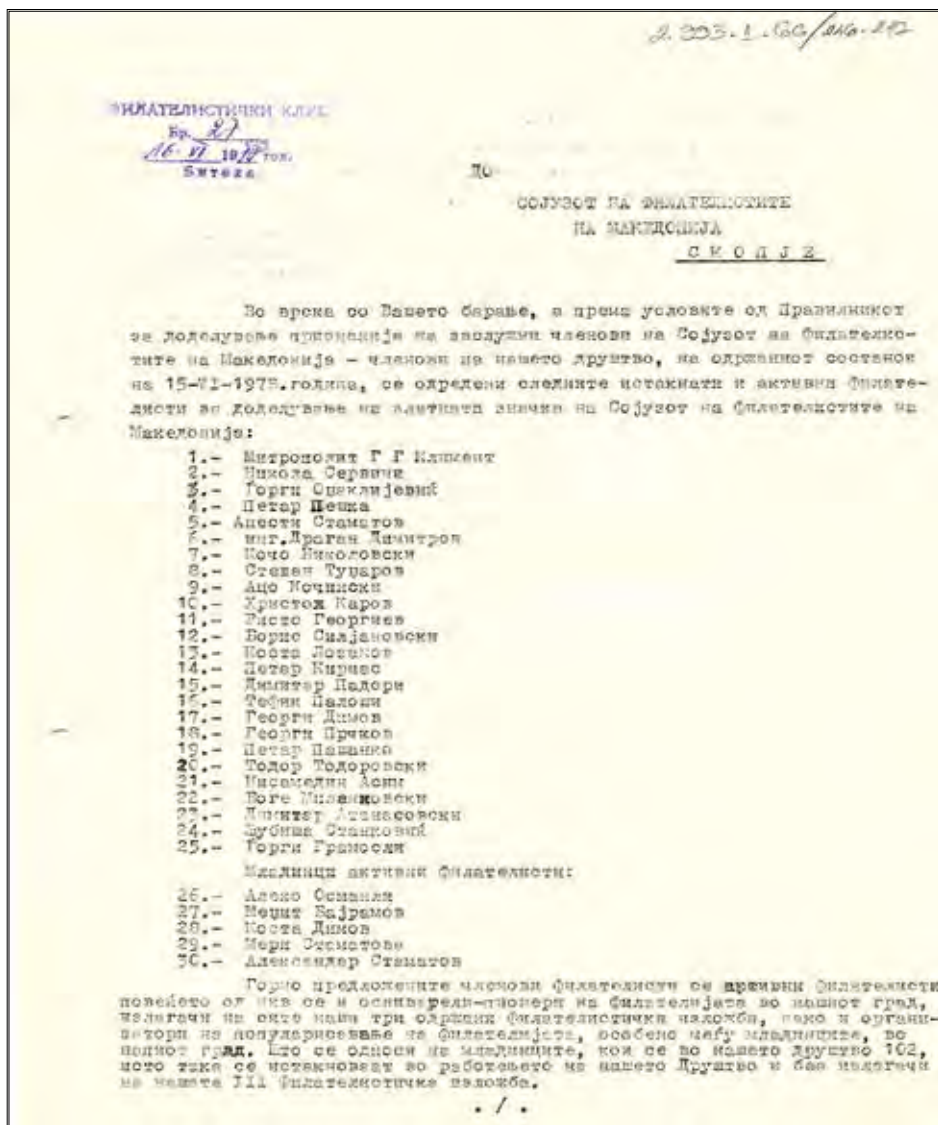
На 4 март 1977 година на иницијатива на Сојузот на филателисти се решило да се организира изложба на тема „Тито“ во уметничката галерија „Моша Пијаде“ во Битола. На изложбата, поставена од 14 до 24 мај 1977 година, изложувале петнаесетина битолски филателисти.

¹¹ Исто, кут. 1, а.е. 63.

¹² Исто, кут. 1, а.е. 34.

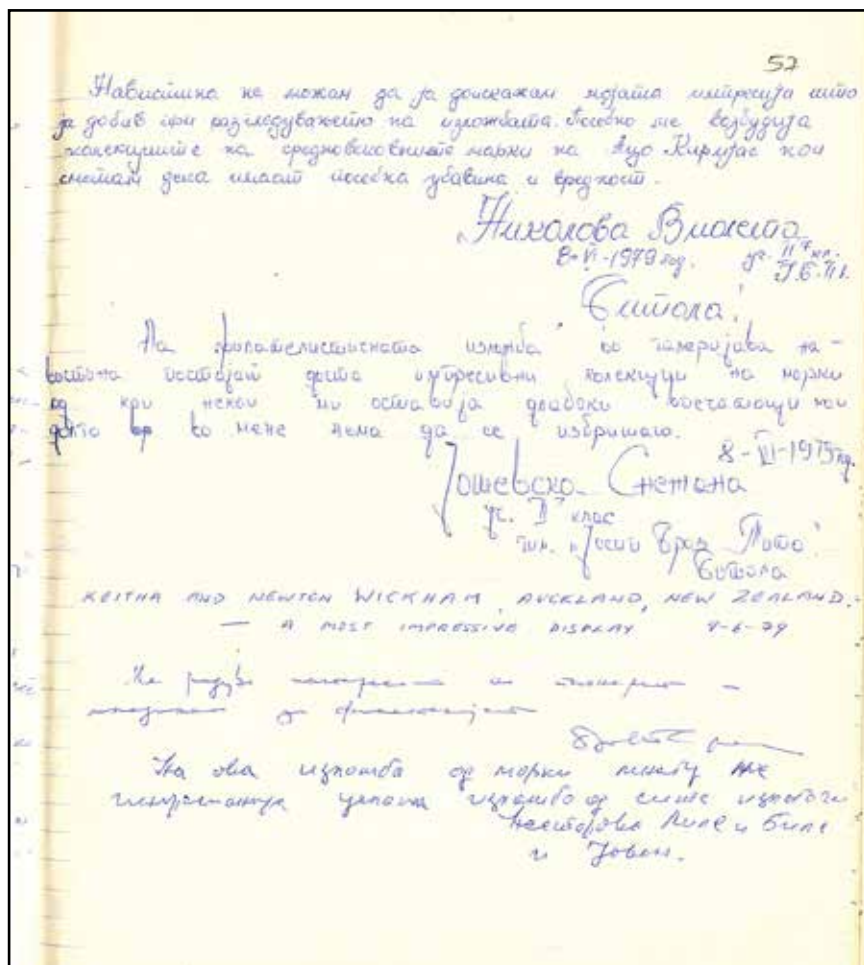
¹³ Исто, кут. 1, а.е. 60.

¹⁴ Исто, кут. 1, а.е. 36.

Предлог за доделување златна значка на Сојузот на филателистите на Македонија на членови на битолскиот клуб

На 8 декември 1978 година започнале подготовките за IV изложба, која била планирана да се одржи во мај 1979 година. Имајќи предвид дека има 23 пријави од членови на клубот за учество на изложбата, можеби оваа изложба била најмасовна. Изложбата била отворена во просториите на уметничката галерија „Моша Пијаде“ во периодот од 8-16 јуни 1979 година.

Дел од книгата за впечатоци на изложбата

Издаваштво

Во издание на клубот во 1972 година е изготвена публикацијата Филателијата во Битола во авторство на Ѓорѓи Димовски Цолев и Ѓорѓи Грамосли и на двајцата членови на клубот. На 4 ноември 1978 година клубот почнува да го издава весникот Битолски филателист. Во фондот се зачувани третото издание од 4 ноември 1979, четвртото од 25 мај 1980, седмото од 4 ноември 1981 и деветтото издание од 4 ноември 1982 година. Првиот број од овој весник се чува во Збирката весници. Тоа воедно е и единственото издание што се чува во збирката.

Иако мал по обем, архивскиот материјал од овој фонд живо ги отсликува работата и активностите на еден денес заборавен клуб, кој во своите редови

вклучувал многу значајни и истакнати битолчани. Два момента се клучни за тоа што денес имаме мал дел од документацијата: свесноста за создавање документација и активноста на Државниот архив.

Клубот во одреден период бил составен дел на Филателистичкиот сојуз на Македонија и имал обврски спрема него во смисла на достава на податоци и извештаи, а во одреден период барајќи средства од Општинската интересна заедница за култура и информирање, имал обврска за доставување извештаи до неа. Иако до одреден степен клубот бил обврзан да изготвува минимален број документи, сепак членовите изготвувале и друг тип документи, кои денес ни служат како историски извор. Читајќи ги записниците од собранијата, управниот одбор, извештаите, преписките, се добива впечаток дека свесно запишувале многу податоци од активноста на клубот за да остават трага за својата работа. Тоа можеби се должи и на духот на времето во кое работеле кога сите институции посветувале многу повеќе внимание на изготвување на службените документи, она што денес е карактеризирано како „здодевна канцелариска работа“. Иако голем дел од тие административни обврски за запишување речиси сè во записници, или во извештаи биле наметнати од системот, сепак кај изготвувачите на тие документи има желба да се искажат целосно, да запишат повеќе од бараното и да изготват повеќе документи.

Во поглед на чувањето на документите, за жал, не може да се рече дека членовите успеале во целост да ја зачуваат документацијата, која е нецелосна и има временски периоди за кои воопшто не поседуваме документи. Тоа можеби се должи на фактот што клубот немал сопствени простории за работа и документите честопати се чувале дома кај претседателот, или кај секретарот.

Вториот клучен момент е Државниот архив. Документацијата за клубот се чува на единственото соодветно место што ќе овозможи вечност на споменот за клубот. Овој фонд е уште еден доказ за важноста на Државниот архив како трезор на историјата. Оваа институција ќе овозможи доказот за постоењето и работата на овој клуб да живее засекогаш. Во спротивно, можеби споменот за клубот ќе живееше онолку долго колку што живееле неговите последни членови.

Вулнет Исени¹, Ненад Саздовски²

Развојот и дејноста на Архивот во Куманово во периодот 1954 – 1970 г.

Abstract: Archival activity is of great importance for the development of education, culture, and history. This is also the case with the Archive in Kumanovo, which, with its activity, plays a significant role in the development of the history of Kumanovo, Krivopalanechko, and Kratovsko, i.e., the municipalities of this region, which are under its authority. This is evidenced by the numerous funds found in the archive in Kumanovo.

The institution “City Museum and Archive Center” was established in Kumanovo in 1951, within the Ministry of Education and Culture, and in 1954, a separate institution called “Archive Center” was established as an independent body, i.e., the guardian of history. In 1955, the Archive Center was renamed the Communal Historical Archive; in 1957, the District Historical Archive; and in 1965, the Kumanovo Municipality Archive, a name that held until 1990.

Regardless of the different names of all the above-mentioned archives, the goal was and remains the same, namely, the collection, storage, and publication of archival material.

The scientific paper will cover the activity of the archive in Kumanovo in the period 1954 – 1970.

Keywords: archive, Kumanovo, history, education, culture, fund, documents.

Со одлука на Националниот комитет за ослободување на Југославија „Службен лист на ДФЈ“, бр. 10/1945, било предвидено архивите од сите државни институции да се стават под заштита на државата³. Со наредбата за современо

¹ М-р по архивистика, раководител на одделение за средување и обработка на архивски материјал – стар и нов период во ДАРСМ – Одделение Куманово, е-адреса: vullnet.iseni@arhiv.gov.mk.

² М-р по историски науки, помлад соработник за средување и обработка на архивски материјал – Одделение Куманово, ДАРСМ, е-адреса: nenad.sazdovski@yahoo.com

³ Државен архив на Република Македонија – Одделение Куманово, фонд: Архив на Општина Куманово, 1954 – 1986, кут. 1, а.е. 109/4.

обезбедување на архивот, „Службен лист на ФНРЈ“ бр. 25/48, биле детализирани прописите за собирање и чување на целокупниот архивски материјал на сите државни институции. Исто така било нагласено дека без претходно одобрение на државните архиви, било забрането одбирање, издвојување, давање на преработка, или на кој било начин уништување на документарниот материјал. Со решение на Советот за наука на Владата на ФНРЈ, била донесена одлука за издвојување и шкартирање на документарниот материјал⁴.

Во 1951 година бил формиран Архивот на Македонија со седиште во Скопје⁵. Во согласност со Законот за државни архиви од 1951 година, целиот архивски материјал на територијата на НРМ, без разлика на сопственоста се ставил под заштита на државата, со цел да се чува и проучува⁶.

Првите зачетоци на архивското дело во Куманово датираат од 1951 година, кога со решение бр. 4090 од 5.4.1951 година на Министерството за просвета, наука и култура, била формирана институција со назив „Градски музеј и архивско средиште“, чија цел била да го заштити културно-историското богатство на Куманово, Кратово и Крива Паланка⁷. Установата била сместена во зградата на Градскиот музеј со 2 простории и вкупно 32 м², а била раководена од еден службеник, и тоа хонорарно, кој заедно со службеникот во музејот имал задача да собира музејски предмети и архивски материјал. Со решение на Министерството за просвета, наука и култура бр. 5061 од 30.3.1951 година бил назначен првиот хонорарен раководител, Георгиевски Среќко од Куманово⁸. Установата престанала да работи во 1952 година⁹.

Народниот одбор на Кумановската Околија, со решение бр. 14625 од 1954 година формирал установа под назив „Архивско средиште“, чија првенствена цел била да преземе мерки за заштита на архивската граѓа во регионот¹⁰. Архивското средиште во Куманово било формирано на 1.8.1954 година, во состав на Секретаријатот за просвета и култура на НО на Кумановската Околија¹¹. Во почетокот, во архивот работеле 2 службеника, со звање инспектори, кои имале задача да преземаат итни мерки за чување на загрозените архивски материјали¹². По 3 месеци архивот добил канцеларија и почнал со редовна работа.¹³ Во 1954 година Архивското средиште во Куманово работело со само една канцеларија и малку инвентар. Во истата година било донесено решение за систематизација на

⁴ Исто

⁵ Исто, а.е. 110/9.

⁶ Исто, а.е. 116/6.

⁷ Димитар Масевски, *Архив на Општина Куманово*, Македонски архивист, списание на Сојузот на архивските работници, година IX-X, книга деветта-десетта, Скопје, 1981, 29; *Печат на времето*, 70 години Државен архив (1951 – 2011), Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје, 2021, 192.

⁸ *Печат на времето...*, 192.

⁹ Исто

¹⁰ Д. Масевски, *Архив...*, 29.

¹¹ ДАРСМ, Фонд: Архив на Општина Куманово..., а.е. 119/2; *Печат на времето...*, 192.

¹² Д. Масевски, *Архив...*, 29-30.

¹³ ДАРСМ, Фонд: Архив на Општина Куманово..., а.е. 119/2.

работните места во Архивското средиште, според која ги имало следните работни места: директор, инспектор, службеник (помошник-архивист) и канцелариски службеник.¹⁴ На 12.12.1954 година се одржало основачкото собрание на Друштвото на архивските работници од НРМ. На Собранието присуствувале и претставници од Архивското средиште во Куманово. Притоа била разгледана состојбата на архивско-историскиот материјал во Куманово.¹⁵

Врз основа на Законот за народни одбори на околиците, Околисткиот собир и Собирот на производителите на Народниот одбор на Кумановската Околица, на посебни седници одржани на 30.8.1955 година, донеле решение број 10664, со кое тогашното Архивско средиште прераснало во „Комунална историска архива“ со седиште во Куманово.¹⁶ Основни задачи на оваа институција биле да го собира и чува историско-архивскиот материјал, кој се однесувал на стопанската, политичката и културната историја, како и воопшто на дејноста на Народниот одбор на Кумановската Околица.¹⁷

Според еден извештај, Архивот во 1955 година располагал со следните фондови: еден дел од архивата на бугарската полиција 1941 – 1944, архива на црквата „Св. Троица“ 1920-1944, архива на манастирот во Матејче 1913 – 1944, еден дел од архивата на бугарската општина во село Матејче 1944 – 1945, архива на Здружение на конфекции и механичари во Куманово 1922 – 1946 и архива од трговски претпријатија. Во овој период во Архивот имало 5 вработени, и тоа: Стојановски Кирил (директор), Зараковска Загорка, Крстевска Љубица, Ивановска Дивна и Најдова Живка¹⁸. Според систематизацијата на работните места од 1956 година, во Архивот во Куманово постоеле следните работни места: директор, инспектор, службеник (архивистички помошник) и канцелариски службеник¹⁹.

До 1957 година Архивот работел во состав на Секретаријатот за просвета на НО на Кумановската Околица. На 15.4.1957 година НО на Кумановската Околица донел решение за именување и дополнување на Комунална историска архива. Со решение бр. 3388 од 15.4.1957 година бил формиран „Околистки историски архив во град Куманово“²⁰. На 5.6.1957 година бил донесен Правилникот за организација на работата во Околисткиот историски архив. Правилникот имал 21 член. Со него биле пропишани задачите и управувањето со Архивот. Според Правилникот, задача на Околисткиот историски архив била да собира, средува, чува и научно да обработува историско-архивска документација, која се однесува на стопанската, политичката и културната историја, настаната во различни временски периоди на општествениот развој на Кумановската Околица. Под архивски материјал се подразбира пишуван, печатен или на друг начин репродуциран материјал од важност за политичката и културната историја, што настанал во работата на државните

¹⁴ Исто, а.е. 212A/5.

¹⁵ Исто, а.е. 115/6.

¹⁶ Исто, а.е. 140/7; Д. Масевски, *Архив...*, 30; *Печат...*, 192.

¹⁷ Д. Масевски, *Архив...*, 30.

¹⁸ ДАРСМ, Фонд: Архив на Општина Куманово..., 114/2.

¹⁹ Исто, а.е. 323/2.

²⁰ Д. Масевски, *Архив...*, 30; *Печат...*, 193.

органи. Своите задачи архивот ги извршувал со: преземање архивски материјал од институции, откупување архивски материјал од приватни лица, истражување стари архивски материјали на подрачјето на Кумановската Околија, систематизација и класификација на собраниот архивски материјал, изработка на регистри на документите на странски јазици, овозможување на установите, стопанските и општествените организации, научните работници и одделни граѓани широко да ги користат печатените материјали за службени, научни и приватно-правни цели, објавување инвентари, каталози, водичи, регистри и архивски материјали, одржување врски со сродни научни институции, пополнување на библиотечниот и книжниот фонд со стручна литература и водење евиденција за оштетување, уништување и изнесување во странство на историско- архивскиот материјал. Со Архивот управувале Советот и директорот на Архивот. Советот на Архивот го сочинувале членови што ги именувал Народниот одбор на Кумановската Околија. На тој начин се именувале една третина од членовите на работниот колектив, а другите членови се именувале од редот на општествените работници. Директорот на Архивот бил член на Советот по своја должност. Советот избирал претседател од редовите на членовите на Советот. Директорот на Архивот не можел да биде претседател на Советот. Советот се состоел од 9 члена, кои се менувале на секои 2 години. Директорот на Архивот го назначувал Народниот одбор на Кумановската Околија. Архивот ги имал следните организациски единици: секретаријат, отсек за истражување и заштита на архивската документација, отсек за средување и обработка на архивската документација, биро за услуги, библиотека и читалница. Работата на Архивот ја вршеле постојани и хонорарни службеници. Постојани службеници во архивот биле: архивисти, архивски помошници, административни службеници и помошен персонал. Хонорарните службеници се земале по потреба, според постоењето на законски процеси. Службениците во Архивот се распределувале според платите, звањата и платите на службениците на просветно-научната струка и основаната Уредба за звањата и платите на државните службеници²¹.

На 30.8.1957 година Народниот одбор на Кумановската Околија донел решение под број 10664, со кое тогашното Архивско средиште во Куманово прераснало во посебна установа со назив „Околиски историски архив“²². Архивот се здобил со статус на правно лице со сопствен буџет²³. Главна задача на архивот била да ја собира документацијата која била склона на уништување, било од пожари, влага или разни штетници. Во овој центар биле прибрани разни архивски материјали од претпријатија за кои никој не водел сметка дали ќе бидат уништени или не. Во 1957 година Архивот во Куманово располагал со 22 фонда, и тоа: „Пелинце“, црковна архива која била поделена на 2 фонда, „Св. Троица“ и „Св. Никола“, манастирот во Матејче 1918-1941, Народен одбор на Кратовската Околија 1945-1952, Полициско управление 1941-1944 и приватната архива на Цане Ковачев 1926-1941²⁴. Во овој период во Архивот работеле следните лица: Митевски

²¹ ДАРСМ, Фонд: Архив на Општина Куманово..., а.е. 262/8.

²² ДАРСМ, Фонд: Архив на Општина Куманово..., а.е. 127/5.

²³ Д. Масевски, *Архив...*, 30.

²⁴ *Печат на времето...*, 192-193.

Живоин (архивист), Јовановски Душан (помошник-архивист), Ивановска Дивна (референт), Костовска Љубица (архивар) и Илиевски Богоја (помошна служба)²⁵. Архивот располагал со 2 простории од 62 м², од кои една работна просторија и едно депо²⁶.

Во периодот од 21 до 25.10.1957 година, делегација на „Околиски историски архив-Куманово“ ги посетила историските архиви во Светозарево (денешна Јагодина) и Ниш. Притоа биле разгледани начините на работа на двата архива²⁷. Во текот на 1962 година Архивот во Куманово ги презел следните фондови: МК Опаје 1950-1957, МК Младо Нагоричане 1955-1957, МНО Романовце 1945, МНО Бедиње, МНО Умин Дол, Управа на станбена заедница 1954-1960, Местен синдикален совет во Куманово, Парохија Горнократовска 1921-1927, Парохија Кратовска црква „Св. Јован“ 1920-1934, Парохија Кратовска црква „Св. Никола“, книги и документи од црковната архива во Кратово 1907-1937, книги од црквата во Крива Паланка 1890-1950²⁸. Во 1962 година во Архивот работеле следните лица: Цветковиќ Александар, Јовановски Душан, Арсовска Љубица, Трифуновска Виолета, Ивановска Дивна и Гавриќ Миомир²⁹.

Во 1963 година во Архивот во Куманово работеле следните лица: Трајков Мирко (виш референт), Цветковиќ Александар (архивист), Јовановски Душан (архивистички помошник), Арсовска Љубица (архивистички помошник), Трифуновска Виолета (архивистички помошник), Ивановска Дивна (канцелариски референт) и Гавриќ Моша (помошен службеник.)³⁰.

Во согласност со најновата административно-територијална поделба на СР Македонија во 1965 година, кога била укинати околиците, Собранието на Општина Куманово, на 26.10.1965 година со решение бр. 27185/1, го формира Архивот на Општина Куманово, врз основа на Законот за државни архиви³¹. Со оглед на минималниот простор за вршење на својата дејност, зголемениот број на вработени, и количеството на архивска граѓа што постојано се зголемувало, Собранието на Општина Куманово во 1966 година му додели на Архивот нови простории во зградата на Занаеачкиот дом, на улица „Гоце Делчев“ бр. 25³².

На седницата на Соборот на Работната заедница на Архивот на Општина Куманово, одржана на 15.2.1966 година било избрано работно претседателство, во кое влегле: Стојчевска Лепа, Арсовска Љубица и Стојковиќ Верољуб³³. На седницата на Работната заедница на Архивот на Општина Куманово, одржана на 2.7.1966 година, била донесена одлука за формирање комисија за изработка на

²⁵ ДАРСМ, Фонд: Архив на Општина Куманово..., а.е. 127/5.

²⁶ Печат..., 193.

²⁷ Исто, 132/3.

²⁸ Исто, а.е. 140/7.

²⁹ Исто

³⁰ Исто, а.е. 325/4.

³¹ Исто, а.е. 378/26; Д. Масевски, *Архив...*, 30; *Печат...*, 193.

³² Д. Масевски, Архивот на Општина Куманово..., 31; *Печат ...*, 193.

³³ ДАРСМ, Фонд: Архив на Општина Куманово, кут. 2, а.е. 1/12.

Правилник за средување на Архивот³⁴. На 9.7.1966 година била потпишана спогодба за регулирање на правата и должностите на Архивот на Општина Куманово и Општина Крива Паланка. Со спогодбата било предвидено Архивот на Општина Куманово да ги врши работите на Општина Крива Паланка, кои биле пропишани со Законот за архивска граѓа и архивите и другите сојузни и републички прописи, кои биле ставени во негова надлежност. За остварување на работите, Архивот на Општина Куманово требало да ги врши следните работи: да ја евидентира, презема, средува, обработува, шкартира и конзервира, објавува и овозможува за користење архивската граѓа на Собранието на Општина Крива Паланка, да ги истражува и откупува сите документи на подрачјето на Општина Крива Паланка, да ги посетува регистратурите со цел да даде упатства за заштита и правилно водење на администрацијата, како и да врши други работи на подрачјето на општинското Собрание, кои со закон ќе му се стават во надлежност на Архивот³⁵.

На 30.1.1967 година бил донесен Правилник за работни односи на работниците во Архивот на Општина Куманово. Правилникот содржел 143 члена, и го определувал начинот на здобивање на должностите и правата на работниците во Архивот на Општина Куманово. Спроведувањето на работата во Работната заедница било доброволно, како и стапувањето во неа. За својата работа работникот имал право на личен доход. На работникот не можел да му се одземе, запре или намали личниот доход, освен во случаите што биле предвидени со Законот за правилниците на Архивот. Работникот бил должен да ги исполнува работните обврски што резултирале од работниот однос, програмите за работа и правилниците на Архивот. Работникот имал право на социјално осигурување, одмор, на посебна заштита за жени, инвалиди, младинци и сл. Имал право на приговор против актите донесени од органите на управување на Архивот. Имал право на судска заштита, како и други дејства со кои бил готов да ги брани оправданите лични интереси и интересите на работната заедница. Работен однос можело да заснова лице што ги исполнувало следните услови: да е полнолетен, да е државјанин на СФРЈ, да е телесно и духовно здрав и да не е под истрага. Работниот однос се засновал на неопределено време. Привремен работен однос се засновал со писмен договор. Со денот на стапување на работното место, работникот станувал рамноправен член на Работната заедница, и ги преземал правата што му припаѓале³⁶.

На 16.7.1966 година бил донесен Правилник за работа, внатрешна организација и систематизација на работните места во Архивот на Општина Куманово. Правилникот содржел 15 члена. Според Правилникот, за успешно извршување на работите, Архивот ја гради својата дејност врз принципите на современата архивистика, со цел натамошно напредување на архивската служба во Куманово и заштита на архивската граѓа. Целокупната дејност во Архивот се одвивала по утврдена организациска структура што опфаќа постојани и повремено формирани работни групи, и тоа: група за иследување и заштита на архивскиот

³⁴ Исто а.е. 5/3.

³⁵ Исто, а.е. 348/6.

³⁶ Исто

материјал, група за средување и обработка на архивскиот материјал и општ отсек. Секоја организациска единица имала свој раководител. Раководителот на организациската единица го именувал директорот во согласност со работната заедница. Работната група за иследување и заштита ја вршела следната работа: иследувала материјали во сите населени места што се наоѓале во границите на општествено-политичките и административните заедници во кои дејствувал Архивот; водела евиденција на регистратурите што биле лоцирани на територијата на која дејствувал Архивот; водела постојана евиденција со помош на уплатени средства; и вршела друга активност во врска со основните дејности на групата. Работната група за средување и обработка на архивските материјали ги вршела следните работи: ја преземала, заштитувала и чувала архивската граѓа; го класифицирала и систематизирала архивскиот материјал; се грижела за среденост на депоата каде што се чувал архивскиот материјал; изработувала аналитички и сумарни инвентари на архивските материјали депонирани во Архивот, обработувала микрофилмски ленти, карти, плакати, фотокопии, пачати, штембили и сл.; го следувала архивскиот материјал и вршела други активности поврзани со основаната работа на средувањето на архивските материјали.

Раководителите на работните групи ги имале следните задачи: да раководат со стручната работа во групата; да координираат работни задачи; да даваат стручни упатства; да вршат стручен надзор за навремено и правилно извршување на задачите; да одговараат пред директорот за целокупната работа на групата; да се грижат за унапредувањето на групата; и во другото време да вршат стручна архивистичка дејност. Лицата кои работеле во општиот отсек ги вршеле следните работи: секретар-режисер кој ги вршел сите управно-административни работи; обезбедувале примена на позитивни законски прописи; одговарале за правилно и навремено донесување на сите управни акти што ги донесувал Архивот; подготвувале и административно ја спроведувале службената преписка; раководеле со работата на писарницата; воделе целокупно персонално работење на установата; воделе матична книга на членовите на работната заедница; примале странки и издавале уверенија, потврди и службени барања и воделе целокупно финансиско и материјално работење. Во Архивот постоеле следните работни звања од областа на архивската струка: архивист, помошник-архивист и архивски манипулант³⁷.

На седницата на Работната заедница при Архив на Општина Куманово, одржана на 8.5.1967 година била донесена одлука за усвојување на Статутот на Архивот³⁸. Статутот на Историскиот архив Куманово бил донесен на 18.5.1967 година. Тој содржел 40 члена. Според Статутот, работата на Архивот се темелела врз принципот на самоуправање. Архивската граѓа претставувала посебен општествен интерес и стоела под особена заштита на општествената заедница. Седиштето на Архивот било во Куманово, а тој можел да формира собирни центри во Крива Паланка и Кратово. Територијалната надлежност на Архивот била територијата на општинските Собранија на Куманово, Крива Паланка и Кратово,

³⁷ Исто, кут. 1, а.е. 263/7.

³⁸ Исто, кут. 2, а.е. 22/6.

во својство на основачи. Архивските собирни центри имале задача да вршат евиденција, заштита, преземање, чување, средување и обработка на архивската граѓа. Архивот имал задача да ја евидентира, презема, средува, обработува, надзорува, објавува и да овозможува користење на архивската граѓа. Право на надзор над законите на Архивот имал Архивот на Македонија. Архивот имал печат со содржина „Историски архив - Куманово“.

Архивот бил застапуван од директорот. Во случај кога директорот бил спречен да присуствува, сите права ги преземал работникот што го одредувала Работната заедница. Архивот ги имал следните задачи: да врши заштита и да презема архивска граѓа и регистраторски материјал; да учествува во одбирањето на архивската граѓа; да собира и микрофилмува граѓа од значење за историјата на територијата на Куманово; да дава архивска граѓа за научно истражување на научните и јавните работници; да публикува архивска граѓа од посебен историски интерес за територијата во надлежност на Архивот; да собира и обработува библиотечен материјал од областа на локалната историја; да соработува со другите архиви, научни и културни установи заради унапредување на архивската служба; да издава преписи, уверенија и извештаи по барање на правни и физички лица и на разни изложби, предавања написи и сл.; да ги запознава граѓаните со документите од културниот и општествено-политичкиот развој, заради подигање на културата, образованието и воспитувањето на народот. Работите во делокругот на Архивот ги вршеле: директорот, Работната група за заштита и евиденција на архивската граѓа, Работната група за средување и обработка и Работна група за општи работи. Со Архивот управувале Работната заедница и директорот. Работната заедница ја сочинувале сите членови кои биле во постојан работен однос, хонорарни работници со полно работно време и претставници на општествената заедница што ги именувало Собранието на Општина Куманово. Работната заедница во поширок состав ја сочинувале претходно наброените членови, и по еден претставник што го делегирале Собранието на Општина Крива Паланка, Собранието на Општина Кратово, Општински синдикален совет Куманово, Општински одбор на ССРМ - Куманово, Сојуз на борците - Куманово, Историски музеј Куманово и Библиотека „Тане Георгиев“ - Куманово. Претседателот на Работната заедница се избираше од редот на членовите на Работната заедница, во време од две години. Претседателот имал свој заменик, кој го заменува во случај на отсуство. Претседателот не можел да биде избран двапати едноподруго.

Работната заедница ги вршела следните работи: донесувала Статут на работната организација; Правилник за доход и распределба на личниот доход; годишна програма и план за работа; годишен финансиски план; завршна сметка за распределба на фондови; Правилник за организација на Архивот; Правилник за хигиенско-техничка заштита; Правилник за противпожарна заштита; Правилник за работните односи; одлучувала за промена на дејноста на Архивот, за промена на седиштето на Архивот; за проширување на дејноста на архивот; расходување на опремата и инвентарот; именувала постојани и повремени комисии; вршела унапредување на работно место виш архивист; се грижела за успешно завршување

на задачите и развитокот на Архивот; разгледувала претставки и предлози на граѓаните; распишувала конкурси за именување директор на Архивот; одлучувала за доделување јавни пофалби и награди на работниците во Архивот; одлучувала за отказ на работниците; вршела и други работи кои со Законот и прописите биле ставени во негова надлежност. Директорот го застапувал и претставувал Архивот како правно лице; ги извршувал одлуките на Работната заедница; раководел со работата и работењето на Архивот; вршел и други работи што му биле пропишани со Закон или други прописи. Стручниот колегиум го именувал директорот од редот на стручните работници на Работната организација. Со седниците на Стручниот колегиум раководел директорот. Стручниот колегиум ги претставувал прашањата за заштита на архивската граѓа, стручната работа на одделните организациски единици и посебни работни места, програмите и плановите за работа, стручното усовршување на архивските работници, ја претставувал нивната работа и сл.³⁹

Во текот на 1968 година, во Архивот биле примени следните фондови: Земјоделско стопанство „Речица“, Куманово, 1947 – 1967, Земјоделско стопанство „Дренак“, Куманово, 1945 – 1956, Земјоделска задруга „Слога“, с. Тронеѓа, 1955 – 1966, Фабрика за сокови и конзерви, Куманово, 1958 – 1960, Земјоделски комбинат Куманово, 1950-1966, Винарска визба Куманово, 1957 – 1965, Центар за унапредување на земјоделието, Куманово, 1953/1962, Станица за унапредување на лозарството и овоштарството 1961/1965, Кланица Куманово, 1961/1963, Околиски комитет СКМ, Куманово, 1946/65, Околиски комитет СКМ Козјак, 1946, Општински комитет СКМ, Липково, 1965/1965, Општински комитет СКМ Слупчане 19..., Општински комитет СКМ, Старо Нагоричане, 1952/1965 и Општински комитет СКМ, Орашац, 1952/1965⁴⁰. Во 1968 година се одржало годишно собрание на Друштвото на архивски работници на Македонија во Катлановска Бања, на кое присуствувале и четворица вработени од Архивот во Куманово. Исто така имало советувања во Скопје и во Битола, на кои исто така присуствувале претставници на Архивот⁴¹. На 6.9.1968 година, во Архивот на Македонија бил одржан состанок со директорите на историските архиви, на кој било донесено Упатство за одбирање на архивската граѓа од регистраторскиот материјал настанат до 31 декември 1967 година⁴².

Споредеденизвештај доставен до Републичкиот секретаријат за образование, наука и култура, од 1968 година, во Архивот во Куманово работеле 7 лица, од кои 5 како стручен кадар, и 2 како административен и стручен кадар. Имало одделение за надворешна служба, одделение за средување, дирекција и депо⁴³. Во текот на 1968 година во Архивот во Куманово постоеле следните работни места: директор, Одделение за средување и обработка на архивскиот материјал, Одделение за надворешна служба и Одделение за општи работи⁴⁴.

³⁹ Исто, кут. 1, а.е. 378/26.

⁴⁰ Исто, а.е. 142A/15.

⁴¹ Исто

⁴² Исто, а.е. 145/3.

⁴³ Исто, а.е. 146/20.

⁴⁴ Исто, а.е. 142/15.

На 21.4.1970 година бил донесен Статут на Архивот на Општина Куманово. Статутот содржел 112 члена. Според Статутот, Архивот имал својство на правно лице, а неговото седиште било во Куманово. Работата на Архивот била јавна, а тој ги вршел своите дејности во согласност со Уставот, законите и другите општи акти што ги носела Работната заедница. Архивот имал свој печат и штембил. Печатот имал облик на круг со пречник од 2 см, на кој во концентричниот круг бил впишан текстот „Архив на Општина Куманово“, а во средината на печатот било напишано местото на седиштето Куманово. Штембилот имал облик на правоаголник со големина 5x2 см, на кој бил впишан истиот текст како во печатот, а меѓу називот и седиштето имало празен простор за впишување на бројот на актот и датумот на неговото издавање. Архивот ги вршел следните дејности: заштита на архивската граѓа и регистраторски материјали создадени во работата на органите; заштита на архивската граѓа на правните лица и поединци чиј карактер бил од општ интерес на општините; ги проучувал методите на средување и обработка на архивската граѓа; ги објавувал и непосредно ги соопштувал резултатите на својата истражувачка работа; ја развивал соработката со другите архиви и слични институции; водел евиденција и вршел надзор над архивската граѓа и регистраторскиот материјал создаден во работата на општинските органи; учествувал во одбирањето на архивската граѓа од регистраторскиот материјал; вршел заштита на депонираната архивска граѓа; собирал и чувал архивска граѓа во земјата од значење за историјата на Куманово, Крива Паланка и Кратово, средувал и обработувал архивска граѓа за научно иследување и јавни работници; давал информации и издавал архивска граѓа за научно иследување и јавни работници; публикувал архивска граѓа од посебен интерес за историјата на Куманово, Кратово и Крива Паланка; средувал и издавал преписи, уверенија и извештаи по барање на правни и физички лица и низ разни изложби, написи и слично ги запознавал граѓаните со документите од културниот и општествено-политичкиот развој, заради подигање на културата, образованието и воспитувањето на народот. Архивот развивал посебни односи со Архивот на Македонија и со други соодветни институции.

Архивот во својот состав ги имал следните организациски единици: Сектор за заштита и евиденција на архивската граѓа, Сектор за средување и обработка на архивската граѓа и Сектор за општи работи. Органи на управување на Архивот биле: Советот на Архивот и Работната заедница. Работата на Советот ја раководел претседателот на Работната заедница. Претседателот го избирал Советот на Работната заедница. Мандатот на претседателот траел 2 години и се избирал со јавно гласање. За претседател бил избран оној кандидат за кого гласале мнозинство од членовите на Советот на Работната заедница. Кандидатура можел да поднесе секој член на Работната заедница ако таквиот предлог го поддржат најмалку 5 члена на Работната заедница. Директорот на Архивот не можел да биде претседател на Работната заедница. Советот на Работната заедница можел да донесе одлука за смена на претседателот и да избере нов претседател. Одлуката за смена на претседателот била донесена ако за неа гласале мнозинството членови

на Работната заедница. Претседателот бил должен да свика седница на Работната заедница по барање на една третина од членовите на заедницата.

Советот на Работната заедница ги вршел следните работи: донесувал Статут на Архивот; давал согласност за Правилникот на доходот; го претставувал и утврдувал годишниот план како и програмата на Архивот; донесувал финансиски план и завршна сметка на Архивот; давал препораки и насоки за работата на Архивот; разгледувал предлози и претставки на граѓаните; донесувал план за инвестиции; именувал комисија за именување и разрешување на директорот; донесувал одлука за именување на директорот; решавал по приговорите на членовите на Работната заедница; се грижел за успешно извршување на задачите и развитокот на Архивот; одлучувал за организација на работата во Архивот; донесувал Правилник за работни односи во Архивот; донесувал одлука за систематизација на работните места; донесувал одлука за зголемување или намалување на работните места во Архивот; донесувал одлука за исклучување од Работната заедница; донесувал одлука за престанок на работниот однос на членови на Работната заедница; формирал комисија за водење дисциплинска постапка; донесувал правилник за распределба на доходот; донесувал годишен план и програма за работа во архивот; решавал по приговорот на работниците против решенијата на директорот; одлучувал за распределба на средствата од фондовите по предлог на Работната заедница; утврдувал организација на народна одбрана и формирал штаб за НО.

Во наведениот период за работата на Архивот во Куманово, тој со својата дејност одиграл значајна улога за развој на историјата на Кумановско, Кривопаланечко и Кратовско, а истата улога ја врши и денес.

UDK 930.25(497.1):550.34(397.711)“1963“(093.2)

Ивана Божовиќ¹, Јелена Ковачевиќ²

Преглед на архивски материјали на Архивот на Југославија за земјотресот во Скопје во 1963 година

Abstract: This year marks the 60th year of the earthquake that struck the city of Skopje on July 26th 1963, with the intention of providing a starting point for the future researchers of this topic, the authors provided an overview of the archive material from the Archive of Yugoslavia, which considers of devastating consequences of the earthquake, construction and reconstruction of the city, various fundraising action etc.

Keywords: archival material, The Archives of Yugoslavia, Skopje, earthquake.

Архивот на Југославија во своите депоа чува околу 27.000 метри документарен материјал, систематизиран во 884 фондови и збирки, што е од првокласно значење за проучување на историјата на Југославија. Создадени од работата на централните државни органи и организации, здруженија и други субјекти на југословенската држава од нејзиното создавање во 1918 до 2006 година, материјалите од Архивот на Југославија се неопходни за проучување на историјата на Балканскиот Полуостров, Југоисточниот и Централниот Европа, периодот на Студената војна и Движењето на неврзаните.

Важна активност на архивите, покрај заштитата и обработката, е да ја информираат јавноста за архивскиот материјал и да им овозможат на корисниците да најдат информации за тема од интерес што е можно поедноставно и побрзо. Со оглед на тоа што оваа година се навршуваат 60 години од земјотресот што го погоди Скопје на 26 јули 1963 година, со намера да им дадат појдовна точка за идните истражувачи на оваа тема, авторите дадоа преглед на архивскиот материјал

¹ М-р, виш архивист, Архив на Југославија, е-адреса: ivana.bozovic@arhivyu.rs

² М-р, виш архивист, Архив на Југославија, е-адреса: jelena.kovacevic@arhivyu.rs

на Архивот на Југославија, кој зборува за разорните последици од земјотресот, изградбата и обновата на градот, разни акции за собирање помош и сл.³

Трудот содржи список на документи и фотографии од 17 фонда: Совет на академиите на науките и уметностите на СФРЈ, новинска агенција ТАНЈУГ, Фотоархива на новинската агенција ТАНЈУГ, Дирекција на југословенската слободна зона во Солун, Сојузен извршен совет, Сојуз на социјалистичките работнички народи на Југославија, Сојузот на студентите на Југославија, Сојузното народно собрание, Сојузниот суд на Југославија, Сојузниот секретаријат за образование и култура, Сојузот на комунистите на Југославија, Фондот за обнова и изградба на Скопје, Сојузната комисија за културни односи со странство, Сојузна комисија за емигрантски прашања, Федерален секретаријат за труд, Црвен крст на Југославија, Кабинет на претседателот на Југославија и Сојуз на здруженија на архивски работници на Југославија.

Еден дел од наведените фондови не е архивски обработен, а бидејќи списоците се општи и оскудни, авторите ги читаа документите поединечно за да дадат поцелосни информации за тоа што содржат. Некои од нив немаа никаков попис, како што е случајот со Фондот за обнова и развој на Скопје, кој бараше детален преглед на целиот фонд. Нивните информативни средства и базата на податоци Инвентар, беа искористени за пребарување на архивскиот материјал во фондовите кои се архивски обработени.

Со оглед на големиот број фондови од социјалистичкиот период кои не се архивски средени и количеството документи зачувани во Архивот на Југославија, овој труд не е конечен попис на архивски извори, туку водич за идните истражувачи заинтересирани за оваа тема.

Совет на Академиите на науките и уметностите на СФРЈ (55)

- Преписка за интересот на Лоренс Ц. Мичел, раководител на Одделот за источноевропски земји на Националната академија на науките во Вашингтон, за библиографските податоци од извештајот за земјотресот во Скопје (1967).⁴

Новинска агенција „Танјуг“ (112)

- Преглед на вести од странски новински агенции и радиостаници за земјотресот за периодот 26-31 јули 1963 година⁵; 31.7.-8.8.1963 година⁶; 3,10,17,24.8.1963 година.⁷

³ За земјотресот погледни повеќе во: Милан Гулић, Земјотрес у Скопљу 1963: Прве реакции југословенског државног и партијског руководства, *Врските меѓу Р Македонија и Р Србија низ вековите и денес* (гл. ред. Стерјовски Александар), Битола 2018, 357-373; Aleksandar Andonov, 60th anniversary of the Skopje earthquake, the city of international solidarity, *Solidarity – from overcoming crisis to sustainable development* (edt. Nenad Markovikj, Ivan Damjanovski), Skopje 2023, 97-104.

⁴ AJ, 55-50-249.

⁵ AJ, 112-525-526.

⁶ AJ, 112-526-527.

⁷ AJ, 112-703-704.

Дирекцијата на југословенската слободна зона во Солун (126)

- Телеграма за сочувство од Дирекцијата на југословенската слободна зона во Солун до Главниот штаб за елементарни непогоди во Скопје и информација за помош за расчистување на разурнатиот град (1963)⁸.
- Решение за ослободување на кејската такса за југословенските и странските бродови што се закотвуваат во југословенската слободна зона во Солун и копнената помош за Скопје (1963).⁹

Сојузен извршен совет (130)

- 4-та седница на СИВ (9.8.1963 година – поширок состав): Објаснување на предложените мерки и прописи за отстранување на последиците предизвикани од земјотресот во Скопје (одлуки и наредби); предлог мерки од областа на работните односи и предлози за преземање мерки за регулирање на положбата на лицата евакуирани од Скопје; информации за работата за давање помош на жртвите од земјотресот, мерките што треба да се преземат во станбено-комуналната област на подрачјето на град Скопје, последиците од земјотресот и потребните мерки од областа на образованието, културата и науката со предлог-препорака на СИВ за некои кадровски проблеми во Скопје, понатамошни акции за добивање странски средства за обнова на Скопје.¹⁰
- 5-та седница на СИВ (3.9.1963 - поширок состав): Предлог закони за Фондот за обнова и изградба на Скопје со образложенија; народен заем со образложение; стапки на придонеси на Фондот за обнова и изградба на Скопје во 1964 година со образложение; измени на Општиот закон за образование со образложение; посебни мерки од областа на работните односи и социјалното осигурување со цел нормализирање на условите за работа во работничките организации по земјотресот со образложение; Одлука за распределба на средства од економските резерви на Федерацијата со образложение; Извештај за земјотресот и преземените мерки за ублажување на последиците.¹¹
- 6-та седница на СИВ (2.10.1963 година - поширок состав): Предлог на закон за посебно уредување на одделни прашања од судските постапки во врска со земјотресот во Скопје со образложение; Одлука за приоритет за железнички транспорт на пратките пратени за реконструкција и изградба на Скопје и за давање регрес за овие транспорти.¹²
- 7-ма седница на СИВ (30.10.1963 година - поширок состав): Предлог одлука за измена и дополнување на Одлуката за давање потрошувачки кредит на граѓани од подрачјето на град Скопје кои претрпеа штета поради земјотресот со објаснување; Информација за Статутот на Фондот за обнова и изградба на Скопје и забелешки

⁸ AJ, 126-3-4.

⁹ AJ, 126-19-18.

¹⁰ AJ, 130-261-381.

¹¹ AJ, 130-261-382.

¹² AJ, 130-262-383.

на Сојузниот секретаријат за законодавство и организација за нацрт-статутот на Фондот; Предлог на Одлука за зголемување на вкупниот износ на националниот заем за обнова и изградба на Скопје со образложение; Извештај за резултатите од уписите на народниот заем за обнова и изградба на Скопје остварени во земјава.¹³

- 8. седница на СИВ (6.12.1963 - проширен состав): Решение за давање согласност на одлуката на Управниот одбор на Фондот за обнова и изградба на Скопје за давање аванси на Економска банка СР Македонија и Воената служба на Народната банка на Југославија за финансирање на обновата и изградбата на Скопје со образложение.¹⁴

- 9-та седница на СИВ (11.12.1963 година – поширок состав): Нацрти на Закон за посебно уредување на одделни прашања од областа на станбените односи на подрачјето на Скопје со образложение; посебно уредување на одредени прашања од областа на финансирањето на станбената изградба на подрачјето на град Скопје.¹⁵

- 10-та седница на СИВ (16.12.1963 година – проширен состав): Нацрти на Закон за распоредување на одделни приходи на Федерацијата во резервниот фонд на град Скопје со образложение; давање надоместок на социјалните фондови и банки за отпишани кредити и за регулирање на кредитните односи на работничките организации и граѓаните на подрачјето на град Скопје со образложение.¹⁶

- 4-та седница на СИВ (11.9.1963 година – краток состав): Извештај за обемот на увозот за потребите на првата фаза од обновата на Скопје и предлог мерки за нивно спроведување; Процена на извршувањето на платниот биланс за 1963 и 1964 година и влијанието на земјотресот во Скопје; Решенија за именување на Сојузната комисија за упис на националниот заем за обнова и изградба на Скопје; именување претседател, потпретседател и членови на Управниот одбор на Фондот за обнова и изградба на Скопје; именувањето на директорот на Фондот за обнова и изградба на Скопје.¹⁷

- Предлози и нацрт-закони и одлуки за обнова и изградба на Скопје, за народниот заем за обнова и изградба на Скопје, за доделување средства од Федерацијата за изградба на Скопје, посебно уредување на одредени прашања од областа на образование, работни односи, судски постапки, изградба на станови; *Билтен за напредокот на регистрацијата на народниот заем* (Сојузната комисија за регистрација на народниот заем за обнова и изградба на Скопје, бр. 1 – 16 за периодот 25 септември – 17 октомври 1963 година); кореспонденција во врска со Законот за придонеси за обнова и изградба на Скопје; Барањето пратено до Федералниот фонд на Обединетите нации за учество во финансирањето на изработката на урбанистичкиот план и завршувањето на акцијата на Посебниот фонд на ОУН за изработка на урбанистичкиот план на Скопје; информации за обезбедување средства за испитување на ефектите од земјотресите на висококатниците во Скопје,

¹³ AJ, 130-262-385.

¹⁴ AJ, 130-263-386.

¹⁵ AJ, 130-263-387.

¹⁶ AJ, 130-264-388.

¹⁷ AJ, 130-331-474.

спроведувањето на Привремената програма за користење средства од Фондот за обнова и изградба на Скопје, активностите на Федералниот институт за меѓународна техничка соработка за обезбедување и имплементација на странска техничка помош за Скопје, користење заеми од СССР за обнова на Скопје; Извештаи за резултатите од регистрацијата на народниот заем за обнова и изградба на Скопје остварени во земјава, процената на штетите предизвикани од земјотресот, вкупниот износ на средства со кои заедницата учествува во обновата и изградбата на Скопје.¹⁸

Сојуз на социјалистички работник на Југославија (142)

• *Билтен за текот на регистрацијата на народниот заем за обнова и изградба на Скопје* (Федерална комисија за регистрација на народниот заем за обнова и изградба на Скопје, бр. 1 – 16 за периодот 25 септември – 17 октомври, 1963); информации и белешки за регистрацијата на народниот заем за обнова и изградба на Скопје направена во Секретаријатот на СССРНЈ, за обнова на Скопје (Организациска и кадровска комисија на ЗСССРНЈ – група за следење политички прашања од обновата на Скопје); Извештај на Сојузниот комитет за помош и обнова на Скопје за земјотресот во Скопје и преземените мерки за ублажување на последиците до претседателот на Сојузното собрание (4 септември 1963 година); извештаи за помошта и активностите на SSRN и други организации и власти во отстранување на последиците од земјотресот; предлози за Законот за Фондот за обнова и изградба на Скопје и за народниот заем за обнова и изградба на Скопје; Статут на Фондот за обнова и изградба на Скопје.¹⁹

• Стенограмски белешки од продолжената седница на Претседателството на Сојузната стопанска комора за прашањето за изградба на приградски населби и обнова на Скопје (25.9.1963 година); информации за состојбата на персоналот во стопанските организации на Скопје пред и по земјотресот, сместување и храна; информации од Градскиот одбор на ССРНМ за состојбата и активностите; список на помош за Скопје од територијата на СР Србија во периодот 26 – 28 јули 1963 година; Билети издадени од различни организации; акција за изградба на монтажни куќи во Скопје (претпријатие за дрвна индустрија „Криваја“, Завидовиќи); Елаборат на инженер Вај Скенциќ *Обнова и изградба на Скопје*; информации за состојбата на работите околу изградбата на приградските населби во Скопје, проблемите со обновата на Скопје, активностите за помош на повредените во земјата и странство, политичките прашања поврзани со обновата на Скопје, проблемите поврзани со обезбедувањето помош на населението, регистрација на народниот заем за обнова и изградба на Скопје, состанок на Координативниот комитет на Конференцијата за друштвена активност на жените на Југославија (16.10.1963); Извештаи на ЦК на Република Србија за земјотресот добиени од регионите (26.7.1963 година); информација на ЦК на ЦК на Србија за преземените мерки во регионите за помош

¹⁸ AJ, 130-755-1221.

¹⁹ AJ, 142, I-119.

на повредените во Скопје; Извештај на Републичкиот комитет на СР Србија за помош на Скопје; Записник од состанокот на Комитетот за ДСИП на СК (5.8.1963).²⁰

- Информации за општествено-политичките активности за помош на Скопје во СР Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Србија, Црна Гора, активностите на синдикатите во обезбедувањето помош; преглед на исплати на помош до 31 август 1963 година од територијата на СР Македонија; информации од Сојузната стопанска комора, Стопанската комора на СР Македонија и Регионалната стопанска комора на Скопје; Информативни билтени за обновата и изградбата на Скопје.²¹

- Информација за евакуацијата од Скопје и проблемите со обновата на Скопје; *Билтен - Информација за обновата и изградбата на Скопје* (бр. 5); *Скопје, дневен југословенски оперативен и информативен билтен за обнова и градба* (бр. 1 – 26 за периодот 5 октомври – 2 ноември 1963 година);²² *Билтен за општото обновување и изградба на Скопје* (бр. 12 – 14 за периодот 22. – 25.10.1963 година; бр. 16 – 20 за периодот 28.10. – 1.11.1963 година); *Билтен (Републички комитет за помош на Скопје, бр. 24 – 25 за периодот 10 – 19 октомври 1963 година); Пионерите на Југославија до пионерите на Скопје, бр. 1 (октомври 1963).*²³

- *Скопје, дневен југословенски оперативно-информативен билтен за обнова и изградба* (бр. 25 – 1.11.1963; бр. 27 – 64 за периодот 4.11. – 16.12.1963 година)²⁴; *Билтен на општото обновување и изградба на Скопје* (бр. 21 – 28 за периодот 2. – 11.11.1963 година); *Билтен (Републички комитет за помош на Скопје, бр. 26 – 6 ноември 1963 година); информации за проблемот со обновата на Скопје; Извадок од Извештајот на Комисијата за шаторски населби на Градското собрание на Скопје за состојбата со шаторските населби; Заклучоци од состанокот на стручната работна група - поткомисијата за урбанистички прашања на Скопје (18.11.1963 година); документ за формирање Федерална бригада на лугари, која ќе работи на изградба на паркови во обновеното Скопје.*²⁵

- *Скопје, дневен југословенски оперативен и информативен билтен за обнова и градба* (бр. 65 - 77 за периодот 17 - 31 декември 1963 година); *Билтен за општото обновување и изградба на Скопје* (бр. 56 - 68 за периодот 14 - 28 декември 1963 година); соопштенија и информации од разни здруженија и друштва за Скопје; информации за акцијата за помош на Скопје почната на Меѓународната конференција на училиштата кои предаваат есперанто (28 јули 1963 година), регистрација на народниот заем за помош на Скопје; белешка од средбата со претставници на централните и републичките весници и радиостаници (17.9.1963); светскиот печат пишува за земјотресот; белешки за проблемите во Скопје по земјотресот; Записник од седницата на Извршниот одбор на Главниот одбор на ССРНМ (28.7.1963 година);

²⁰ AJ, 142, I-120.

²¹ AJ, 142, I-121.

²² Недостигаат броевите 7 и 25 (овие броеви се наоѓаат во папката I-123).

²³ AJ, 142, I-122.

²⁴ Недостига бр. 46.

²⁵ AJ, 142, I-123.

Информативен преглед (ССРНМ, бр. 5 - 6/1963); *Информации* (Главен одбор на ССРНБИХ, бр. 6 - 7 за 10 и 27 септември 1963 година).²⁶

• Информација за активностите на Конференцијата за општествената активност на жените од Југославија во врска со евакуацијата на жените и децата од Скопје, нивното сместување, здравствената заштита на децата, Здружението на организации и институции за образование на децата на Југославија во акцијата да им помогне на децата повредени во Скопје, прифаќање деца на различни барања од странство и од земјава, решавање семејни и детски проблеми во Скопје, за странска помош за децата; текстови на В. Шобајик, „*Скопје во знак на меѓународна солидарност*“ и Мајда Гаспари, „*Грижа за децата*“; телеграми и писма од странство од женски организации пратени до Конференцијата за социјална дејност на жените од Југославија; Билтен за активностите на општествените организации во странство за помош на Скопје (Комисија за меѓународна соработка и односи на Сојузниот одбор на ССРНЈ, 31 август 1963 година); белешка од состанокот на Координативниот комитет за помош на Скопје на Конференцијата за општествената активност на југословенските жени (4 јануари 1964 г.).²⁷

Сојуз на студенти на Југославија (145)

• Телеграми со сочувство од студенти од Шведска, Чехословачка, Полска, Унија на ирачки студенти од Југославија; мерките на Здружението на студенти на Југославија за давање помош на Скопје и скопскиот универзитет (1963).²⁸

Федерално народно собрание (160)

• Предлог-закон и Закон за придонеси во Фондот за обнова и изградба на Скопје за 1964 година; Предлог на закон и Закон за Фондот за обнова и изградба на Скопје (1963).²⁹

• Предлог-закон и Закон за посебно уредување на одделни прашања од областа на работните односи на подрачјето на град Скопје; Предлог-одлука и Одлука за распределба на средства од економските резерви на Федерацијата; Предлог на Закон за посебни одредби за школување ученици и студенти од подрачјето на град Скопје во учебната 1963/1964 година.³⁰

• Предлог-закон и Закон за посебно уредување на одделни прашања од судската постапка во врска со скопскиот земјотрес (1963).³¹

• Статут на Фондот за обнова и изградба на Скопје (1963).³²

²⁶ AJ, 142, I-124.

²⁷ AJ, 142, I-620.

²⁸ AJ, 145-73-317.

²⁹ AJ, 160-332/1963.

³⁰ AJ, 160-333/1963.

³¹ AJ, 160-335/1963.

³² AJ, 160-339/1963.

• Предлог-закон и Закон за посебно уредување одделни прашања од областа на станбените односи на територијата на град Скопје; Предлог-закон и Закон за посебно уредување одделни прашања од областа на финансирањето на станбената изградба на територијата на градот Скопје (1963).³³

• Предлог-закон и Закон за пренос на одредени приходи на Федерацијата во резервниот фонд на град Скопје (1963 година).³⁴

Сојузниот суд на Југославија (212)

• Белешка од состанокот во Државниот секретаријат за надворешни работи во врска со прогласување исчезнати странски државјани за починати (1963 година).³⁵

Сојузен секретаријат за образование и култура (318)

• Податоци за 30 студенти предложени од Комисијата за културни односи со странство како добитници на стипендии од Владата на ДР Германија, кои беа доделени како помош на Универзитетот во Скопје; список на помош за ДР Германија (1963 – 1964)³⁶; информации за помошта од Фондацијата Форд.³⁷

• Извештај на Универзитетот во Скопје - состојба по 26 јули 1963 година; информации за проблеми од областа на образованието по земјотресот и мерки за нивно решавање; Федерален институт за меѓународна техничка соработка: Програма за техничка помош за Скопје; Нацрт-закон за посебни мерки од областа на работните односи и социјалното осигурување за нормализирање на работните услови во работничките организации по земјотресот; Извештај за земјотресот и преземените мерки за ублажување; Процена на штетите во образовниот сектор во Скопје предизвикани од земјотресот; Записник од седницата на Претседателството на Централниот совет на ССЈ (5.9.1963 година); *Билтен – Информација за обновата и изградбата на Скопје* (бр. 3); информации за состојбата на евакуираните во општина Качаник; план за училиштата и сместување ученици од Скопје на територијата на Србија; преглед на објекти за настава и сместување студенти од Скопје во Хрватска; проекти од програмата за реновирање и изградба на факултетот на Универзитетот во Скопје; Извештај на Комисијата за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје; Градско собрание на град Скопје: Привремена програма за обнова и изградба на Скопје за 1963/1964 година; Материјални и вредносни показатели за изградбата, санацијата и опремувањето на училишните и интернатските објекти во Скопје до 31 декември 1963 година; Одлука за изземање на СР Македонија од учество во користењето на средствата на Федерацијата наменети за изградба и опремување на универзитетски објекти; Показатели за учеството на образованието, културата и физичката култура во распределбата на средствата на Сојузниот фонд

³³ AJ, 160-350/1963.

³⁴ AJ, 160-354/1963.

³⁵ AJ, 212-11-11.

³⁶ AJ, 318-233-332.

³⁷ AJ, 318-239-338.

за обнова и изградба на Скопје за 1963/1964 година; Прашањето за обезбедување средства и определување на начинот на финансирање на образованието на децата од Скопје кои се на територијата на други републики; информации за последиците од земјотресот во Скопје и неопходни мерки од областа на образованието, науката и научната работа; Записник од 4. седница на СИВ (9.8.1963); Извештај за сместување и образование на основци од Скопје во Црквеница и Порече; Завод за училишна опрема Загреб: да се обезбеди училиштен простор во Скопје до крајот на 1963 година; Меѓународна акција за помош на Скопје во училиштата; Фонд за обнова и изградба на Скопје: записник од состанокот одржан на 12 февруари 1964 година и извештајот за работата и завршната сметка за 1963 година; информации за преземените мерки и состојбата на работите за подготовка на долгорочната програма за обнова и изградба на Скопје; списокот на лица пријавени за народниот заем за обнова на Скопје.³⁸

- Информација за штетите предизвикани од земјотресот во Скопје врз културните институции и спомениците на културата; Програма за техничка помош на Скопје; Решение за ослободување на корисниците на средствата на Сојузниот фонд за унапредување на културните дејности во СР Македонија од задолжителното учество во средствата при користење на средствата доделени според финансискиот план на фондот за 1963 година; информации за состојбата со работните организации од областа на културата во градот Скопје по земјотресот и мерките за нормализирање на нивните активности, потребната помош на Државниот архив на СР Македонија, конзервацијата на иконите оштетени за време на земјотресот, состојбата на кинокомпаниите во Скопје, пленарната средба на претставниците на југословенските професионални театри (15.8.1963); фотографии.³⁹

- Комисија за меѓународна соработка и односи на Сојузниот одбор на ССРНЈ: *Билтен за активностите на општествените организации во странство за помош на Скопје*; информации за помош и проблеми поврзани со меѓународната акција за помош за реконструкција на образовни и културни институции и Универзитетот во Скопје, посета на д-р Мајбери и д-р Петрушин, експерти на УНЕСКО, Скопје; состојбата на Националната и универзитетската библиотека во Скопје по земјотресот; белешка за намерата на западногерманската организација „Знак на каење“ со сопствени средства да изгради училиште со осум паралелки во Скопје; меѓународна акција за помош на Скопје во училиштата; белешки за разговори со претставници на ОН, УНЕСКО и УНИЦЕФ, разговор со делегацијата на чехословачката Влада за изградба на училиште во Скопје, договор меѓу Собранието на Град Скопје и организацијата „Акција на помирување“ од Берлин за изградба на ОУ „Горѓе Петров“ во Скопје, помош од Владата на Франција; интервју на Љубица Станимировиќ, постојан претставник на СФРЈ во УНЕСКО, со Ц. П. Теренцио, директор на Бирото на УНЕСКО за односи со земјите-членки (21 јануари 1964 година), подарувајќи ги приходите од концертот на Марија Калас.⁴⁰

- Документација за последиците од земјотресот во областа на образованието,

³⁸ АЈ, 318-267-373.

³⁹ АЈ, 318-268-374. Фотографиите се додадени во Збирката фотографии (377).

⁴⁰ АЈ, 318-268-375.

културата и уметноста и за мерките за негово отстранување – том I и II; Процена на штетите во образовниот сектор во Скопје предизвикани од земјотресот; СИВ – Комисија за процена на штети предизвикани од земјотресот во Скопје: извештај и елаборат; Извештај за постигнатите резултати во обновувањето на условите во Скопје (1963 – 1964).⁴¹

Сојуз на комунисти на Југославија (507)

- Стенографски белешки и заклучоци од продолжената седница на Извршниот комитет на ЦК на СКЈ (2.8.1963) во Бриони по повод земјотресот.⁴²

Фонд за обнова и изградба на Скопје (526)

- Експозе за мерките на Федерацијата за обнова и изградба на Скопје (Милутин Морача); Стенографски белешки од средбата со Борис Кригер (14 ноември 1963); Белешка од средбата со Петар Стамболиќ (13.10.1963); информации, белешки, извештаи за регистрација на финансиски средства на Федерацијата во отстранување на последиците од земјотресот; материјали од седницата на Управниот одбор на Југословенската инвестициска банка (27.12.1963 година); *Дневник на Сојузното собрание*, бр. 22 (17 декември 1963 година); разни документи наменети за Бошко Тонев, помошник сојузен секретар во Секретаријатот за финансии на СИВ; Индекси на цените на градежните работи и опремата за корекција на висината на средствата со кои заедницата учествува во обновата и изградбата на Скопје; Извештај за работата на Акцискиот одбор за помош на надворешнотрговските организации во Скопје; Промеморија по повод одржаните средби (12 – 13 март 1965 г.) со претставници на Градското собрание, претседатели на општествени и инвестициски фондови, директори на банки и вработени во Генералната дирекција за обнова и изградба на Скопје; Комунална банка Скопје - Предлог-план за 1964 година; Конкурс за доделување кредити; Извештај на ОН за проблемот со сместување на населението пред почетокот на зимата во Скопје; Искуствата на Скопје во изградба на приградски населби; материјали за Фондот за обнова и изградба на Скопје; Заклучоци и одлуки донесени на 13. заедничка седница на Собранието на Град Скопје и поголемите работни заедници (11.2.1964 година); Белешка на С. Атанасковиќ од службен пат во ЖТП, Скопје; информации за финансирање и изградба на сместување за населението на Скопје; Проект на Урбанистички план на Скопје; Предлог и Програма за обнова и изградба на Скопје за периодот 1963/1968 година (Собранието на Град Скопје); Економски мерки на Федерацијата за обнова и изградба на Скопје; Протокол за пренос на правата и обврските на Фондот за обнова и изградба на Скопје на Собранието на Град Скопје⁴³.

- Извод од Извештајот на Сојузната комисија за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје; Извештај на стручна комисија за избор на системи за

⁴¹ AJ, 318-269-377.

⁴² AJ, 507-III/98.

⁴³ AJ, 526-1/1963-1965.

станбена изградба во труските подрачја - за примена во Скопје; Извештај за извршување на привремената програма за обнова и изградба на Скопје за 1963/1964 година. (Генерална дирекција за обнова и изградба на Скопје); *Скопје - урбанистика*, бр. 2 (Завод за урбанизам и архитектура, Скопје); *Скопје - урбанистичка студија* / рецензии, препораки, заклучоци/, бр. 4 (Завод за урбанизам и архитектура, Скопје); Урбанистичка студија и просторен концепт на Скопје (Собрание на Град Скопје - Одделение за урбанизам); Извештај и елаборат за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје (Сојузниот извршен совет – Комисија за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје); *Скопје, предлог за основи и урбанистички план* (Завод за урбанизам и архитектура, Скопје); Неделна информација за доизградба на нови населби со посебен осврт на увозни и помошни објекти (Дирекција за станбено-комунална изградба на град Скопје); Прашања поврзани со определување мерки за обнова и изградба на Скопје; Предлог-програма за обнова и изградба на Скопје за периодот 1963/1968 година. (Собрание на град Скопје); Извештај за земјотресот во Скопје и преземени мерки за ублажување на последиците (Сојузниот извршен совет); Извештај за последиците од земјотресот во Скопје и преземените мерки за нивно ублажување (Сојузен одбор за помош и обнова на Скопје).⁴⁴

• *Билтен – Информација за обновата и изградбата на Скопје* (бр. 1 – 5 за периодот 5 септември – 2 октомври 1963 година); Информација за извршувањето на Привремената програма за користење на средствата на Фондот за обнова и изградба на Скопје во првиот квартал од 1964 година; информации за состојбата на регистрација на народниот заем; Извадок од Извештајот на Сојузната комисија за процена на штети предизвикани од земјотресот во Скопје; информации за некои основни прашања за управувањето со програмата за обнова и изградба на Скопје, доизградбата на новите населби со посебен осврт на увезените градби, работата на Консултативниот одбор што заседаваше во Скопје на 26 – 31 март 1964 година, прашање како да се искористи сумата од 50 милиони долари на име помош за Скопје од динарски средства на Владата на САД врз основа на договорот за земјоделски вишоци меѓу СФРЈ и САД, обезбедување девизни средства за увоз на репроматеријали и опрема за потребите на реконструкцијата и изградбата на Скопје; Нацрт-прописи за начинот на располагање со средствата од кредити и заеми склучени во странство во врска со земјотресот во Скопје; Предлог-закон за пренос на одредени приходи на Федерацијата во Резервниот фонд на Град Скопје, 1963 година; Белешки и Предлог-закон за отпис на кредити поради последиците од земјотресот во Скопје и обезбедување надомест за отпишани кредити; Информација со приложениот Преднацрт-закон и Законот за ослободување од одредени општествени обврски на стопанските организации на Град Скопје кои претрпеле штети од земјотрес; информации за предлогот дека чековите за потрошувачки кредити доделени на граѓаните на Скопје може да се користат како аванс за купување монтажни куќи, проблеми со финансирање на обнова и изградба на Скопје, помош од САД, Предлог за странски кредити; Биланс на проценетите средства и потреби за обнова и изградба за периодот 1963/1964 година; информации за донесување прописи за

⁴⁴ AJ, 526-2/1963-1965.

регулирање одредени односи предизвикани од земјотресот, покривање деловни загуби на стопанските организации од подрачјето на град Скопје предизвикани од земјотресот; информации за потребата од посебно третирање на вонредните трошоци и деловните загуби на стопанските организации од подрачјето на град Скопје; Проблеми на стопанските организации предизвикани од земјотресот во Скопје (набљудувања и извештај од службеното патување на Милорад Дрењанин во 1963 година, вработен во Сојузниот секретаријат за финансии); Програма на основни капацитети кои треба да се градат и реконструираат по основ на странски кредити за потребите на градот Скопје; Информација за извршување на привремената програма за обнова и изградба на Скопје за месеците февруари - мај, бр. 8 - 11/1965 година. (Генерална дирекција за обнова и изградба на Скопје); *Билтен за процесот на регистрација на народниот заем* (Сојузната комисија за регистрација на народниот заем за обнова и изградба на Скопје, бр. 1 – 16 за периодот 25 септември – 17 октомври 1963 година).⁴⁵

- Предлог-правилник за начинот на утврдување на зголемување или намалување на износот на средствата со кои заедницата учествува во обновата и изградбата на Скопје (1967 година); различни информации за одредбите од Законот за вкупниот износ на средства со кои заедницата учествува во обновата и изградбата на Скопје.⁴⁶

- Предлог-програма и образложение на Нацрт-програма за обнова и изградба на Скопје и користење средства од Фондот за обнова и изградба на Скопје во периодот од 1963 до 1970 година (Собранието на Град Скопје); Извештај за реализација на привремената програма за обнова и изградба на Скопје за 1963/1964 година (Генерална управа за обнова и изградба на Скопје); Упатство за спроведување на Законот за народниот заем за обнова и изградба на Скопје; разни преписки во врска со средства од странство пратени до адвокатски организации во Југославија како финансиска помош за адвокатите во Скопје; разни материјали поврзани со проблемите на обновата и изградбата на Скопје; Извештај за работата на група членови на СИБ, која е задолжена да подготви предлог за висината на вкупните средства со кои би учествувала целата општествена заедница во отстранувањето на последиците од земјотресот во Скопје, како и да предложи извори, услови и начин на користење на тие средства; Извештај и студија за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје (Сојузен извршен совет – Комисија за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје).⁴⁷

- Извештај и резиме на извештајот за досегашните постигнати резултати на санација во Скопје, 1964 година (Извршен совет на Собранието на СР Македонија); Тези за начелата за уредување на станбените односи во приградските и градските населби во Скопје (Републички секретаријат за градежништво и комунални работи); Претходен материјал за развојот на СР Македонија во периодот 1964/1970 година. (Републички институт за економско планирање на СР Македонија); нацрт-прописи со кои се утврдуваат вкупните износи, изворите и условите за користење на средствата со кои заедницата

⁴⁵ AJ, 526-3/1963-1965.

⁴⁶ AJ, 526-4/1964; 1966-1967.

⁴⁷ AJ, 526-5/1963-1965.

учествува во обновата и изградбата на Скопје (Сојузниот извршен совет); Завршна сметка на Фондот за обнова и изградба на Скопје за 1963 година со образложение; Претходни информации за некои искуства во изградбата на приградски населби во Скопје (Совет за градежништво; Совет за шумарство и дрвна индустрија; Совет за метална и електроиндустрија); *Скопје - информативен билтен* (Информативен центар на Собрание на Град Скопје); Информација за доизградба на нови урбани населби со посебен осврт на увозните објекти (Дирекција за станбено-комунална изградба на град Скопје); Актуелни проблеми со реконструкција на оштетените и изградба на нови станови во Скопје; Елаборат за состојбата и потребниот развој на капацитетите на индустријата за градежни материјали во Скопскиот Басен (Комисија на Сојузниот извршен совет за техничка помош во Скопје); Образложение на Нацрт-програма за обнова и изградба на Скопје (Собранието на Град Скопје)⁴⁸;

• Материјали на Комисијата за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје (*Национално богатство на подрачјето на Скопје пред земјотресот*); Материјал за состанокот на комисијата на 15 октомври 1963 година во Белград; Извештај и елаборат (Дел II од извештајот: *Процена на штета и враќање на материјалните добра оштетени и уништени од катастрофалниот земјотрес во Скопје* и Дел III: *Трошоци направени во врска со земјотресот*) за процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје.⁴⁹

• Одлука за изменување и дополнување на Одлуката за давање потрошувачки кредит на граѓани од подрачјето на Скопје кои претрпеа штети од земјотресот; Нацрт-закон за посебно уредување одделни прашања од судските постапки поврзани со земјотресот во Скопје; Нацрт-закон за Фондот за обнова и изградба на Скопје; Нацрт-закон за народен заем за обнова на Скопје; разни информации за работи на приградски населби на Скопје; белешка од средбата со Г. Кливленд, економски советник на Амбасадата на САД во Белград, за помошта на Владата на САД за Скопје; Привремена програма за обнова и изградба на Скопје за 1963 и 1964 година; Процена на буџетските трошења за 1963 и 1964 година и проблеми со субвенциите; Тези за начелата за уредување на станбените односи во приградските и градските населби во Скопје (Републички секретаријат за градежништво и комунални работи); Преглед на американските странски заеми и помош; телеграми за сочувство за земјотрес; Процена на штетите предизвикани од земјотресот во Скопје; Материјал за изработка на мерки за обнова и изградба на Скопје; различни прописи за отстранување на последиците од земјотресот во Скопје; информации за процена на штетите и жртви од земјотрес; Елаборат со предлози за одредени мерки за обнова и изградба на Скопје, кои треба да се користат во расправата за утврдување на нацрт-законот за Фондот за обнова и изградба на Скопје; Прашања поврзани со определување мерки за обнова и изградба на Скопје; информации за мерките што ги презема Југословенската инвестициска банка во врска со земјотресот во Скопје.⁵⁰

⁴⁸ AJ, 526-6/1963-1965.

⁴⁹ AJ, 526-7/1960-1964.

⁵⁰ AJ, 526-10/1963-1964.

Федерална комисија за културни односи со странски земји (559)

- Понуда на диригентот Игор Маркевиќ за настап со Скопската филхармонија во одредени европски центри во периодот 10.1.-15 февруари 1964 година; Извештај за отворањето на изложбата на југословенски графики и фотографии за Скопје во Гљивице (Полска) во 1963 година.⁵¹
- Известување за прифаќање од страна на Универзитетот во Велика Британија за да обезбеди за учебната 1963/1964 година 30 вонредни места и стипендии за студенти на Универзитетот во Скопје кои изучуваат англиски јазик; кореспонденција во врска со посетата на фолклорниот ансамбл „Танец“ во Велика Британија со цел да се соберат средства за обнова на Скопје (1963).⁵²
- Предлог на Анка Крстиќ, припадничка на југословенското малцинство од Мохач, да се организираат концерти во Југославија со цел да се соберат приходи и да се стават на располагање на Фондот за обнова на Скопје. (1963).⁵³
- Одржување на втората културна манифестација на меѓународно пријателство „Солидарна средба“ (26 јули – 3 август 1965 година), во знак на благодарност до градот Скопје за укажаната помош по земјотресот.⁵⁴
- Извештај на југословенската амбасада во Берлин до Комисијата за културни односи со странство за дипломирањето на првата група студенти по германски јазик, стипендисти на Владата на Германската Демократска Република по земјотресот (1965 година).⁵⁵

Сојузната комисија за емигрантски прашања (562)

- Информација од Советот за иселенички прашања за мерките што ги преземаат иселениците за прибирање финансиски средства; Извештај на Матицата на иселениците на СР Македонија за пропагандните мерки преземени кон иселениците и другите матици на иселениците во Југославија (1963).⁵⁶
- Извештај на Амбасадата на СФРЈ во Париз за учеството на југословенските граѓани и мерките на Амбасадата во спроведувањето на акцијата за помош на Скопје; потребата од пари за печатење посебна статија за земјотресот во списанието на Матицата на иселеници на Србија *Завичај*; Писмо од југословенското здружение „Братство“ од Монтевидео за активностите; Извештај на Генералниот конзулат на СФРЈ во Сан Франциско за активностите за собирање помош; информации за активностите и придонесите на иселениците и нивните организации во врска со помошта за Скопје; Писмо од Конзулатот на СФРЈ во Сао Паоло за акциите за собирање помош; листа на американски соработници; информации за собирање

⁵¹ AJ, 559-66-147.

⁵² AJ, 559-66-148.

⁵³ AJ, 559-118-252.

⁵⁴ AJ, 559-118-253.

⁵⁵ AJ, 559-148-318.

⁵⁶ AJ-565-2/1963.

средства во Австралија; исечоци од весници за постапките на емигрантите; Преглед на досегашните акции меѓу иселениците (15.8.1963); Извештај за посетата на група угледни иселеници во Скопје на 7 август 1963 година.⁵⁷

- Список на иселеници од Венецуела кои придонеле за помош на Скопје; Извештај за дознаки од иселеници во странство на име помош; информации за ангажманот на емигрантските организации и собирањето помош во Канада и САД (1963).⁵⁸

- Белешки од средбата со државниот потсекретар Марко Никезиќ за собирање помош; белешки за патувањето на Димче (Димитар) Стојанов Мире, заменик и потпретседател на Матицата на иселениците на СР Македонија во САД и Канада и Иван Точко, главен и одговорен уредник на списанието на Матицата на иселеници на СР Македонија Македонија во Австралија заради собирање помош; списоци на иселеници и иселенички организации кои пратиле помош, придонеле лично или доставиле пари преку банката до Матицата на иселеници на Србија на име помош во Скопје; информации за праќање пропаганден материјал за скопската катастрофа; писмо од Советот за иселенички прашања доставено до Матицата на иселеници во земјата (1963).⁵⁹

- Извештај на Стјепан Новак, член на списанието на Матицата на иселеници Матица, за приливот на пари од иселениците; список на иселеници од Северна Родезија кои пратиле придонес во Скопје преку Матицата на иселеници на Хрватска; информации за помошта собрана во Австралија; План за работа на Матицата на иселениците на СР Македонија за 1964 година; список на иселеници од Аргентина кои дале свој придонес преку амбасадата на СФРЈ во Буенос Аирес (1963).⁶⁰

- Информации за помош на иселеници од Перу; белешка за разговор на вработена во Генералниот конзулат на СФРЈ во Сан Франциско со Софија Франичевиќ од Клубот на жени на Југославија во врска со помошта за Скопје; податоци за акциите за помош на Скопје од страна на српски, словенечки, хрватски организации и поединци од САД; списоци на емигранти – соработници од Мексико, Костарика, Панама, САД; белешка за разговорот на вработен во Генералниот конзулат на СФРЈ во Сан Франциско со Адам Етеровиќ, претседател на Словенечкото добротворно и заемно друштво (Slavonic Benevolent and Mutual Society) за помош на Скопје (1964).⁶¹

- Информации за помошта од Аргентина (1964)⁶², активностите на југословенските иселеници во државите Орегон и Калифорнија за собирање помош; Извештај на Генералниот конзулат во Чикаго за собирање помош (1964)⁶³; информации за помошта на македонската колонија на островот Огнена земја (1966)⁶⁴; попис на

⁵⁷ AJ, 562-3.

⁵⁸ AJ, 562-7.

⁵⁹ AJ, 562-8.

⁶⁰ AJ, 562-9.

⁶¹ AJ, 562-10.

⁶² AJ, 562-11.

⁶³ AJ, 562-12.

⁶⁴ AJ, 562-19.

лични прилози во Скопје со дознаки од иселеници (1963)⁶⁵; информации за акциите за собирање помош за Скопје во САД и Австралија (1963)⁶⁶, за активностите на иселениците за помош на Скопје (1963⁶⁷; 1963 – 1965⁶⁸).

Сојузниот секретаријат за труд (597)

- Допис од Републичкиот завод за вработување на работници на СР Македонија до Сојузниот секретаријат за труд за вработување граѓани кои останале без работа по земјотресот (1963).⁶⁹
- Информации за проблемите со работата и распределбата на личниот доход на работниците по земјотресот; Барање за толкување на одлуките за придонесот за Скопје на Заштитната работилница на Здружението на глуви на Србија⁷⁰; Списоци на уплати на Фондот за обнова и изградба на Скопје (1963 – 1964).⁷¹

Црвен крст на Југославија (731)

- Преписка за помош од земјата и странство; извештаи, прегледи; Програма на југословенскиот Црвен крст за исхрана на 30.000 деца со помош на CWS/LRW, Лигата на друштвата на Црвениот крст и организацијата CARE; белешки за помош; Танјуг пишува за посетите на Скопје; Публикации *This was Skopje* и *Skopje n'est* (Федерален информативен секретаријат), *Скопје* (Црвен крст на Југославија), *Скопје* („Младост“); Завршен извештај на Сојузот на Црвениот крст (*Tremblement de terre Skopje, Yugoslavie 26 juillet 1963*); фотографии⁷². Акција „Пријател на пријател“ за помош на Скопје (1963).⁷³
- Првата меѓународна конференција за заштита и отстранување на последиците од природни катастрофи, Скопје 25 - 30 октомври 1966 година - подготвителни материјали, извештаи, извештаи на одбори и комисии, завршен документ, стенографски белешки на Пленумот и стенографски белешки на комисиите, фотографии.⁷⁴

Кабинетот на претседателот на Југославија (837)

- Телеграма од Јосип Броз Тито до претседателот на Народното собрание на

⁶⁵ AJ, 562-37.

⁶⁶ AJ, 562-38.

⁶⁷ AJ, 562-39.

⁶⁸ AJ, 562-43.

⁶⁹ AJ, 597-28-34.

⁷⁰ AJ, 597-37-44.

⁷¹ AJ, 597-41-50.

⁷² AJ, 731-232.

⁷³ AJ, 731-244.

⁷⁴ AJ, 731-324.

Република Македонија во врска со земјотресот; соопштение за посетата на Ј. Б. Тито во Скопје (27.7.1963); соопштение на Ј. Б. Тито за земјотресот.⁷⁵

- Писма со сочувство; информации за пратената финансиска помош, мерките што ги преземал Централниот комитет на Сојузот на млади на Југославија во врска со земјотресот, активностите на Сојузниот завод за меѓународна техничка соработка во обезбедувањето и спроведувањето странска техничка помош за Скопје, кампањата да се добијат странски средства за обнова на Скопје, состанокот на групата ДСИП за помош на Скопје, состојбата во Скопје на почетокот на 1964 година, учеството на југословенската заедница во отстранувањето на последиците од земјотресот, состојбата на работите и проблеми за обнова и изградба на Скопје и мерки за отстранување на последиците предизвикани од земјотресот, проблемот со меѓународната помош за Скопје (разгледување можни дејства); Белешка од седницата на Секретаријатот на Извршниот одбор на ЗС ССРН од 7.9.1963 година; Забелешка за регистрација на заемот за обнова и изградба на Скопје; Билтен (Сојузниот комитет за координација на работата за давање помош на жртвите во Скопје, бр. 8 – 10 за периодот 4 август – 6 август 1963 година); белешка за контакти со Меѓународниот монетарен фонд и Меѓународната банка за обнова и развој во врска со штетите од земјотресот и информации за нивните одговори.⁷⁶

- Посета на амбасадорот на СССР Александар М. Пузанов на Ј. Б. Тито на Бриони (6.VIII 1963) – белешка за посетата на амбасадорот во Скопје и помошта на СССР.⁷⁷

- Посета на Орвил Фримен, министер за земјоделство на САД на Ј. Б. Тито (11 август 1963 година) - забелешка за помошта на САД во 1963 година.⁷⁸

- Прием на гувернерот на Калифорнија Едмунд Браун кај Ј. Б. Тито (19.VIII 1963) - поднесување придонеси за обнова на Скопје.⁷⁹

- Подготвителен материјал за посетата на скопската делегација на Ј. Б. Тито, по повод првата годишнина од земјотресот, со цел да го запознае претседателот со постигнатите резултати во обновата и изградбата на Скопје и со претстојните задачи; Белешка за приемот на скопската делегација (14.11.1964 година); Извадок од тезата на Градскиот комитет на СК Скопје за некои актуелни општествено-политички, идеолошки и политички проблеми на подрачјето на градот.⁸⁰

Сојуз на здруженија на архивски работници на Југославија (874)

- исечоци од весници; писмо од Димче (Димитар) Стојанов Мире, директор на Државниот архив на СР Македонија, до Сојузниот фонд за унапредување на културните дејности; информации за помошта на Историскиот архив во Вараждин,

⁷⁵ AJ, 837, II-1/94.

⁷⁶ AJ, 837, II-11, K269.

⁷⁷ AJ, 837, I-3-a/101-50.

⁷⁸ AJ, 837- I-3-a/107-121.

⁷⁹ AJ, 837 I-3-a/107-122.

⁸⁰ AJ, 837, II-2/260.

Државниот архив во Котор, Здружението на архивисти на Црна Гора, Здружението на архивски работници на Словенија, Државниот архив на Босна и Херцеговина; *Актуелности*, бр. 4 (Републички секретаријат за информации); писма и извештаи разменети меѓу Фрањо Билјан, директор на Државниот архив на ФНРЈ и Бернард Штули, претседател на Сојузот на здруженијата на архивистите на Југославија, Здружението на архивските работници на Југославија и Здружението на архивските работници на Македонија; Дописи од Здружението на архивските работници на Југославија до сите републички општини и Државниот архив на ФНРЈ; формирање поткомисија за упис на народниот заем за обнова и изградба на Скопје; Извештај од службеното патување на Митре Дамјановиќ, службеник на Историскиот архив на Белград, кој го посети Скопје по налог на Здружението на архивари на СР Србија; Извештај од службеното патување во Скопје на Здравко Њежиќ, службеник на Државниот архив на ФНРЈ (1963).⁸¹

Фотоархива на ТАНЈУГ (112F)

Скопје по земјотресот (обиколка на Јосип Броз Тито и други функционери; дипломатски претставници), 26 јули - 16 август 1963 година.⁸²

Посета на премиерот на СССР, Никита Сергеевич Хрушчов, на Скопје, 22 август 1963 година.⁸³

Изградба на Скопје (младинци на работната бригада, „Софија Ристик“ од Крагуевац; ОУ „Кочо Рацин“; населба Влае; Тафталиџе, Карпош; Драчево; Ѓорче Петров I и II, Универзитет; ООУ „Иван Горан Ковачиќ“; железничка станица; фабрика Наум Наумовски- Борче; македонска младина; советска инженерска единица; посета на претседателот на Сојузното собрание Едвард Кардељ), септември 1963 година.⁸⁴

Скопје по земјотресот, 16 септември 1963 година.⁸⁵

Претседателот на Сојузниот извршен совет, Петар Стамболиќ, во обиколка на Скопје (населба на шведски Црвен крст; Црвен крст на СР Германија; Ѓорче Петров II; Влае; Тафталиџе; Козле; Лисиче; инженерски единици на Велика Британија; градилиште „Синѓелиќ“; техничари од Бугарија ја обновуваат зградата во кругот на Клиничкиот центар на Државната болница), октомври 1963 година.⁸⁶

Изградба на Скопје (Тафталиџе, Ѓорче Петров II, Карпош, Шуто Оризари) 25. - 27.11.1963 г.⁸⁷

⁸¹ AJ, 874-29.

⁸² AJ, 112F-139-12992.

⁸³ AJ, 112F-82-13030.

⁸⁴ AJ, 112F-140-13159.

⁸⁵ AJ, 112F-140-13116.

⁸⁶ AJ, 112F-140-13276.

⁸⁷ AJ, 112F-140-13426.

Отворање на населбата Аеродром, 10.12.1963 година.⁸⁸

Скопје (Народна банка, Уметничка галерија, Улица Маршал Тито, стоковна куќа, мобилна продавница „Славија“; дуќани; обновени куќи; расчистување од урнатини), февруари 1964 г.⁸⁹

Скопје (Градско собрание Скопје, Генерална дирекција за градежништво Скопје, хотел „Македонија“, железничка станица во изградба), февруари 1964 г.⁹⁰

Детска болница во населбата Ѓорче Петров II – подарок од Реда Барнен, организација за благосостојба на децата во Шведска, февруари 1964 година.⁹¹

Монтажни бараки во населбите Влае, Ѓорче Петров II и Тафталиџе - подарок од Финска, Мексико, Чехословачка, ДР Германија, февруари 1964 година.⁹²

Фабрика за монтажни куќи „Карпош“ – подарок на Владата на СССР, 18 април 1964 година.⁹³

Отворање на населбата Ѓорче Петров, 1964 година.⁹⁴

Отворање на станбените населби Драчево, Влае, Маџари, Тафталиџе, Бутел, Шуто Оризари, Козле, Железара, 1963/1964 година.⁹⁵

Испраќање на припадниците на американската воена болница, кои беа сместени во Куманово и ги прими ранетите и повредените по земјотресот во Скопје, Белград, 14 август 1963 година.⁹⁶

Младинска бригада во Белград, по враќањето од Скопје, 30 август 1963 година.⁹⁷

Дански војници кои патуваат низ Белград на пат за Скопје, 1 септември 1963 година.⁹⁸

Дански војници кои работат на изградбата на Скопје, 5 септември 1963 година.⁹⁹

Група британски инженери и војници во Белград, на пат за Скопје, 26 септември 1963 година.¹⁰⁰

Пречек на делегација од романски експерти, кои со југословенски експерти ќе ги испитаат условите за изградба на станови и поликлиники, подарок од Владата на Романија, Белград, 18 октомври 1963 година.¹⁰¹

⁸⁸ AJ, 112F-140-13463.

⁸⁹ AJ, 112F-140-13820.

⁹⁰ AJ, 112F-140-13816.

⁹¹ AJ, 112F-140-13818.

⁹² AJ, 112F-140-13819.

⁹³ AJ, 112F-141-14419.

⁹⁴ AJ, 112F-140-13493.

⁹⁵ AJ, 112F-140-13547.

⁹⁶ AJ, 112F-140-13011.

⁹⁷ AJ, 112F-140-13055.

⁹⁸ AJ, 112F-140-13060.

⁹⁹ AJ, 112F-140-13077.

¹⁰⁰ AJ, 112F-140-13153.

¹⁰¹ AJ, 112F-140-13244.

Пречек на група американски офицери, претходници на инженерската единица која ќе работи на изградбата на населби во Скопје, Белград, 21 октомври 1963 година.¹⁰²

Нова група советски војници во Белград на пат за Скопје, 13 ноември 1963 година.¹⁰³

Ешалон на американската инженерска единица на пат за Скопје, 16.11.1963 година.¹⁰⁴

Советската инженерска единица патува низ Белград по враќањето од Скопје, 14 декември 1963 година.¹⁰⁵

Советската инженерска единица, која работеше на обновата на Скопје, положи венец на гробиштата на ослободителите на Белград, Белград, 18 декември 1963 година.¹⁰⁶

Комисијата на полската влада за помош на Скопје во Белград, 1963 година.¹⁰⁷

Пречек на вториот дел на американската инженерска единица во Белград од Скопје, по завршените работи, на 6 февруари 1964 година.¹⁰⁸

Членови на Црвениот крст на ДР Германија патувајќи низ Белград, на враќање од Скопје, каде што учествуваа во обновата на разурнатиот град, на 24 февруари 1964 година.¹⁰⁹

Група швајцарски новинари на пат кон Скопје, Аеродром Белград, Белград, 9 март 1964 година.¹¹⁰

Испраќање на единицата на Црвениот крст на ДР Германија по 11 месеци поминати во Скопје, Белград, 27 јуни 1964 година.¹¹¹

Истовар на пакети со помош за Скопје (САД, Норвешка, Чехословачка, Израел, Полска, Мароко, СР Германија); група американски лекари и медицински персонал; Француски тим за цивилна заштита, Белград, 27 јули – 7 август 1963 година.¹¹²

Свеченост во Црвениот крст по повод предавањето на прилозите за Скопје од страна на белгискиот амбасадор на 15 септември 1963 година.¹¹³

Впишување на народниот заем за помош на Скопје, 25 септември 1963 година.¹¹⁴

¹⁰² AJ, 112F-140-13260.

¹⁰³ AJ, 112F-140-13354.

¹⁰⁴ AJ, 112F-140-13370.

¹⁰⁵ AJ, 112F-140-13483.

¹⁰⁶ AJ, 112F-454-13499.

¹⁰⁷ AJ, 112F-140-13108.

¹⁰⁸ AJ, 112F-140-13700.

¹⁰⁹ AJ, 112F-140-13789.

¹¹⁰ AJ, 112F-420-13858.

¹¹¹ AJ, 112F-141-14454.

¹¹² AJ, 112F-140-12994.

¹¹³ AJ, 112F-139-13114.

¹¹⁴ AJ, 112F-140-13144.

Амбасадорот на Гана доставува помош во Скопје, 31 септември 1963 година.¹¹⁵

Мексиканскиот амбасадор им ја враќа мексиканската помош на децата од Скопје, декември 1963 година.¹¹⁶

Странска помош за Скопје (Грција, СССР, ДР Германија, Данска, Унгарија, Турција, Чехословачка), 1963 г.¹¹⁷

Врачување на наградите на Црвениот крст на Југославија, Сојузот на југословенските железници, Југословенскиот воздушен транспорт и Сојузот на новинарите на Југославија за нивните заслуги во отстранувањето на последиците од земјотресот во Скопје, Белград, април 1964 година.¹¹⁸

Средба на шефот на мисијата CARE во Југославија, претставници на Светскиот совет на црквите и Лутеранската светска федерација со секретарот на Црвениот крст на Југославија, Мара Рупен Осолник, за помош на повредените во Скопје, 19 август 1963 година.¹¹⁹

Седница на Претседателството на Централниот совет на Сојузот на синдикатите на Југославија по повод земјотресот во Скопје на 5 септември 1963 година.¹²⁰

Првата седница на Законодавно-правната комисија на Сојузното собрание во врска со донесувањето мерки за обнова на Скопје, 6 септември 1963 година.¹²¹

Седница на Стопанската комора на Сојузното собрание по повод донесувањето мерки за обнова и изградба на Скопје, 9 септември 1963 година.¹²²

Потпишување договор со Светската програма за исхрана на ООН за распределба на прехранбени производи во Скопје, Белград, 14 декември 1963 година.¹²³

Прв состанок на Консултативниот комитет за проектот за изработка на генерален урбанистички план на Скопје, Белград, 25 март 1964 година.¹²⁴

Потпишување на аранжманот за користење на заемот што Владата на Велика Британија ѝ го стави на располагање на Владата на Југославија за обнова на Скопје, Белград, 9 јуни 1964 година.¹²⁵

Потпишување на протоколот со кој Владата на Франција ѝ стави на

¹¹⁵ AJ, 112F-140-13063.

¹¹⁶ AJ, 112F-140-13497.

¹¹⁷ AJ, 112F-140-13003.

¹¹⁸ AJ, 112F-268-14093.

¹¹⁹ AJ, 112F-140-13027.

¹²⁰ AJ, 112F-682-13079.

¹²¹ AJ, 112F-792-13081.

¹²² AJ, 112F-792-13095.

¹²³ AJ, 112F-140-13482.

¹²⁴ AJ, 112F-141-13958.

¹²⁵ AJ, 112F-141-14368.

располагање на Владата на Југославија заем за обнова на Скопје, Белград, 17 јуни 1964 година.¹²⁶

Претставници на Специјалниот фонд на ООН и Сојузниот завод за техничка помош потпишуваат договор за обезбедување средства за изработка на урбанистичкиот план на Скопје, 18 февруари 1965 година.¹²⁷

Амбасадорот на СССР Александар Пузанов и Милорад Пешиќ ги разменија инструментите за ратификација на договорот склучен на 7 јули 1965 година во Москва меѓу Југославија и СССР за техничка соработка на СССР во обновата на Скопје и за давање заеми за таа цел, Белград, 24 јануари 1966 година.¹²⁸

Изложба на македонски уметници на тема земјотрес во Скопје, Белград, 22 октомври 1963 година.¹²⁹

Изложба на детски цртежи, „Како го доживеав Скопје“, 20.12.1963 г.¹³⁰

Одбележување на годишнината од земјотресот во Скопје (монтажни куќи во населбата Ѓорче Петров; изложба „Скопската катастрофа; комеморативна седница во Собранието на Град Скопје; помен на жртвите од земјотресот на гробиштата Бутел; железничка станица), 26.7.1964 година.¹³¹

Изложба „Скопје вчера, денес, утре“, Белград, 22 септември 1964 година.¹³²

„Солидарни средби“, 26 јули 1964 г.¹³³

„Солидарни средби“, 27.7. – 2.8.1966 година.¹³⁴

„Состаноци на солидарност“, 19 јули 1967 г.¹³⁵

Делегација на град Скопје полага венец на гробот на Јосип Броз Тито по повод одбележувањето на 20-годишнината од земјотресот во Скопје, 22 јули 1983 година.¹³⁶

Споменик на жртвите од земјотресот во Скопје.¹³⁷

¹²⁶ AJ, 112F-141-14402.

¹²⁷ AJ, 112F-141-15462.

¹²⁸ AJ, 112F-38-16674.

¹²⁹ AJ, 112F-406-13263.

¹³⁰ AJ, 112F-406-13513.

¹³¹ AJ, 112F-141-14546.

¹³² AJ, 112F-141-14734.

¹³³ AJ, 112F-610-14559.

¹³⁴ AJ, 112F-141-17234.

¹³⁵ AJ, 112F-141-18382.

¹³⁶ AJ, 112F-526 -L-9299.

¹³⁷ AJ, 112F-139-23279.

Ридван Мемети¹

Работата на рудникот во Лојане претставена преку архивската документација

Abstract: This paper examines the contents of the archive fund titled “Chrome, Antimony, and Arsenic Mine Lojane”, i.e., the history of its operations. The authorities in charge of the former Yugoslavia have expressed their interest in the exploration activities undertaken to identify the ore deposits. The paper also contributes to the discovery of the significance of the mine in Lojane for the local economy.

Keywords: mine, fund, Lojane, sum, flotation.

Одделението на Државниот Архив – Куманово располага со фондот „Рудник за хром, антимон и арсен Лојане“, кој содржи информации за работата на рудникот за хром, антимон и арсен во селото Лојане, Општина Липково, кој работел во периодот од 1927 до 1979 година.² Рудникот бил значаен затоа што обезбедувал егзистенција за жителите од денешните општини Куманово и Липково, и Општината Прешево, Република Србија. Во него работеле и рудари од други краишта на Југославија како Белград, Ваљево, Бујановац, Титоград, (денешна Подгорица), Тузла и Бихаќ. Први геолошки податоци за рудникот Лојане се дадени од страна на Г. Хиеслеинтер, С. Карамато, Д. Донат,³ а подетални податоци се среќаваат кај А. Антоновиќ во неговата докторска дисертација. За време на

¹ Советник за средување и обработка на архивски материјал во Државен архив – Одделение Куманово.

² Рудникот Лојане се наоѓа во северозападниот дел на Република Северна Македонија, на околу 12 километри од градот Куманово, и околу три километри од селото Табановце. Во сообраќајот рудникот е на индустриска патека ширина 600 мм, и должина 5 километри. Рудникот Лојане е поврзано со железничката пруга Белград – Ниш – Скопје и автопатот Белград – Ниш – Скопје, со магистралниот пат е поврзан преку локалитетот од Лојане преку селото Ваксинце.

³ Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје (понатаму: ДАРСМ), Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“.

теренските истражувања вршени околу 1927 година, случајно било откриено присуството на антимон и хром. Нови истражувања немало сè до 1943 година, особено за арсенот, кој се сметал за штетен.

Фондот располага со 21 архивска кутија, 6 архивски книги и 2.006 листови и во него има финансиска документација, податоци за истражување руда, проектна документација, елаборати и лични досиеја на вработени. Гранични години на фондот се од 1927 до 1979 година. Од историјатот на фондот се дознава дека рудникот работел со помали прекини, уште од римскиот период,⁴ во местото викано Сува Река.⁵ За периодот до 1943 година нема податоци за истражување и експлоатација на руди.

Во 1950/1951 година се јавил засилен интерес за рудите во рудникот Лојане за арсен и антимон од страна на властите, во периодот кога за директор на рудникот бил назначен Вукашин Стјепановиќ. Тој го разбрал економското значење на овие руди и веднаш започнал консултации со специјалисти и државни органи за што поскоро да започнат истражувањата.⁶ Рудните истражувања биле спроведувани во месноста Сува Река, каде што биле откриени мали наоѓалишта.

Со заложба на Вукашин Стјепановиќ веднаш започнало утврдување на квалитетот на откриените руди, а свој придонес дал и извесен инж. Стојишиќ, кој на повеќето институти во Југославија го тестирал квалитетот на рудите. Тој исто така давал совети за истражување на арсенот и на антимонот.⁷ Сепак, резултатите од истражувањето не биле задоволителни бидејќи истражувањето го вршеле работниците во рудникот со сопствени алатки, кои не биле соодветни за истражување.⁸ Во 1952 година раководството на рудникот Лојане добило задача од властите да отпочнат рудни истражување на поголем простор, за што биле им биле дадени инвестиции од 19 милиони тогашни динари. Важно е да се напомене дека инвестицијата не била распределена, така што целиот финансиски товар за нови истражувања го спровело раководството на рудникот Лојане, поради што материјална состојба на рудникот била значително ослабната.⁹ Во 1953 година рудникот Лојане добил 40 милиони динари од републичкиот буџет за да може да продолжи истражувањето, а во наредната 1954 година рудникот Лојане аплицирал на конкурсот за привлекување инвеститори за да продолжи истражувањето,

⁴ ДАРСМ – Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“, к. 17, а.е. 14, стр. 3.

⁵ ДАРСМ – Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“, к. 19, а.е. 14, стр. 2.

⁶ ДАРСМ – Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“, к. 17, а.е. 14, стр. 7-8.

⁷ ДАРСМ – Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“, к. 17, а.е. 14, стр. 7-8.

⁸ Во личните досиеја на вработени во рудникот се среќаваат имињата на Душан Арманкаревиќ – мерач, Милан Бошковиќ-сметководство, калкулатор на плата, Алекса Ѓоргиевски – мерач, Бранко Балашковиќ – лидер на ФХТЗР, Милутин Бошковиќ-планирање и докази, Љубомир Јовановиќ, сметководство, калкулатор на плата, Ваит Зекири – надзорник, Стојан Глигор – мерач, Саво Ѓрбиќ – водач на кујна, Стојан Глигор – мерач на јама, Елица Јовановиќ – помошник сметководство, Јелица Јовановска – асистент за финансиски весник, Миле Јовановиќ – пекар, Јелица Јовановска – асистент за финансиски весник, Љубе Јовановиќ – менаџер на кујна – пекар, Владимир Констадиновиќ – водач на контабилитетот, Вера Кралевски – асистент за финансиски весник, Нада Николова – асистент за сметководствени материјали, Афез Нухиу – технички директор, Томислав Поповиќ – помлад сметководител, Раде Серафимовски – секретар.

⁹ ДАРСМ – Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“, к. 17, а.е. 1А, стр. 8.

но рудникот бил одбиен на конкурсот и не се стекнал со право за кредит.¹⁰ Привремениот совет на НР Македонија, од фондот на рудникот Злетово издвоил сума од 33 милиони динари за да продолжи истражувањето на рудите арсен и антимон во Лојане. Од оваа сума рудникот ѝ исплатил 18 милиони динари на банката од која добил заем во 1952 година, а другите 15 милиони динари рудникот ги вложил во истражување и студии за флотација на рудите арсен и антимон. Истражувањата биле водени од страна на рударите ангажирани во рудникот.¹¹ Биле отворени два бунара во 1953 година, при што истражувањата биле направени со дупчење на јамата, но и тој потфат не ги дал очекуваните резултати затоа што истражувањата биле водени од страна на неквалификувани рудари. Од 1958 до 1962 година истражувањата биле прекинати. Поради доцнење на договорите на инвеститорите и на раководителите на работите за истражување руди, проектот бил запрен, па така во 1964 година реализацијата не била целосна и резултатите од истражувањето немале целосен одговор.

Сакаме да напоменеме дека паралелно со истражувањето на рудното богатство на Лојане големо внимание се посветило и на проблемот со флотација на рудата.¹² Со тоа прашање се занимавале надлежните институции како и поединци експерти од државата и од странство. Во нивните лаборатории ја истражувале можноста за успешна флотација на арсен и антимон. И покрај бројните лабораториски испитувања, проблемот со флотирањето не бил решен, а биле вршени и лабораториски експерименти за да се поттикне експлоатација на арсено-антимонската руда од Лојане.¹³ Лабораториски истражувања биле правени во Западна Германија и во Соединетите Американски Држави, кои биле подетални и во тие извештаи се нагласува резултатот од правените тестови и исто така се нагласува неможноста да се постигнат ветувачки резултати од селективната флотација. Рударскиот факултет во Белград покажал интерес за можноста за флотација на арсенско-антимонска руда од Лојане и спровел истражувања под надзор на проф. д-р Ѓуре Лажица.

Може да се заклучи дека резултатите добиени со досегашните лабораториски експерименти, повеќе или помалку се сметаат за незадоволителни до одреден степен. Како и да е, со нив е направен крупен исчекор, така што и во денешницата продолжуваа обидите за флотација на рудникот за арсен и антимон во Лојане. Во текот на целиот период додека рудникот бил во функција, оваа област се сметала за индустриска, но каде што не продолжило да се инвестира во модернизација на рудникот што би довело до зголемување на вработените лица и со тоа би се влијаело на локалната економија.

¹⁰ ДАРСМ – Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“, к. 17, а.е. 1А, стр. 8.

¹¹ ДАРСМ – Одделение Куманово, фонд Хромни рудници „Лојане“, к. 17, а.е. 1А, стр. 7.

¹² Технолошки процес на издвојување на рудата од разни примеси со миење на рудата со вода или со воден раствор.

¹³ Такви лабораториски испитувања правела специјалната лабораторија од Париз, од каде што доставиле извештај до раководството на рудникот.

UDK 655.41(497.7:=18)''19''(093.2)
UDK 655.41(497.7:=512.1)''19''(093.2)

Невен Радически¹

Издавачката дејност на албански и турски јазик во НР Македонија во втората половина на педесеттите години на XX век низ призмата на еден архивски документ

Abstract: This article provides an overview of the conditions in publishing in the Albanian and Turkish languages in the People's Republic of Macedonia in the second half of the 1950s, including the surrounding circumstances in which it took place, as well as the measures taken to overcome the challenges for its further development.

Keywords: publishing activity, Albanian language, Turkish language, People's Republic of Macedonia.

Во новоформираната, современа македонска држава, уште во текот на нејзиното конституирање било посветено внимание и на правата на националните малцинства. Имено, во Декларацијата на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (АСНОМ) за основните права на граѓаните на демократска Македонија била истакната рамноправноста на сите граѓани во новата држава, независно од нивната национална, верска, полова и расна припадност, и се гарантирале слободата на говорот, на печатот и правото на бесплатно образование.² Ваквата политика во однос на националните малцинства продолжила сè до распаѓањето на југословенската федерација и била уредена со идните сојузни и

¹ Д-р по историски науки, виш научен соработник/вонреден професор при ЈНУ Институт за национална историја, Скопје, е-адреса: neven.radiceski@gmail.com.

² На Првото заседание на АСНОМ (2.8.1944 г., манастир „Св. Прохор Пчињски“, Кумановско), врз основа на одлуките донесени на Второто заседание на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Југославија (28-29.11.1943, Јајце, Босна), биле усвоени решенија и одлуки со кои била конституирана современата македонска држава. Меѓу нив се вбројува и Декларацијата за основните права на граѓаните на демократска Македонија. „Декларација на АСНОМ за основните права на граѓанинот на демократска Македонија“, Службен весник на Федералната единица Македонија во Демократска и Федеративна Југославија бр.1/1945, 18 февруари 1970 г., Скопје, 2-3.

со републичките уставни и законски акти. Таа, секако, во поголема или во помала мера, била во сообразност со државното и со идеолошкото уредување на авнојска Југославија и на Македонија како една од нејзините републики. Имајќи предвид дека југословенската федерација се вбројувала во државите во кои власта ја презеле комунистите, севкупниот развој на државата бил заснован врз марксистичката идеологија, вклучувајќи го тука и развојот на културата, уметноста, науката и на просветата, со што биле наметнати рамки во врска со тоа што е идејно-политички прифатливо и пожелно во општеството, а што не е.³ Тоа важело, меѓу другото, и за културно-просветните состојби кај националните малцинства. Се сметало дека биле создадени услови за развивање и за збогатување на пишаниот збор на јазиците на националните малцинства, посебно на Албанците и на Турците кои претставувале значителен дел од вкупното население во Народна Република Македонија (НР Македонија).⁴

Врз основа на Записникот бр. 1 од седницата на Извршниот комитет на Централниот комитет на Сојузот на комунисти на Македонија (ИК на ЦК на СКМ)⁵ одржана на 10.2.1959 и на 19.2.1959 година, меѓу другото, била разгледувана положбата на Албанците и на Турците во НР Македонија, за што бил подготвен информативен материјал. Притоа, бил извршен увид и врз издавачката дејност на албански и на турски јазик, при што било оценето дека таа воопшто не е задоволителна.⁶

³ Комунистичката партија на Југославија (КПЈ), односно нејзиното раководство, по крајот на Втората светска војна воспоставило целосна контрола врз државата и се наметнало како единствен носител на власта, со пресудно влијание во водењето на внатрешната и на надворешната политика. Кога станува збор за културата, во повоените години од првостепено значење биле описменувањето, бидејќи голем дел од населението било неписмено или полуписмено, пропагирањето на братството и на единството со цел да се подобрат сложените меѓуетнички односи во југословенското повеќетничко и повеќерелигиозно општество, и издигнувањето на антифашистичката борба и на класната борба како обединувачки фактори. Социјалистичкиот реализам бил пропознаен како главен правец во уметноста (пожелните теми и правци во уметноста, биле, повеќе или помалку посредно, утврдени и многу често строго регулирани и со низа закони, решенија и уредби, како и со разни форми на притисок од органите на власта) посебно во периодот од ослободувањето до првата половина на педесеттите години од минатиот век, кога, како резултат на заладените односи со Сојузот на советските социјалистички републики (СССР) и авнојска Југославија и усвојувањето на работничкото самоуправување како ново општествено уредување и алтернатива на веќе непожелниот државен централизам (преземен од СССР), дошло до извесна демократизација во културата. Сепак, власта и во наредниот период многу често се наметнувала како цензор и имала пресудно влијание во културниот живот, сè до слабеењето на федерацијата и нејзиното конечно распаѓање во 1991 год. Повеќе кај: Драгица Поповска, Канон и цензура во културната продукција (1945-1952), Скопје, 2022, 38-54.

⁴ Според пописот од 1953 година, НР Македонија имала 1.304.514 жители, од кои 203.938 се изјасниле како Турци, а 162.524 како Албанци. На наредниот попис, во 1961 год., вкупното население во Македонија изнесувало 1.406.003 жители, од кои како Албанци се изјасниле 183.108, а како Турци 131.481 жител. Проф. д-р Александар Стојмилов, проф. д-р Билјана Апостоловска-Тошевска Социоекономска географија на Република Македонија (второ дополнето издание), Скопје, 2016, 63.

⁵ На VI конгрес на КПЈ (2-7.1952, Загреб) во согласност со прифаќањето на работничкото самоуправување како нов идеолошки курс на партијата, на предлог на првиот човек на југословенските комунисти, Јосип Броз Тито, КПЈ била преименувана во Сојуз на комунисти на Југославија (СКЈ). Одлуките на VI конгрес биле поддржани и прифатени и на партиските конгреси во републичките партии, кои се одржале потоа, со што и Комунистичката партија на Македонија била преименувана во Сојуз на комунисти на Македонија. VI конгрес на КПЈ (Сојуз на комунистите на Југославија), Скопје, 1952, 131.

⁶ Државен архив на Република Северна Македонија, ф. 427, ЦК КПМ/СКМ, к. 66, а.е. 82, 838-839.

Што се однесува до издавачката дејност на албански јазик, според изнесените податоци, од формирањето на современата македонска држава до крајот на 1958 година биле објавени вкупно 20 дела од уметнички, политички и друг карактер, од кои две дела биле оригинални, односно претставувале дела на домашни автори со албанска етничка припадност, десет биле преводи на дела на југословенски, пет преводи на странски автори, а преостанатите три биле публикации со политичка содржина.⁷ Нивниот вкупен тираж изнесувал 38.000 примероци, од кои 4.900 сè уште се наоѓале во складишта, односно не биле дистрибуирани.⁸ За 1959 година, Советот за култура на НР Македонија предвидел издавање на пет дела, една публикација на домашен автор и четири преводи на југословенски автори, со вкупен тираж од 7.500 примероци.⁹

Во периодот од 1946 до 1958 година биле издадени 40 учебници на албански јазик, чиј вкупен тираж изнесувал 271.000 примероци, од кои 62.041 не биле дистрибуирани, додека, пак, за 1959 година било планирано печатење на седум учебници во 60.700 примероци.¹⁰ Меѓутоа, според договорот меѓу властите од автономната Косовско-метохиска Област и Советот за просвета на НР Македонија, учебниците наменети за горните одделенија на албанските основни училишта во НР Македонија требало да бидат издавани од таа автономна област.¹¹

На албански јазик во 5.000 примероци, излегувал неделниот весникот „Flaka e Vllaznimit“, во чиј издавачки совет биле вклучени истакнати личности од политиката и јавниот живот кои биле Албанци по националност, и кое било едно од гласилата на Социјалистичкиот сојуз на работниот народ на Македонија (ССРНМ), а покрај тоа се печателе и детски списанија на албански.¹²

Како причини за ограничената издавачка активност на албански, биле посочени недостигот на кадар кој би се занимавал со подготовка на учебници или со нивно преведување, слабата заинтересираност на издавачките претпријатија поради малиот тираж и ограниченоста на јазичното подрачје, што придонесло за отсуството на издавачки планови (сè до 1957 година) и неконзистентност, па имало и години кога, освен учебници и периодика, не била објавена ни една книга.¹³ Всушност, речиси сите објавени книги биле лектури наменети за учениците, но нивниот број и натаму не ги задоволувал потребите на просветата.¹⁴ Посебен предизвик претставувало и прашањето околу албанскиот литературен јазик и дијалектните разлики во албанското говорно подрачје. Имено, раководството и културните кругови во автономната Косовско-метохиска Област предност му давале на сопственото гегиско наречје, за разлика од тоскиското кое послужило како

⁷ Исто

⁸ Исто

⁹ Исто, 839.

¹⁰ Исто, 840.

¹¹ Исто

¹² Исто, 845.

¹³ Исто, 839.

¹⁴ Исто

основа за албанскиот литературен јазик.¹⁵ Во НР Македонија, пак, јазикот на кој се печателе „Flaka e Vllaznimit“ и детските списанија бил поблизок до службениот јазик на НР Албанија.¹⁶ Тоа предизвикало реакција на Комисијата за национални малцинства при ЦК на СКЈ, која укажала на потребата за укинување на дуплирањето на детските списанија на албански во автономната Косовско-метохиска Област и во НР Македонија, што не било прифатено од македонското раководство.¹⁷

Издаваштвото на турски јазик во НР Македонија, иако во малку подобра состојба, не се разликувало многу од албанското. Во периодот од 1949 до 1958 година излегле од печат 41 книга, од кои 22 биле дела на домашни автори од турска националност, осум преводи од југословенски автори, седум претставувале преводи од светската книжевност и четири дела од политички карактер, со вкупен тираж од 90.000 примероци, при што до крајот на 1958 година биле издадени уште три дела во 4.500 примероци, а републичкиот Совет за култура за 1959 година планирал печатење на пет дела во 7.500 примероци.¹⁸ Најголем број изданија излегле од печат во 1955 година (осум публикации, 19.000 примероци), а најмалку во наредната година (2 публикации, 3.000 примероци).¹⁹

За потребите на наставата по турски јазик од 1946 до 1958 година биле издадени 59 учебници со вкупен тираж од 280.300 примероци, од кои 41.114 не биле дистрибуирани, додека, пак, за 1959 година се планирало издавање на шест учебници во 26.200 примероци, како и 12 учебници во 25.800 примероци за горните одделенија во основното образование.²⁰ Сепак, поради малиот број ученици, немало никакви учебници за VII и за VIII одделение, што било оценето како голема пречка за квалитетна настава на турски јазик.²¹ Инаку, и учебниците на турски јазик наменети за турските училишта во автономната Косовско-метохиска Област и во НР Србија се печателе во НР Македонија.²²

Двапати месечно, во 2000-2.200 примероци излегувал турскиот весник „Birlik“, кој како и албанскиот „Flaka e Vllaznimit“, бил гласило на ССРНМ, а имало и детски списанија на турски јазик.²³ И покрај масовното иселување на турското население²⁴ од НР Македонија, како и од остатокот од авнојска Југославија,

¹⁵ Исто, 841.

¹⁶ Исто, 846.

¹⁷ Исто

¹⁸ Исто, 841, 843.

¹⁹ Исто, 841–842.

²⁰ Исто, 843.

²¹ Исто, 844.

²² Исто

²³ Исто, 845.

²⁴ Муслиманското население многу потешко се приспособувало на новите општествено-политички и економски односи до кои дошло во Југославија по Втората светска војна. Социјалистичкото уредување, атеистичко во својата суштина, придонесло муслиманите да се чувствуваат верски загрозуени. Тоа, меѓу другото, посебно дошло до израз во текот на обидите на власта да го „еманципира“ ова население, при што посебно внимание било посветено на положбата на жената, со спроведување мерки како што бил Законот за забрана да се носи зар и фереџе, или пак организирањето разни

како интересна информација се споменува фактот дека бројот на читатели не се променил.²⁵

Повеќето од проблемите со кои се соочувало издаваштвото на турски јазик биле исти со оние што ги имало албанското – не било финансиски привлечно за издавачките претпријатија, недостигал кадар, посебно во новинарската професија, недостигала и иницијатива, како и понепосредна поддршка и заинтересираност на власта за решавањето на тешкотиите во издавачката дејност.²⁶

Во однос на подобрување на состојбата било предложено формирање на единствено претпријатие кое би се занимавало само со издавачка дејност на албански и на турски јазик, и кое би имало посебна редакција и рецензија, што би придонесло, меѓу другото, и за намалување на материјалните трошоци.²⁷ Речиси сите изданија, книги, учебници и периодика биле финансиски помогнати со државни дотации. Понатаму, како дел од решавањето на проблемите во издаваштвото бил посочен увозот на книги и на учебници на албански и на турски јазик. Дела од светската книжевност, од научната и уметничката книжевност, како и дел од класиците на марксизмот и на ленинизмот објавени во НР Албанија и во Република Турција требало да го намалат недостигот на потребната литература.²⁸ Што се однесува до учебниците на албански јазик, празнината можеле да ја пополнат учебници по физика, хемија, биологија, алгебра и геометрија, бидејќи се сметало дека во нив не би имало можност за присуство на пропаганда и шовинизам,²⁹ со оглед на заострените односи меѓу југословенската федерација и НР Албанија, до кои дошло по разминувањето меѓу Југославија и СССР и другите држави од источниот блок по Резолуцијата на Информативното биро на комунистичките и на работничките партии во 1948 година во која југословенското раководство било обвинето за идеолошко скршнување и за предавство на социјализмот.

На седницата, ИК на ЦК на СКМ ја констатирал слабата издавачка дејност на албански и на турски јазик и била изразена загриженост поради тоа што не се издава ни најосновна политичка литература.³⁰ ИК предложил заедно со автономната Косовско-метохиска Област да се уреди дополнително издавање на белетристика и

просветно-културни активности и слично, што поради верските предрасуди и патријархалниот начин на живеење не дало некои позначајни резултати. Освен тоа, со промените кои настапиле во аграрно-сопственичките односи, односно со национализацијата на приватната сопственост, голем број муслимани биле економски погодени, така што нивната положба била дополнително отежната. Сето ова принудило еден значителен дел од муслиманското, пред сè од турското население, да почне масовно да се иселува од Македонија и од Југословенската Федерација во педесеттите години. Така, според партиските документи, во периодот од 1953 до 1957 година од Македонија се иселиле околу 110.000 лица со муслиманска вероисповед. Виолета Ачкоска, Братството и единството 1944 – 1974: помеѓу хармонија и дисхармонија, Скопје, 2003, 239–242, 282.

²⁵ ДАРСМ, ф.427, ЦК КПМ/СКМ, к. 66, а.е. 82, 842.

²⁶ Исто, 842.

²⁷ Исто, 841–842.

²⁸ Исто, 839.

²⁹ Исто, 840.

³⁰ Исто., 818.

учебници, како и да се помогне весниците „Flaka e Vllaznimit“ и „Birlik“ кадровски да зајакнат и да излегуваат на повеќе страници.³¹

Во наредниот период, како резултат на зголемувањето на интелектуалниот кадар, како и на процесот на демократизација дошло до подобрување на состојбите во издавачката дејност на албански и на турски јазик што несомнено придонесло за развивање на културниот живот во овие две етнички заедници.

³¹ Исто, 841, 843.

Билјана Крстевска¹

Архивистот како едукатор, методи на едукација, архивска етика и антрополошки пристап

Abstract: Archivists play a significant role in preservation of cultural heritage of individuals, organizations, institutions, and governments. Besides preserving and curating archive materials and documents, archivists are also educators who disseminate knowledge and keep stakeholders informed of the resource materials available at their disposal. Anthropological approaches in identifying and documenting archives are vital in ensuring that the archive materials and documents are properly understood, contextualized, and accessed by researchers. Through anthropological practices such as ethnography, archaeology, and genealogy, archivists can uncover new narratives regarding the archive material, challenge existing assumptions, and provide meaning to a diverse pool of stakeholders.

Keywords: archivist, state archives, education, anthropology, ethnography, ethics, methods.

Архивистите се професионалци одговорни за идентификација, собирање, зачувување и пристапност до архивските материјали. Тие играат суштинска улога во зачувувањето на нашето културно наследство, кое вклучува записи што содржат информации релевантни за организации, поединци, влади и други институции. Архивистите работат во низа институции од областа на историјата, академски институции, музеи, владини и државни архиви.

Додека примарниот фокус на архивистите е да управуваат со архивскиот материјал, тие исто така заземаат важна позиција во образовниот спектар на едно општество. Како чувари на архивските материјали што го документираат животот на една нација, архивистите имаат можност и да ги едуцираат граѓаните за нивната историја, културно наследство и сл. Архивистите во државните архиви

¹ М-р по етнологија и антропологија, помлад соработник во Секторот за истражување, меѓународна и домашна соработка и публикување архивски материјал во ДАРСМ, е-адреса: biljana.krstevska@arhiv.gov.mk.

имаат единствена улога да придонесат во наставната програма на училиштата и универзитетите преку обезбедување основни изворни материјали и насоки за професорите и едукаторите. Во државните архиви, архивистите не само што имаат задача да ги собираат, средуваат и чуваат архивските материјали, туку имаат и едукативна улога. Оваа улога вклучува споделување информации и едукација на ученици, студенти, истражувачи и идни архивисти како и други засегнати страни, за значењето на архивите, селекција и средување на архивскиот материјал, конзервација, дигитализација и начинот на пристап до нив. Затоа улогата на архивистот во државните архиви оди многу подалеку од чување и средување на архивскиот материјал до онаа на воспитувач.

Во овој труд ја отвораме темата за улогата на архивистот како едукатор во државните архиви, методите што ги користат за исполнување на нивната образовна улога, етичките стандарди, етичките прашања што се појавуваат во процесот, антрополошкиот пристап за идентификување и документирање на архивскиот материјал.

Образовната улога на архивистот во државните архиви е повеќеслојна. Прво, архивистите треба да ги средат архивските материјали во различни формати, а исто така да подготват помагала или водичи што ја означуваат локацијата како и нивен опис. Тие се одговорни за обработка на нови збирки, процена на архивскиот материјал, за нивната историска вредност и нивно обезбедување, преку различни техники на зачувување и дигитализација. Во контекст на едукацијата, архивистите ги користат овие помагала за да ги информираат корисниците за достапноста на архивите и да го зголемат нивното разбирање за архивските документи и нивниот контекст. Целта на едукацијата во архивите е, исто така, да им се обезбеди на истражувачите да ги усовршат вештините, знаењето и разбирањето кои им се потребни при користење на архивските материјали. Второ, архивистите користат технологија за да ги направат архивите што подостапни за различна публика. Технологијата драматично ги револуционизираше архивските методи, што максимално го олеснува зачувувањето на архивските материјали. Архивистите користат дигитализација и управување со електронски архивски документи во државните архиви, што им овозможува на истражувачите дигитален пристап. Дигиталните архиви му овозможуваат на истражувачот погодност за пристап и пребарување архивски материјали од каде било на глобално ниво². Архивистите исто така користат технологија за да ја промовираат свеста за архивските збирки преку различни социјални медиуми.

Исто така архивистите во државните архиви користат програми за информирање и застапување за да ги едуцираат корисниците и да им помогнат да пристапат до нив. Овие програми вклучуваат различни активности, вклучувајќи изложби, работилници, предавања, насочени кон создавање интерес кај поширокиот

² Intersections: History and new media digital media in history: Remediating data and narratives - Stefan Tanaka, May 1, 2009 [Digital Media in History: Remediating Data and Narratives | Perspectives on History | AHA \(historians.org\)](https://www.historians.org/perspectives-on-history/digital-media-in-history-remediating-data-and-narratives).

аудиториум. Архивистите треба да соработуваат со професионалци од различни области. Едукаторите треба да го поттикнуваат интердисциплинарното учење преку промовирање соработка помеѓу студентите кои студираат архивистика и оние кои се занимаваат со други дисциплини, како што се историја, антропологија, археологија или библиотекарство. Овој заеднички пристап поттикнува сеопфатно разбирање на архивите, ја олеснува размената на знаење и ги подготвува студентите за идните заеднички проекти³.

Архивистите како едукатори користат различни методи за што поефикасно да ја остварат својата образовна улога. Овие методи може да вклучуваат предавања, семинари, програми за обука, публикации, работилници изложби и сл. Примарната цел на овие методи е да им помогнат на граѓаните да го разберат значењето на архивските материјали и да ја ценат улогата на архивите во нивното зачувување. Преку овие методи, архивистите го промовираат архивскиот материјал кој е од витално значење за една нација и држава. Исто така, целта е да се поттикнат што повеќе млади истражувачи да ја проучуваат оваа област како идни архивисти⁴. Потребно е архивистите што почесто да организираат предавања и семинари за да ја едуцираат јавноста за нивната работа и за содржината на архивите. Овие настани може да бидат наменети за ученици, студенти, едукатори, владини претставници и др. Тие даваат можност за архивистите да го споделат своето знаење и експертиза за различни теми. На пример, може да се одржат предавања за улогата на државните архиви во демократијата или за историјата на одредена владина институција. Овие настани може да се одржуваат заедно со други институции, како што се универзитетите. Со учество на овие настани може да се подигне свеста за архивите и промоција за примена на архивските записи во образованието, како и разни истражувања. Работилниците се уште еден едукативен метод што можат да го користат архивистите за да ја едуцираат јавноста за архивите. Работилниците можат да бидат дизајнирани да се учат специфични вештини, на пример како да се користат помагала за архивско наоѓање или како да се спроведе истражување користејќи ги архивските материјали. Архивистите се вклучени во програми за обука на различни засегнати страни. Овие програми се дизајнирани да им обезбедат на учесниците потребни вештини за управување и пристап, за ученици и студенти од историски, библиотечни, правни, економски, информатички науки и др. Овие програми може да се нудат на лице место, онлајн или може да се приспособат на потребите на специфична публика.

Во Државниот архив редовно се организираат архивски работилници за ученици од средните училишта и студенти, со цел запознавање со работата на Архивот како и со начинот на средување и обработка на архивскиот материјал. Учениците активно учествуваат на работилниците, анализираат документи заедно

³ Full article: [From transaction to collaboration: redefining the academic-archivist relationship in business collections \(tandfonline.com\)](https://doi.org/10.17723/aarc.64.2.q4742x2324j10457).

⁴ The Archivist as Educator: Integrating Critical Thinking Skills into Historical Research Methods Instruction Volume 64, Issue 2 <https://doi.org/10.17723/aarc.64.2.q4742x2324j10457>

со едукаторите од Државниот архив при што се стекнуваат со вештини и знаења за искористување на овие ресурси, кои ќе ги подготват за кариера во областа на историјата, архивската наука и сродните дисциплини⁵. Државниот архив како општествено одговорна институција на почетокот на минатата учебна година се вклучи во Програмата за спроведување практична обука по предметот „Учење преку работа“ за учениците од средните училишта. Учениците со предметниот професор и менторите од Државниот архив извршија евалуација на обуката преку која се здобија со знаења за функционирањето на институцијата, канцелариското и архивското работење, интерните акти и процесите на работа. Воедно, на учениците им беа презентирани значајни и ретки архивски документи од историското минато кои се чуваат во депоата. ДАРСМ и во натамошниот период ќе остварува соработка со училиштата во насока на здобивање професионални вештини за учениците од завршните години⁶.

Во соседството, успешни примери во делот на архивската едукација се Архивот на Југославија од Белград, Србија, кој организира едукативни активности, предавања, работилници, изложби и публикации, поврзани со југословенската историја и архиви, како и практика за студенти и ученици⁷. Во текот на летниот распуст, Историскиот архив од Ниш спроведува забавни образовни и креативни работилници⁸ за најмладите, каде што најмладите се запознаваат со архивските депоа⁹. Хрватскиот државен архив, со своите разновидни информативни ресурси и јавни програми – изложби, работилници, тури со водич, филмски проекции и предавања – е идеално место за стекнување нови знаења. Како дел од своите многубројни активности, Архивот нуди и тематски работилници и предавања, кои траат од 45 до 60 минути. Проценетата бројка на учесници за работилниците е од 5 до 25, а за предавања од 5 до 40 учесници¹⁰.

Генералната дирекција на архиви во Албанија редовно одржува едукативни предавања и работилници за студенти и ученици, ги запознава со процесите на секојдневното работење во секторите, за историјата и културното наследство на Албанија¹¹. Државната агенција „Архиви“ од Бугарија има волонтерска програма „Пријатели на архивите“, наменета за студенти волонтери од софискиот Универзитет „Свети Климент Охридски“, кои добиваат обука за дигитализација на архивскиот фонд¹².

Архивистите во државните архиви издаваат публикации за да ја едуцираат јавноста за архивите и записите што ги содржат. Овие публикации може да

⁵ Архивска работилница со ученици од СУГС „Јосип Броз Тито“ од Скопје | Државен архив на Република Северна Македонија (arhiv.mk).

⁶ Успешно реализирана обука за ученици - правни техничари | Државен архив на Република Северна Македонија (arhiv.mk).

⁷ [Novosti | Архив Југославије](http://Novosti.Arhiv.Jugoslavije) (arhivyu.rs).

⁸ Историјски архив Ниш (arhivnis.rs).

⁹ Архив за почетнике, Историски архив Ниш, 2022 г.

¹⁰ Kulturno-prosvjetne aktivnosti (arhiv.hr).

¹¹ https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid021UkHAL3fu9GhfySdN3PuHnbsvNKSz2Fwj-DK1yMw6xpYpENoFCshDqdcWMmM1gyMl&id=100064806513771&mibextid=Nif5oz

¹² Новини - Държавна агенция „Архиви“ (government.bg).

вклучуваат билтени, брошури или информативни памфлети. Тие може да бидат посеопфатни публикации, како што се книги или водичи за истражување кои обезбедуваат детални информации за одредени збирки или теми. Со издавање на овие публикации, архивистите ги прават архивите подостапни за јавноста и ја поттикнуваат употребата на архивскиот материјал во разни истражувања и образовни процеси. Публикувањето архивски материјали и научно-информативни средства претставува важна функција на ДАРСМ. Објавувањето документи е логичен завршеток на претходниот архивистички труд во Архивот. Со тоа на документите им се овозможува да заживеат еден нов живот и да ги ползува широк круг на корисници. Врз основа на публикуваните документи се подготвуваат историографски и други трудови со поголема фактографска и историска вредност. На тој начин архивскиот материјал подобро се заштитува (се користат изданијата, а не оригиналите)¹³.

Архивистите во државните архиви организираат и изложби за да ги прикажат записите во нивните збирки и да ја едуцираат јавноста за нивното значење. Овие изложби може да бидат физички или виртуелни и може да бидат дизајнирани да потенцираат одредена колекција, настан или тема. Тие може да бидат насочени кон одредена публика, како што се студенти, владини претставници или да бидат отворени за јавноста. Со организирање изложби, архивистите ја подигаат свеста за архивите и ја промовираат својата работа. ДАРСМ има организирано повеќе изложби на разни теми. Изложбите се прикажани во нашата држава и во странство и го афирмираат архивското богатство со кое располага ДАРСМ¹⁴.

Работата на архивистот како едукатор во државниот архив е управувана од збир на професионална етика, која промовира одговорност, транспарентност и етичко однесување. Етичкиот кодекс и основните вредности на Меѓународниот совет на архиви (ICA) им дава насоки на архивистите за етичките принципи и практики. Етичкиот кодекс на ICA ја нагласува важноста на професионалното расудување, почитување на приватноста и заштитата на интегритетот. Основните вредности на ICA ја нагласуваат важноста на пристапот, зачувувањето, различноста и општествената одговорност. Архивистите во државните архиви мора да ја почитуваат оваа професионална етика во нивната работа како едукатори. Тие мора да се погрижат за архивските материјали со кои управуваат да бидат заштитени од оштетување, кражба или неовластен пристап¹⁵.

Архивистите мора да го почитуваат правото на приватност на поединци, мора да се погрижат пристапот до тие документи да биде обезбеден на фер и правичен начин. Тие, исто така, мора да промовираат и општествена одговорност со тоа што ќе се осигураат дека досиејата го одразуваат богатството и различноста на општеството на кое му служат. Архивистите треба да го балансираат интересот на јавноста за пристап до евиденцијата и потребата да се заштити индивидуалната

¹³ [Publikovanje | Државен архив на Република Северна Македонија \(arhiv.mk\).](#)

¹⁴ [Izložbi | Државен архив на Република Северна Македонија \(arhiv.mk\).](#)

¹⁵ International Council on Archives <https://www.ica.org/en/ethics> <https://www.ica.org/en/ica-code-ethics>

приватност и доверливост. Овој чин на балансирање може да биде голем предизвик, бидејќи записите често содржат чувствителни информации, како што се медицинска евиденција, лична кореспонденција и правни документи. Архивистите треба да внимаваат на приватноста кога создаваат експонати, прават презентации, спроведуваат работилници и обезбедуваат референтни услуги. Архивистите, исто така, треба да бидат свесни за потенцијална пристрасност кон материјалите што ги користат за да ја едуцираат јавноста. Тие треба да се стремат кон објективност во нивната работа и да се погрижат материјалите што ги користат да не одразуваат одредена политичка или социјална агенда. Архивистите треба да бидат чувствителни на претставувањето на маргинализираните групи во записите што ги користат и да се погрижат нивните образовни активности да не ги овековечуваат стереотипите или да ја зајакнат нерамнотежата на моќта. Со навигација на овие етички норми, архивистите можат да ја исполнат својата одговорност како едукатори во државните архиви и да ја промовираат својата работа пред пошироката јавност¹⁶.

Идентификувањето и документирањето на архивите не е секогаш едноставна задача. Тоа вклучува комбинација на антрополошки пристап кој вклучува етнографија, археологија и генеалогии. Антрополошкиот пристап е суштински за зачувување на контекстот на записите, што е клучно за правилно разбирање на значењето на записите. Овој дел нагласува како се применуваат антрополошките пристапи при идентификување и документирање на архивскиот материјал¹⁷. Етнографијата вклучува проучување на човековите култури и како се однесуваат тие во различни културни контексти. Во архивите, етнографијата вклучува анализа на записи од културни контексти за да се утврди како се користат тие. На пример, анализата на писмата во кореспонденција може да обезбеди увид во односот помеѓу луѓето, јазикот кој се користи, контекстот и социјалната хиерархија. Етнографијата е од витално значење во обезбедувањето контекст за архивите и му овозможува на архивистот да ја реконструира социјалната средина што ги обликувала записите¹⁸.

Археологијата е проучување на човековото минато преку материјални остатоци. Во архивските студии, ова вклучува анализа на физичките аспекти на архивите, како што се квалитетот на хартијата, мастилата, печатите и другите физички карактеристики на документот. Архивистите, исто така, можат да ја користат археологијата при спроведување истражувања на локации за да ги идентификуваат потенцијалните извори на документи. Археологијата е од суштинско значење бидејќи ни помага да ја разбереме материјалната култура од минатото и дава увид во создавањето и одржувањето на записите со текот на времето¹⁹.

Генеалогиијата е проучување на семејните односи во општествата. Во

¹⁶ Society of American Archivists. (2018). Archival Literacy Competency Model. [https://www2.archivists.org/](https://www2.archivists.org/Anthropologists%20in%20the%20Archives%20-%20A%20Brief%20Guide%20for%20the%20Perplexed%20%20anthro%7Bdendum%7D%20%20anthrodendum.org%20)

¹⁷ [Anthropologists in the Archives: A Brief Guide for the Perplexed | anthro {dendum} \(anthrodendum.org\)](https://www2.archivists.org/Anthropologists%20in%20the%20Archives%20-%20A%20Brief%20Guide%20for%20the%20Perplexed%20%20anthro%7Bdendum%7D%20%20anthrodendum.org%20).

¹⁸ The Routledge Companion to Anthropology and Business – chapter Archival Ethnography by Stephanie Decker and Alan McKinlay <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003052456-2/archival-ethnography-stephanie-decker-alan-mckinlay>

¹⁹ Historical archaeologists utilization archives: an exploratory study - Elizabeth Ann Borchardt - San Jose State University 2009 https://scholarworks.sjsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4644&context=etd_theses

архивските студии, генеалогичката вклучува следење на семејната историја преку записи, како тестаменти, пописни документи, изводи од раѓање и смрт. Генеалогичката е од суштинско значење за идентификување на записите што се релевантни за семејните истории, а исто така им помага на архивистите да ги лоцираат релевантните документи и записи²⁰. Антрополошките пристапи се од суштинско значење во идентификувањето и документирањето на архивите. Антрополошките практики овозможуваат правилно толкување на архивскиот материјал, контекстуализација на информациите и мапирање на односите помеѓу записите и социјалните, економските и политичките фактори кои ги обликувале. Преку антрополошкиот пристап, архивистот може да открие нови наративи за записите, да ги оспори постојните претпоставки и да даде значење на разновидна група истражувачи²¹.

Улогата на архивистот како едукатор во државните архиви е клучна компонента на образовниот пејзаж на едно општество. Тие играат централна улога во промовирањето на граѓанското образование, историската свест и демократските вредности. Едукацијата може да се реализира преку организирање разни предавања, семинари, обуки, работилници, публикација на архивски материјали и изложби. На овој начин, архивските записи се управуваат во согласност со најдобрите практики и се достапни за пошироката јавност. Едукативната улога на архивистот во државните архиви е клучна во пренесување на знаењето на учениците, студентите и сите засегнати страни, за достапноста на записите и значењето на архивите. Професионалната етика на архивистот ја нагласува транспарентноста, одговорноста и етичкото однесување. Архивистите мора да ги почитуваат овие етички принципи во нивната работа како едукатори. Архивистите имаат суштинска улога во зачувувањето на културното наследство на една држава. Антрополошките пристапи како етнографијата, археологијата и генеалогичката се од суштинско значење за идентификување и документирање на архивите. Овие пристапи обезбедуваат контекст и правилно толкување на записите и отклучуваат нови наративи за записите. Преку антрополошкиот пристап, архивистот може да им даде значење на поширок спектар на истражувачи и засегнати страни кои ги користат архивите. Државните архиви заземаат единствена и важна позиција во општеството, а придонесот на архивистите во унапредувањето на општеството и историското знаење треба да се препознае и поддржи.

²⁰ Research at the National Archives <https://www.archives.gov/research/foreign-policy/state-dept/genealogy> <https://www.archives.gov/research>

²¹ [Archives - Anthropology - Oxford Bibliographies.](#)

Архивска работилница со ученици од СУГС „Јосип Броз Тито“ од Скопје | Државен Архив на Република Северна Македонија

Посета на студенти од 4 година по историја од Филозофски факултет | Архив на Југославија

Образовни и креативни работилници во Нишкиот архив

Публикација - Архив за почетници | Нишки архив

Образовни и креативни работилници во Нишкиот архив

Игор Јуруков¹

Визуализацијата, дигиталното архивирање и дигитализацијата на наставата: од визија до примена, со осврт на Центропа – светски пример за дигитално архивирање на сеќавањата и дигитализација на наставата

Abstract: When researching the past, we face challenges related to official archives, the standard study of the past, the various limitations of educational systems, which are in a kind of collision with modern education, information technology and digitalization in education. Digitization of archives and education are those that are studied more theoretically.

An example of the creation of digital archives and their use in teaching in the form of digital content is Centropa. With their work, we can capture the two phenomena that not only practically take place, but also complement each other, that is, digital content for educational purposes which is developed from Centropa's digital archives.

Keywords: Centropa, Jews, Teaching, Digitization, Digital Archives, Visualization, Digital Contents.

Научникот, наставникот, ученикот и обичниот граѓанин при истражувањето на минатото често се соочуваат со предизвици кои ги водат кон натамошно проучување или ги наведуваат да се откажат. Гломазните архиви, времето на чекање, административните работи, стандардизираното изучување на минатото, разните ограничувања на образовните системи се само дел од предизвиците. Од друга страна пак модерното живеење, брзиот развој на техниката, на информатичката технологија и општеството бараат повторно да ја оживееме визуализацијата, сега преку дигитализација на наставните содржини, посебно на

¹Доктор по историски науки/доцент на Филозофскиот факултет при УКИМ. Биро за развој на образованието/Институт за историја при Филозофскиот факултет, е-адреса: igorjurukov@yahoo.com.

историскиот наратив и истражувањата за општествено-хуманистичките појави. Но, најчесто дигитализацијата на образованието и употребата на записите од архивите се апстрактни теми кои повеќе се изучуваат теоретски отколку што се применуваат во практиката.

Одличен пример за создавање дигитални архиви и нивно користење во наставата во вид на дигитални содржини е Центропа – организација за документирање и дигитализирање на сеќавањата на Евреите. Со нивната работа може да ги доловиме двете појави кои не само што практично се одвиваат, туку и се надополнуваат, односно од документираните содржини на Центропа се создаваат дигитални содржини кои се употребуваат во наставата. За нивната употреба во наставата и широкиот спектар на наставни методи кои можат да се комбинираат со дигиталните содржини исто така ќе зборуваме понатаму во текстот.

I Дигитализацијата и дигиталните архиви

Дигитализацијата и дигиталните архиви се развиваат постојано и брзо, при што често при ваквиот брз развој, пред сè на информатичко-комуникациската технологија, не можеме да направиме строга граница и разграничување помеѓу процесите и појавите кои се дел од современите општества. Што сè треба да се дигитализира и да биде дел од дигиталните архиви, а што треба да биде дел од дигиталните библиотеки? Или, пак, што треба да биде сметано како архивски запис и како треба архивот да управува со архивските записи? На кој начин треба да собираме семејни фотографии, лични документи, писма, лични изјави од одреден период, на пример од периодот на XIX век, а поврзани со одреден народ, и дали тие се дел од дигитален архив или дигитална библиотека?

Меѓународниот архивски совет (МАС) го дефинира податокот/записот како посебно парче зачувана информација, генерирана, собрана или применета во спроведувањето и завршувањето на некоја активност и содржи таква содржина, контекст и структура да овозможи сведоштво или доказ за таа активност². Следејќи ја ваквата дефиниција, поединечната збирка на фотографии, искази, лични документи, изјави и писма во дигитална форма се дел од дигиталните архиви. Но, доколку ги искомбиниравме и од нив направиме дигитална содржина, со историски наратив, ако направиме краток документарен филм, односно направиме збирки од нив, можеби може да стане збор и за дигитална библиотека. Сепак, сметам дека во овој труд е посоодветно да се користат термините дигитални архиви и дигитални содржини без да навлегуваме во натамошни класификации.

Предноста на дигитализацијата и на дигиталните архиви е јасна: брз пристап, лесно користење, заштита на оригиналите од оштетување, при работа со нив тие лесно се делат помеѓу работни групи и се користат на начин кој ќе го задоволи

² Емилија Роп, *Дигитални архиви* (електронска архивска граѓа). Белешки од предавања, Институт за историја, Филозофски факултет – Скопје, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје, 2012. Стр. 9.

интересот на сите. Од друга страна тие имаат и негативности, како: можните брзи менувања на хардверот и софтверот и поголеми можности од уништувањето на електронските записи по одреден број години, можност од нивно фалсификување доколку соодветно не се заштитат итн.

Треба да се напомене дека кога зборуваме за архивот како институција, а земајќи ја предвид и неговата дигитализација, секогаш треба да имаме предвид дека постојат и приватни архиви и приватни збирки на материјали, кои често имаат записи во дигитална форма. Исто така, поради брзиот развој на информатичко-комуникациската технологија треба да напоменеме дека со архивски записи и податоци не работат секогаш доволно архивистички образовани луѓе, што наведува на фактот дека е потребна перманентна едукација на управувачите со записи, како и едукација на професионалците кои работат на електронското зачувување на записите. Овде е неминовна и меѓусебна соработка на споменатите професионалци.

За надминување на предизвиците поврзани со предностите и негативностите на дигиталните архиви, односно со создавањето и професионалното работење во дигиталните архиви, се воделе и се водат дискусии, чија цел е создавање дигитални архиви и нивно адекватно користење. Во оваа насока треба да истакнеме дека во македонскиот Државен архив и на студиската група Историја со архивистика имаат перманентна едукација на професионалци и студенти, како и да го споменеме Отворениот архивски информациски систем, развиен најпрво од НАСА, а потоа стандардизиран од Меѓународната асоцијација за стандардизација.

Отворениот архивски информациски систем ги вклучува архивите кои постојат низ светот, како и други иматели на дигитални записи, дигиталните библиотеки и нивните заедници, како CEDARS, PANDORA и NEDLIB и др. Моделот е одлична концептивна рамка што може и веќе служи како собиралиште за различни заедници на институции вклучени во долготрајното зачувување, и многу од нив кои никогаш себеси не се сметале за „архиви“³.

Во рамките на овој модел се движи и дигиталниот архив на Центропа, кој содржи уникатна збирка на семејни фотографии и документи на еврејски семејства низ Европа, како и сведоштва од луѓе кои живееле пред и по холокаустот, јасно опфаќајќи го и овој период. Овој дигитален архив е дотолку позначаен бидејќи опфаќа материјал од кој подоцна настануваат дигитални содржини за кои се зборува подолу.

Се разбира и оваа архивска граѓа е подложна на споменатите проблеми, но со себе ги носи и предностите преку кои може да се пренесе во воспитно-образовниот систем, токму преку визуализацијата и наставните методи, а пред сè илустративно-демонстративните наставни методи за кои зборува текстот што следува, но е нераскинливо поврзан и со другите делови од статијата.

³ Исто, 10.

II Визуализацијата и илустративно-демонстративните наставни методи

Визуализацијата е најраното и најтрајното забележување на нештата кај човекот, помнење на нештата и во зависност од интересот, дискусија и критичко мислење за нив. Следејќи го минатото на луѓето, можеме да утврдиме дека човекот е битие кое постојано свесно или несвесно учи, при што свесно или несвесно користи методи на учење. Меѓу методите на учење кои најмногу се користат како во секојдневниот живот така и во наставата се издвојуваат вербализацијата и визуализацијата или учење преку вербално-текстуални и илустративно-демонстративни методи. Во литературата денес овие методи се среќаваат под повеќе имиња, а и нивната поделба не е универзална, за што постојат повеќе пристапи и примери.

Просветителството и идеите на Мартин Лутер се сметаат за почеток на организираното образование, кога почнало да се зборува за настава, предмети и методи на учење. Во овој период се појавува и улогата на државата во образованието, односно државите пројавуваат интерес да имаат поквалитетно образование во кое ќе бидат опфатени што повеќе луѓе. Организираното образование и наставата во смисла на создавањето на наставните предмети се смета дека настанале во времето на Јан Амос Коменски, кој во своето дело „Велика дидактика“ најпрво ги опишува пансофиските идеи и сестрано развиената личност, како и начинот на постигнување на вештините и знаењата на таквата личност. Притоа, меѓу првите ги споменува методите на учење и илустративно-демонстративните методи, како едни од методите на учење и поучување. Поточно, Коменски ја потенцира моќта на визуализацијата при помнењето и притоа го цитира Плаут: „Повеќе вреди еден сведок кој видел од десет сведоци кои чуле“⁴. Исто така, го цитира и Хорациј: „Душата побавно ја возбуждуваат зборовите кои влегле во неа преку ушите, отколку она што сигурните очи го виделе и што гледачот сам го прима во својата душа“⁵. Овде веќе јасно ги двоиме методите на оние поврзани со зборовите и оние видени од личноста, односно ученикот.

Зборувајќи за големата корист од сликите во наставата, Коменски смета дека доколку не можеме да му покажеме на ученикот во наставата одредено нешто кое го учи, тогаш претставата за него треба да се надомести со модел или слика. Коменски ги сметал воочувањето и набљудувањето за „златни правила“ на дидактиката. Во 1658 година го напишал учебникот „Orbis sensualium pictus“ („Слика на сензуалниот свет“). Целта на тој учебник бил усвојување преку увид, или со други зборови, Коменски им дава предност на сликите пред зборовите. Тоа се гледа од самиот учебник, каде што визуелното е поврзано со соодветно објаснување, што всушност е основа на илустративно-демонстративните методи.

⁴ Јан Амос Коменски, *Велика дидактика*, Завод за учебнике и наставна средства, Београд, 1997, 178.

⁵ Исто, 178.

Пример од учебникот *Orbis sensualium pictus*. Извор: (Прањик, 2005, стр. 30)

Педагогот Јохан Хајнрих Песталоци, како и Коменски, зборува за важноста на учењето низ процес на набљудување и формирање слики и импресии, односно претстави, преку кои учениците треба да научат. Во времето на Ј. Х. Песталоци се појавиле модернизацијата на образованието, поорганизирани училишта и првите напишани учебници. Напишаните учебници имале двојна намена, односно покрај учениците, со нив можеле да се служат и учителите кои немале можност да посетат еден од институтите на Песталоци, а кои притоа сакале да го изучат неговиот метод⁶. Иако методот на Песталоци и учебниците биле добра основа за појавата на илустративно-демонстративната метода, сепак според достапните извори се смета дека неа посериозно ќе ја воведо филозофот и педагог Јохан Фридрих Хербарт. Имено, Ј. Ф. Хербарт прв се залагал во наставата да се употребуваат цртежи, пишани документи, слики и историски карти⁷. Подоцна, неговите следбеници ќе почнат да користат слики и во учебниците во кои се обработувале и историски личности. Во училиштата и во образованието на наставниците како дел од визуализацијата била забележителна и појавата на предметот цртање, но и на други предмети на кои

⁶ Мартин Тасевски, *Културно-просветниот живот во деветнаесеттиот век во Западна Европа и османлиска Македонија (паралела, компарација, анализа)*, магистерски труд, Филозофски факултет, Скопје, стр. 21.

⁷ Виолета Ачкоска, *Методика на наставата по Историја*, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Филозофски факултет, Скопје, 2001, 59.

се употребувале карти, слики, шеми и сл.⁸ Значајно е да го споменеме и рускиот педагог Констатин Ушински, кој ќе ја развива т.н. акустична очигледност, во насока на она што Коменски веќе го посочил дека е потребно предметот да се перципира со што повеќе сетила. Оттука, тој директно упатува на користење на што поголем број наставни методи во својата настава и кај неговите следбеници.

Визуализацијата и илустративно-демонстративните наставни методи во Македонија во училиштата ги употребуваат педагозите кои стекнале образование по примерот на училиштата воспоставени од Песталоци, а биле образовани најчесто во соседните држави и во Русија, односно во школите на Ушински. Овде можеме да го издвоиме Јосиф Ковачов, кој со своите методи на работа ќе предизвика внимание кај просветителите од овој период и ќе работи со слика, карта, цртеж и сл. Во однос на нагледноста и употребата на илустративно-демонстративните методи, тој вели: „За да можат децата да ја разберат географската карта, учителот е должен да излезе надвор со нив и да им ја покаже претставата за: поле, планина, рид, клисура, река, езеро, лева и десна притока, корито... Потоа, со помош на картата, треба да им ги претстави колку што е можно најживо, планините со нивната височина, должина и ширина, реките, видот на земјиштето, горите, морињата... На крајот, тој е должен да им го прераскаже сето тоа што учениците досега го запознаа... Формите сега имаат свежа, жива и привлечна содржина; ...(затоа) учениците треба да знаат да ги читаат добро, и тоа не само на картата, туку и да (можат) ги копираат реките, планините и границите со слободно цртање“⁹. За збогатување на нагледноста на наставата во „неговите“ училишта, покрај учебници и белешки се употребувале и други помошни наставни нагледни средства: карти, глобуси, модели, разни предмети, цртежи и набљудувања. По неговиот пример Кузман Шапкарев, Бенцамин Мачуковски, Димитар Миладинов, Јордан Хаџи Константинов Џинот и други македонски учители и просветители ќе употребуваат визуализација и илустративно-демонстративни наставни методи.

По појавата на илустративно-демонстративните методи и сè поголемото користење на визуелизацијата во наставата, со текот на времето, спонтано, тие се развиваат, односно се развивале и се усовршувале со развојот на наставата и дидактиката. Повеќе теоретичари и практичари се занимавале со нивно дефинирање, теоретизирање околу нив, но заедничко за сите е што методите се поврзани со нагледноста во наставата, а „за нагледна можеме да ја сметаме онаа настава во која претставите и поимите се формираат со непосредно посматрање на предметите и појавите или со гледање на нивните слики, односно условните знаци (симболи)“¹⁰. Според Милан Баковљев, методот на демонстрации¹¹ е дефиниран како начин на

⁸ Игор Јуруков, *Илустративно-демонстративните методи во наставата по Историја*, списание *Историја* (Journal of History), Здружение на историчарите на Република Македонија, Скопје, 2022, 8.

⁹ Мартин Тасевски, *Културно-просветниот живот во деветнаесеттиот век во Западна Европа и ...*, 40.

¹⁰ Виолета Ачкоска, *Методика на наставата по Историја...*, 312.

¹¹ Вака е именуван илустративно-демонстративниот метод од Милан Баковљев.

работа во кој наставникот демонстрира предмети, модели, макети цртежи, слики, шеми, а учениците ги набљудуваат и така стекнуваат знаења¹². Бакољев смета дека цел на методите не е гледањето, туку воочување на точно определена содржина, и тоа не само преку ангажирање на видот, туку на што повеќе сетила.

Иако не постои строга дефиниција, врз основа на различните мислења за илустративно-демонстративните методи може да се каже дека овие методи се употребуваат во наставата и имаат за цел преку приказ на содржината која се обработува, односно преку создавање импресија да создадат слика за одреден настан, појава или личност при што му овозможуваат на ученикот да се стекне со трајни знаења, како и да развие критичко мислење, односно да донесе соодветен заклучок во историски контекст¹³. Притоа визуализацијата и илустративно-демонстративните наставни методи опфаќаат работа на часот со цртежи, слики, фотографии, портрети, карти, скици, постери, карикатури како и прикажување краткометражни и долгометражни филмови, дигитални содржини, холограми, 3Д-содржини, компјутерски инсталации и сл.

При употребата на илустративно-демонстративни методи треба да се нагласи разновидноста, односно не треба да се употребуваат едни исти илустративно-демонстративни методи на сите часови, туку различни и соодветни за наставната содржина која се обработува, за што наставникот треба да биде подготвен, од аспект на познавање на наставните содржини, како и од аспект на неговата методска подготвеност.

III Дигиталните содржини како илустративно-демонстративна наставна метода

Кога зборуваме за дигиталните содржини секогаш треба да ги имаме на ум Европските и врз нив базираните македонски Национални стандарди за постигањата на учениците на крајот на основното образование. Овие стандарди се состојат од осум подрачја: I Јазична писменост, II Користење други јазици, III Математика и природни науки, IV Дигитална писменост, V Личен и социјален развој, VI Општество и демократска култура, VII Техника, технологија и претприемаштво, VIII Уметничко изразување и култура¹⁴. Следејќи го подрачјето Дигитална писменост и неговото дефинирање како „способност за користење на дигиталните технологии како алатки за создавање, селектирање и поврзување информации од повеќе извори, во повеќе формати, и нивна употреба за подобрување на ефективностa во областа учење“¹⁵, доаѓаме до дефинирањето и употребата на дигиталните содржини.

¹² Milan Bakoljev, *Didaktika*, Naučna knjiga, Beograd, 1984, 68.

¹³ Игор Јуруков, *Илустративно-демонстративните методи во наставата по Историја...*, 10.

¹⁴ Национални стандарди за постигањата на учениците на крајот од основното образование, Министерство за образование и наука, 2021, 4

¹⁵ https://www.fakulteti.mk/news/17-12-06/zoshto_digitalnata_pismenost_e_vazhna_za_mladite

Важен е фактот дека дигитални содржини кои се појавиле кон крајот на XX век се дел од дигиталната писменост, како и од илустративно-демонстративните наставни методи, а во основа ја имаат визуализацијата и нејзината употреба во наставата, како интересен начин на учење или како дополнување на наученото. Дигиталните содржини подразбираат одредена наставна целина која вклучува дигитализација на наставата преку техничка и информатичко-комуникациска технологија, а во наставата нивната употреба се манифестира преку употреба на наставните содржини со помош на компјутери, таблети, паметни табли, телефони и др.

Поимот дигитални содржини во наставата подразбира употреба на: краткометражни и долгометражни играни и документарни филмови, специјални едукативни дигитални содржини, аудиозаписи, power point презентации, анимации и анимирани филмови, 3Д- содржини, дигитализирани слики, фотографии, текстови итн. Секоја од наведените дигитални содржини има свои специфичности и работата со нив е различна, а начинот на работа го определува наставникот, кој има автономија во користењето на дигиталните содржини.

Дигиталните содржини во различни образовни системи различно се употребуваат, почнувајќи од користењето на т.н. мултифункционални кабинети со компјутери во кои наставата се изведува по повеќе предмети, училишта целосно опремени со компјутери, училници опремени со по одреден број компјутери распоредени низ училницата, употреба на мали преносни компјутери (таблети), а со развојот на дигитализацијата во одредени музеи и на саемите на образованието може да се забележат и мали работи, холограми, 3Д- очила и други компјутерски инсталации. Секој образовен систем што вовел каков било вид на дигитализација, својот систем го смета за оправдан, со напомена дека постојано ќе се усовршува.

Дигиталните содржини кај различни ученици можат да предизвикаат различна перцепција, околу која може да се развие дискусија помеѓу учениците и наставникот, како и само меѓу учениците, при што сепак перцепциите не треба да бидат во спротивност со научно потврдените историски вистини и цивилизациските и културните вредности. Затоа при употребата на содржините улогата на наставникот е клучна и тој ги упатува учениците на правилни перцепции, на критичко мислење и заклучоци кои наведуваат на позитивни вредности и ја развиваат демократијата и општествените и цивилизациските вредности. Во историјата посебно треба да се внимава, бидејќи освен на когнитивниот развој кај учениците се влијае и врз емоционалниот развој, во зависност од содржината што се визуализира. Така, при учење со примена на слики, фотографии, цртежи, постери, карикатури, филмови, дигитални содржини и сл. кај ученикот можат да се јават емоции поврзани со историјата на одредени историски личности, народи, држави, сојузи, движења, доктрини и сл. за кои наставникот треба да има соодветни знаења и објаснувања. Одредени симболи треба да бидат посебно објаснети од наставникот за да не предизвикаат недоумица кај ученикот и наместо на позитивна вредност, да го наведат на негативна.

Поради наведеното, клучни за образованието и воспитанието на учениците при работа со дигитални содржини се обученоста и подготвеноста на наставникот

за активностите кои треба да им бидат објаснети, но и поради инклузија зададена на учениците. Во рамките на подготвеноста треба да се нагласи дека секој наставник треба да има објаснување за секоја содржина, но треба да има и подготвени прашања преку кои учениците ќе ги наведе на перцепција и нејзина критика. Во рамките на објаснувањата и поставувањето на прашањата на наставникот за наведените илустративно-демонстративни методи, задолжително е користењето на Блумовата таксономија, односно трите нејзини прифатени нивоа: познавање, разбирање и повисоки нивоа на знаења (анализа, синтеза, примена, евалуација)¹⁶. Според ова би се поставиле прашања, кои би можеле да имаат и свои потпрашања од истото ниво. На пример, кога би се поставило прашање од првото ниво, или прашање од познавање, тоа би било: „Што гледате на филмот?“ (фотографијата). Со ова прашање кај учениците се очекува да се дадат одговори од еден или неколку збора, најчесто во вид на „бура на идеи“, кои наставникот може да ги запише на табла или едноставно да ги повтори подоцна без запишување, со тоа што ќе потенцира доколку го добие точниот или очекуваниот одговор. По ова, за истата содржина од илустративно-демонстративните методи (фотографијата или филмот) би се поставило прашање од второ ниво, на пример „На кој историски период/периоди е посветен филмот?“, се однесува содржината, како и она што се гледа на неа, да се објасни, опише или слично. За третото ниво веќе може да се поставуваат прашања кои наведуваат на анализирање, поврзување со претходни содржини, донесување одредени заклучоци.

Исто така можна е употреба на наставната техника „Знам, учам, сакам да знам“, на чек листи, на правење концепции за пишување есеј итн.

Освен споменатата Блумова таксономија, наставникот при поставувањето прашања треба да внимава и на: а) јазично коректно формулирање на прашањата; б) прашањата да бидат кратки, јасни и недвосмислени; в) тие мора да се однесуваат на суштински дел; г) со прашањето ученикот не може да одговара со „да“, „не“; д) прашањата не можат да нудат алтернатива (прашања на кои се одговара со избор на две можности); е) прашањата не треба да бидат сугестивни (да наведуваат на одговор); е) тие треба да се одговараат поединечно и од различни ученици¹⁷.

По вака поставените прашања наставникот треба да очекува одговори од учениците кои ќе ги следи внимателно, нема да го прекинува ученикот и ќе му даде повратен одговор во кој ќе укаже дали одговорот е точен. Доколку нема точен одговор, него треба да го даде наставникот со објаснување.

¹⁶ Блумова таксономија е група од три хиерархиски изградени модели, кои се користат за класифицирање на воспитно-образовните цели по нивоа на сложеност и специфичност. Трите модели од Блумовата таксономија ги опфаќаат воспитно-образовните цели во спознајното, афективното и психомоторното подрачје. Моделот на спознајното подрачје е во центарот на традиционалната настава и често се користи при составувањето на наставните планови, односно при дефинирањето на воспитно-образовните цели, осмислувањето на проверката на постигањата на учениците и активностите во наставата. Во првичната верзија на таксономијата, спознајното (или когнитивно) подрачје е расчленето на шест нивоа на воспитно-образовни цели. Во ревидираната Блумова таксономија од 2001, нивоата се нешто поразлични: запомни, разбери, примени, анализирај, евалуирај, создади.

¹⁷ Банђур Ж. Лазаревић, В. Методика наставе природе и друштва. Учитељски факултет, Београд, 2001, 126.

IV Центропа – светски пример за архивирање на сеќавањата на Евреите и дигитализација на наставата

Центропа е основана во Виена и Будимпешта во 2000 година со цел да се зачува еврејската меморија во Централна и Источна Европа, Балканот, Балтикот и поранешниот Советски Сојуз, а потоа да ја сподели својата збирка на фотографии, текстови и кратки документарни филмови на учениците, студентите, професорите и на најшироката можна публика. Како што и самите тврдат на својата интернет-страница, не се основани да бидат проект за интервјуа за холокаустот, туку да направат интервјуа со повеќе од илјада постари Евреи кои сè уште живеат меѓу Балтикот и Егејско Море, за да можат да ги замолат да ни раскажат приказни за целиот 20 век, во кој живееле. Притоа политиката на Центропа е да не користи видеа од интервјуа, туку користи семејни фотографии и личните документи кои заедно со сведоштвата од интервјуата прават една целина преточена во краток документарен филм или дигитална содржина.

А. Дигиталните архиви на Центропа.

Всушност, Центропа успеала да дигитализира над 25.000 приватно чувани семејни фотографии и лични документи и да изготви интервјуа со над 1.200 личности од 14 европски држави кои го преживеале холокаустот. Предност за сите кои ќе пристапат на нивната интернет-страница е можноста во дигиталниот архив на Центропа да ги пребаруваат сликите и биографиите по: држава, град, презиме и година. Исто така, треба да се нагласи дека сликите и биографиите се дадени од Центропа и по држави, како во примерот што следува, односно дадени се имињата на државите, бројот на биографии и бројот на фотографии кои се дел од дигиталниот архив на Центропа.

Дел од дигиталната архива на Центропа по држави

Austria, 70 Biographies,
681 photos

Bosnia and Herzegovina, 2 Biographies, 83 photos

Bulgaria, 81 Biographies, 1500 photos

**Croatia, 3 Biographies,
142 photos**

Покрај државите прикажани како пример за да се види дигиталната архива, дел од неа се и државите: Чешка (45 биографии и 781 фотографија), Естонија (37 биографии и 443 фотографии), Германија (2 биографии и 323 фотографии), Грција (14 биографии и 345 фотографии), Унгарија (186 биографии и 3061 фотографии), Израел (6 биографии и 703 фотографии), Латвија (17 биографии и 249 фотографии), Литванија (29 биографии и 448 фотографии), Молдавија (23 биографии и 300 фотографии), Р. Македонија (3 биографии и 47 фотографии), Полска (68 биографии и 1288 фотографии), Романија (122 биографии и 2089 фотографии), Русија (114 биографии и 1573 фотографии), Србија (31 биографии и 487 фотографии), Словачка (49 биографии и 1091 фотографии), Турција (21 биографии и 555 фотографии) и Украина (278 биографии и 3245 фотографии).

Дополнително со секој од овие дигитализирани документи и фотографии, постои и карта (мапа) за секоја држава во која е наведено на која година се однесува фотографијата и во кој дел настанала. И овде се дадени фотографии и сведоштво за секоја од нив, како на прикажаниот пример за Германија.

Дигитална архива на Центропа

Ваквиот дигитален архив денес е јавно достапен за секого, а за нивно користење посебно се поттикнуваат училиштата и професорите. Тие се опфатени со посебен дел за едукација на кој посебно ќе се осврнам во натамошниот дел од текстот.

Б. Дигиталните содржини на Центропа.

Кога зборуваме за дигитални содржини, секако ги земаме предвид и веќе споменатите фотографии, биографии и мапи кои се содржани во дигиталните архиви, и кои самите по себе се дигитални содржини. Воедно треба да се напомене дека тие се интерактивни и интересни за работа на учениците и наставниците/професорите. Врз основа на архивираниите фотографии, биографии и мапи, изготвени се дигитални содржини во вид на кратки документарни филмови под раководство на г. Едвард Серота, кој воедно е извршен директор на Центропа.

На интернет-страницата на Центропа има посебен дел кој се однесува на филмовите под кој можат да се најдат: а) сите филмови, б) филмови по региони, в) филмови по теми и г) најголеми хитови. Филмовите, како што и претходно е наведено, се состојат од фотографии, мапи и сведоштва кои се пишани и не се во вид на живи интервјуа. Специфично за филмовите е што го опишуваат целиот живот на Евреите, вклучувајќи го и холокаустот како составен дел од нивниот живот, но не ставајќи го во центарот на филмот. Нивното времетраење е соодветно за употреба на час, а поставувањето на семејните фотографии и прикажувајќи го секојдневниот живот објаснува зошто нема ниедна фотографија со „неприфатлива содржина“. Воедно тие се кратки, јасни, со недвосмислена содржина, го враќаат ученикот во времето за кое зборуваат и нудат можност за критичко мислење и донесување историски заклучоци. Притоа секогаш напоменуваме дека за филмот и содржината поврзана со него наставникот треба да биде беспрекорно подготвен, а на учениците треба да им се зададат задачи кои ќе треба да ги обработат за време на гледањето, а за кои ќе се дискутира по завршувањето на филмот. Така на пример, наставникот може да им подели на учениците однапред поставени прашања или листа Знам / Сакам да знам / Научив, на кои учениците ќе бележат што виделе, или пак може да им зададе задача тие да смислуваат прашања, кои по гледањето заеднички ќе ги работат, како и да се напише есеј со свое видување за филмот итн. Во сите случаи доаѓа до комбинација на илустративно- демонстративните и визуелно-текстуалните наставни методи кои подразбираат работа со фотографија, текст, дискусија, дијалог, текст-метода и др. Само на ваков начин гледањето на дигиталната содржина или на филмот имаат смисла и се соодветни за употреба во наставата.

Овде мора да се признае дека Центропа на еден софистициран и одличен начин направила дигитални содржини кои учениците ги употребуваат со желба да се научи што повеќе. Успехот е дотолку поголем што учениците кои не ја изучувале историјата на Евреите или холокаустот имаат интерес и работат на овие теми, кои се интересни и интригантни за учениците. За подобро учење и употреба на дигиталните содржини, пред сè филмовите, но и фотографиите, биографиите и мапите, Центропа има изготвено посебен дел посветен на едукацијата, кој нуди примери за изведување часови со разработени компоненти на часот. Примерите прикажуваат како различни наставници на различни наставни предмети ги употребуваат дигиталните содржини на Центропа и даваат инспирација на секој

од наставниците кои во иднина ќе ги употребуваат овие содржини да го прават тоа на што посоодветен начин.

Поврзано со македонското образование, во вид на дигитална содржина за македонските Евреи изготвен е филмот за Роза Камхи и Бено Русо со наслов „Годините си го прават своето“¹⁸, кој го користеле македонски ученици и наставници/професори на часовите по Историја и Граѓанско образование. Филмот трае 16:11 минути, временски идеално за користење на час, како и соодветен за возраста на учениците, при што за него има направено повеќе подготовки за час од различни наставници, што значи дека е реализиран на повеќе начини. На него целата интерпретација е на македонски јазик, а преведен е и на англиски и албански, со што може да се користи од повеќе држави.

Ваквиот начин на прикажување на содржините овозможува визуализација на ученикот и можност да се стекне со трајни знаења кои ќе се врежат во неговата меморија. Со ова на еден начин докажуваме дека дигитализација на материјалите кои нè интересираат е можна, односно создавањето дигитални архиви е добро и нивната употреба е предност, додека визуализацијата спомената од првите педагози, еволуирала со развојот на науката и информатичко-комуникациската технологија. Воедно употребата на илустративно- демонстративните содржини кои се употребуваат постојано во наставата преку дигиталните содржини кои се прикажани во текстот ни ја покажува можноста за употреба на сликата, биографиите, мапите, документарниот филм, како еден современ начин на реализација на наставата. Оттука сметам дека макотрпната работа на Центропа која е пример за дигитализација во образованието треба да биде поттик за развојот на дигиталните архиви и дигитализацијата на образованието, за користење на што повеќе различни методи со кои образованието ќе го направиме поприемчиво и примамливо за учениците.

¹⁸ <https://www.centropa.org/mk/centropa-cinema/beno-ruso-i-roza-kamkhi-godinite-si-go-pravat-svoeto>

ПРИЛОЗИ И МАТЕРИЈАЛИ

Неџад Мехмедовиќ¹

Еден архивски документ (тезкире) на старотурски јазик за платени даноци на бозација од Призрен во казата Пазарџик (Добрич) од втората половина на 19 век

Една од најголемите и најзначајни институции во која се застапени документи на старотурски јазик е одделот „Ориентални сбирки” при Националната библиотека Св. Кирил и Методиј (НБКМ) во Софија, Република Бугарија. Османскиот архив во овој оддел содржи во најголем дел документи на старотурски јазик како и помал број документи на арапски и на персиски јазик. Се смета дека општиот број на обработени и достапни за користење документи во одделот достигнува 1 милион листа или околу 342.000 архивни единици.²

Особено значајни старотурски документи во одделот се финансиските документи, кои се евидентирани и сортирани во посебна книга со наслов: „Опис на османотурски документи за занаети и трговија (XVI-XIX век)”. Во описот се вклучени вкупно 2.778 анотации на единични документи.³ Предмет на поширока анализа беа вкупно 80 анотации што се однесуваат за градот Пазарџик, од кои произлезе и овој документ.⁴ При обработката на 404 документи – уверенија на занаетџии за платени даноци во градот Пазарџик – забележани се документи за печалбари од двете страни на Шар Планина (Тетово и Призрен), кои во најголем број биле слаткари. Тие се застапени во документите „*Yabancı esnaf*

¹ М-р по османистика, асистент-истражувач и докторант на Институтот за национална историја – Скопје, е-адреса: nedjad.mehmedovikj@gmail.com.

² Види: www.nationallibrary.bg/www/our-collections/колекции-на-отдел-ориенталски-сбирк

³ А. Велков и др. Опис на османотурски документи за занаяти и трговија (XVI-XIX в.): Запазени в Ориенталскиот оддел на Народна библиотека Св. св. Кирил и Методиј, Народна библиотека Св. Кирил и Методиј, Софија, 1993, 6

⁴ Во минатото познат и како Хациоглу Пазарџик, Хациоглу пазар, денес град Добрич.

ruhsatiye tezkeresi”, кои претставуваат уверенија-дозволи за странски трговци и се однесуваат на периодот од 1866 до 1873 година.⁵

Пазарџик (Добрич) е град во Североисточна Бугарија и претставува административен и стопански центар на денешната област Добрич и истоимената општина. Тој е најголем град во Јужна Добруџа и се наоѓа на крстопат помеѓу Дунав и Црното Море, каде што се спојуваат патиштата за Варна, Шумен, Силистра, Балчик, Каварна и градовите во Северна Добруџа (Мангалија, Меџидија и Констанца). Историчарите, географите и етнографите сметаат дека Добрич е младо селиште, кое датира од 16 век за време на османлиската феудална епоха.⁶

Во османлискиот период градот Пазарџик (Добрич) имал регионален панаѓур кој се одржувал секоја година во периодот мај – јуни во траење од неколку дена.⁷ За неговото возникнување најмногу придонеле три фактори: Богатата и ретко населена добруџанска земја, положбата на градот како регионален центар како и неговиот веќе оформен трговско-занаџиски облик.

Со воспоставувањето на панаѓурот во градот во средината на 19 век номадските слаткари од териториите на денешна Албанија⁸, Македонија, Турција и Грција покрај алвата и бозата ги продавале и следните продукти: шеќерни производи, кристални бонбони, локум, сушени и свежи плодови од јатки, шеќерни јаболка, шеќерни петлиња, небет-шеќер, шеќерен памук, сусамки, стафиди, леблебии и друго.⁹ Во 1870 година на панаѓурот во градот имало вкупно 41 тезгиња за продажба на алва распределени во посебна чаршија.¹⁰ Бозациите во градот ги носеле ѓумовите на грб. Од едната страна на ѓумот е вградена поставка за две чаши и ибрик со вода. По употребата тие се плакнат и повторно се поставуваат на нивните места. Во горештините по ручекот најчесто можеле да се слушнат следните зборови: „Боза, боза, пресна боза!“ и „Шуруп буз гиби“ (ледено студен сируп).¹¹

Дел од слаткарите од Балканот остануваат да живеат во казата Пазарџик и по Берлинскиот конгрес во 1878 година и воспоставувањето на Кнежевството Бугарија. Тие се среќаваат во документите и во првата половина на 20 век. Во Пазарџик во 20 век постоела фабрика за локум, бонбони и алва во сопственост на Стефан Андонов – Македонец. Неговите синови Андон и Паскал биле вклучени во производството и продолжуваат со занаџот долги години по смртта на нивниот

⁵ Н. Мехмедовиќ, Трговците и занаџчиите в казата Пазарџик (Добрич) през втората половина на XIX век. Следдипломна квалификација „Османистика“. Научен ръков. Проф. д-р Стојанка Кендерова. София: СУ, катедра „Туркология и алтаистика“, 2017, 4

⁶ В. Малчева, Обуџарството в стария град Добрич. Добрич: Матадор 74, 2012, 9.

⁷ Е. Сиљанова, Панаириите по Блгарските земи през втората половина на XIX век. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методиј“, 2013, 155.

⁸ Во документите што се предмет на обработка не се среќаваат слаткари од Албанија. Кога се зборува за Албанци најверојатно се мисли на слаткарите (бозациите и алваџиите) од Тетово (Република Северна Македонија) и Призрен (Косово) застапени во дел од вкупно 404 финансиски документи за платени даноци за казата Пазарџик.

⁹ В. Талчева, Сладкарството в стария Добрич, Издание на Дружеството на краеведите и на клуб Родознание в град Добрич, 2003, 20.

¹⁰ Л. Бешков, Панаирџт в Добрич преди Освобождението от 1878. Добрич: Матадор 74, 2006, 13.

¹¹ В. Талчева, Сладкарството в стария Добрич..., 21.

татко. По 1948 година тие се вклучуваат во слаткарската кооперација „Прогрес“, каде што работат до нивното пензионирање. Голем дел од слаткарниците по Втората светска војна се национализирани. Некој од мајсторите-слаткари ја прават првата државна кооперација во 1946 година. Меѓу другите слаткари во неа се вклучува да работи и Абил Албанецот.¹² Во Добрич во 20 век имало неколку слаткарници во сопственост на Албанци. Сопственик на слаткарницата „Роза“ бил Албанецот Хусеин, кој во подоцнежните години се сели во Турција, а сопственици на неговата слаткарница стануваат Македонци. Слаткарницата „Рекорд“ била во сопственост на Албанец, а потоа на Македонецот Христо Ламбов – Макето. Слаткарницата „Савоја“ била во сопственост на Албанец. Неговиот син, кој го наследил занаетот, се викал Хусеин.¹³

Во финансиските документи за платени даноци за казата Пазарџик (Добрич) се среќаваат вкупно четири занаетџии од градот Призрен, денес Република Косово. Според дадените податоци во графата „занает“, двајца од нив биле бозации, еден бил алвација и еден ескичи.¹⁴ Иако тие се застапени во финансиските документи во периодот од 1866 до 1870 година, се смета дека дел од нив дошле во казата Пазарџик многу порано, со организацијата на првите панаѓури во градот во средината на 19 век, кога за првпат се споменува присуството на алвациите и бозациите и од територијата на Османлиска Македонија.

Табела бр. 1: Занаетџии и трговци од градот Призрен во Казата Пазарџик (Добрич) во втората половина на 19 век¹⁵

Бр.	Град	Име	Татково име	Година	Занает	Заработка	Данок
1.	Призрен	/	Реџеп	1870	бозација	300 гроша	8 гроша
2.	Призрен	Сулејман	/	1870	алвација	500 гроша	15 гроша
3.	Призрен	Рагиб	Абдулвехаб	1869	бозација	150 гроша	4 гроша и 20 пари
4.	Призрен	Хасан	Мустафа	1866 1867	ескичи	500 гроша	15 гроша

Во продолжение следи факсимил од еден архивски документ (тезкире) на старотурски јазик за платени даноци на печалбар од Призрен во казата Пазарџик (Добрич) од втората половина на 19 век како и негов превод на македонски јазик прикажан во табличка соодветна на оригиналниот документ. Тезкире претставува османски документ во вид на уверение, кој содржи информации за практикувани занаети и исплатен данок теметуат.¹⁶ Данок теметуат бил во висина од 3 отсто од

¹² Исто, 21.

¹³ Исто

¹⁴ Ескичи – крпач на алишта.

¹⁵ НБКМ, Ориенталски сбирки, Ф. 22А, а.е. 100, л.2; НБКМ, Ориенталски сбирки, Ф. 22А, а.е. 100, л.3; НБКМ, Ориенталски сбирки, Ф. 22А, а.е. 88, л.4; НБКМ, Ориенталски сбирки, Ф. ТЛ, а.е. 12–2, л. 50.

¹⁶ С. Кендерова, Да потърсиш препитание в Добруджа през XIX век. Българските земи в архивите и документите от XVIII-XIX век, София : Акад. изд. За буквите - О писменехъ, 2022, 190.

вкупната годишна заработувачка. Тој претставувал данок на приход специфичен за трговците и занаетчиите (најчесто за градското население), т.е данок од неземјоделски приходи.¹⁷

Од податоците рачно допишани во празниот простор го дознаваме следното: трговецот се вика Рагиб син на Абдулвехаб и во Казата Пазарчик доаѓа од градот Призрен. Тој според занаетот е бозација кој годишно заработува по 150 гроша, при што за 1285 (1869) година платил 3 проценти данок во висина од 4 гроша и 20 пари.

¹⁷ Н. Мехмедович, Търговците и занаятчиите..., 2017, 24.

		Уверение за странски еснаф			Фонд број: 22 А Арх. Ед. 88 Л. 4 ¹⁸
	лист	каза	том		
	76		4		
Маало	Град каде што се населува	Град од каде што доаѓа	Име и презиме		Општо
	Пазарцик Каза	Призрен	Рагиб син на Абдулвехаб		491
Година: 1285					
Број/куќа	Улица	Занает	Заработка		Данок
		бозација	150 гроша		4 гроша 20 пари
Теметуат данок, пресметан за [12]85 година кој е [во размер] на 4 гроша, [кои што се], предадени во касата. 29 нисан 1285 година¹⁹					

¹⁸ Сигнатура на документот во Националната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ (НБКМ) во Софија, Република Бугарија.

¹⁹ 11 мај 1869 г.

Nick Anastasovski¹

“It Was Our Meeting Place”: The Establishment and Role of Macedonian Cafes, Clubs and Boarding Houses in Australia

The role of cafés and boarding houses established by enterprising Macedonians helped to facilitate the migration of Macedonians to Australia. These cafés and clubs served as important social hubs which supported a range of social services, including assistance with finding employment and accommodation for newly arrived Macedonians. In a foreign land, these places provided a sanctuary where Macedonians could come together, exchange information and establish a sense of community.

During the nineteenth century, enterprising Macedonians established cafes and boarding houses in foreign lands such as Romania, Serbia and Bulgaria, where pechalbar² communities were formed, while at the beginning of the twentieth century, as the pechalbar population continued to grow in Canada and the United States, these Macedonian establishments provided for their needs. The cafes served as a hub for newcomers, offering warm Macedonian meals, unofficial social services, and opportunities for socialising. Boarding houses, often located in the same building as the café provided budget friendly accommodation for single men who had recently arrived. As the Macedonian pechalbars arrived in Australian cities, similar establishments were opened to provide them with temporary accommodation and information before venturing out to the bush and other rural areas, or returning to the city.

Perth, Western Australia saw the establishment of the first cafes and boarding

¹ Ph.D. in History of Science from Melbourne, Australia, e-mail: eis@ei-services.com.au.

² Macedonian term for a migrant worker

houses in the early 1920s. The *Makedonski Dom* (Macedonian House) located at 180 William Street in Perth was the first Macedonian café and boarding house in Australia. It was operated by Mikhali Peikov, Niko Borshov and Tanas Borshov, who came from the village of Bapchor (Kostur).³ The ownership of *Makedonski Dom* changed hands a number of times. In 1927, Kosta Malco from Shestevo village (Kostur) became a partner for a short period, while Vasil Turpin from Bapchor village joined as a partner that same year and maintained his share until 1929. During this period, Tanas Vishin also had a share in the business.⁴

Makedonski Dom served as the first night stopover for many new arrivals in Australia. Mihaili Peikov, one of the proprietors, would keep a lookout for newcomers from Macedonia at Fremantle port. When Lazo Bonakey and his fellow villagers arrived in 1927, they were surprised to hear Peikov calling out “koi e Makedonec?” (“who is Macedonian?”) and quickly approached him. Peikov helped about twenty Macedonians from the ship into his wood truck and transported them to Macedonian House, where they received information about employment opportunities and expected wages in Australia. Each man had the required £40 to enter Australia, but Peikov cautioned them not to send the money back to their families as they often did, but to keep it for their survival.⁵

In 1927, Kosta Malco sold his share of *Makedonski Dom* and subsequently set up a café and boarding house called “Macedonian House” at 242 William Street in Perth.⁶ The café was often the initial point of contact for numerous Macedonian immigrants, who sought unofficial social services related to immigration, employment, medical care, and other issues. Kosta, in particular, provided significant assistance to these newcomers by helping them secure employment in various fields, including bush clearing, sleeper cutting, and mining. He also accompanied men to Luisini’s store to obtain necessary supplies like clothes, boots, and equipment, often on credit with Kosta acting as guarantor. Kosta also arranged for newly arrived Macedonians with no experience sleeper cutting to work alongside experienced sleeper cutters, with the experienced cutter receiving one sleeper out of every ten as compensation for providing training to the new workers.⁷ Kosta’s boarding house accommodated men ranging from teenagers to individuals in their 50s while Kosta’s wife cooked meals for the boarders. When the boarders felt homesick, she would bake large quantities of traditional Macedonian pastries (maznik and zelnik) with fillings such as leek and feta cheese, eggs, pumpkin, etc.⁸

³ P. Hill, *The Macedonians in Australia*, Hesperian Press, Perth, 1989, p. 50.

⁴ Connie Sideris, Interview of Connie Sideris on 20 February 2007 for the Northbridge History Project. Interview with Mary Turpin; and Vasil Turpin biographical notes.

⁵ Lazo Bonakey interview conducted by Connie Sideris in 1982. It is interesting to note that Mihaili Peikov had previously been a pechalbar in the United States and spoke English with an American accent as a result.

⁶ Kosta Malco initially went into this business with another Macedonian, Kole Jufkoff from Bapchor village; however, he soon after bought out Kole’s half share.

⁷ Connie Sideris interview transcript, op. cit. pp. 17-18.

⁸ Ibidem, Kosta Malco would buy food supplies from the markets in West Perth whilst some of the Macedonian market gardeners from Wanneroo would deliver vegetables direct to Malco’s boarding house, p. 43.

The 'Macedonian and Slavonic Club' situated on James Street in Perth was another noteworthy café and boarding house. The club was owned by different partners over time as they sold their share of the business. In the 1940s Risto Angelokov from Dambeni village (Kostur) purchased a share in the business along with Krumo from Vrbnik village (Kostur/Korcha) and Jonche from the Republic of Macedonia. It was a popular gathering place for Macedonians and other Slavonic speaking people, including Dalmatians and Bulgarians. It was a place to socialise and where you could get things done. For example, Steve Bonakey from Kosinec village would assist people in completing forms, and many used the address for collecting mail when they returned from their trips working in the countryside. Farmers and market gardeners from locations such as Wanneroo and Osborne Park, on the outskirts of Perth, would frequent the café to connect with people and learn about Macedonia related news when they visited Perth.⁹

Located approximately 250 kilometres south of Perth, Bridgetown was home to the famous 'Macedonia Restaurant and Boarding House' established in 1937 by Naum and Evangelija Keremelic from Capari village (Bitola). Known simply as 'Macedonia House', it provided board for up to 30 men, while during the peak times, tenants would even sleep on the veranda due to the overwhelming number of visitors. It was a popular gathering spot for Macedonians who lived and worked on farms and in the bush, particularly during weekends, Macedonian Orthodox Easter, Christmas, New Year and other festivities, where they could enjoy entertainment from Macedonian musicians.¹⁰ There was also a general store attached to the boarding house from where the Macedonians could buy grocery supplies.¹¹

In the absence of Macedonian cafes in remote bush areas, the *pechalbars* formed their own gathering spots to socialise, play cards, smoke tobacco, and drink. During the 1930s and 1940s, the *pechalbars* working on farms in the southern region of Gippsland, Victoria, would have Sunday get together at the town store in Kernot. One of the men, Chris Kirkos, 'would walk the three miles there, cross country, all seasons all weathers, to share gossip with his fellow *pechalbars*'.¹² For these men, spending time with other Macedonians was crucial for exchanging their experiences and keeping a connection with the homeland they had departed from.

Since the early 1930s, a number of Macedonian cafes operated in Adelaide (South Australia), including the 'Makedonija café' which was one of the earliest and operated in Hindley Street. Another café, the 'Macedonian Balkan Club' located at 133 Hindley Street was operated by Steve Lazenkas during the 1930s and 1940s.¹³ It served as a sig-

⁹ Kosta Angelkov autobiography (unpublished), p 92.

¹⁰ S. Sarbinov, *Makedoncite vo Avstralija, 1940-1988* [The Macedonians in Australia 1940-1988], unpublished, p. 1. Macedonia House operated until the 1950s.

¹¹ <http://inherit.stateheritage.wa.gov.au/Public/Inventory>

¹² J. Harper, 'The Pecalbars of Gippsland: Macedonian Farm Workers around Kernot in the 1930s', *Gippsland Heritage Journal*, No. 28, Kapana Press, Briagolong, 2004, p. 28.

¹³ A. Glafchev, *The Migrant Experience: From Village to Suburb*, University of South Australia, 1994.

nificant gathering spot where one could leave messages and for informing the community of various occasions, such as movie nights and picnics. In 1938, a Macedonian café located in Fremantle (Western Australia) was owned and operated by David Papausis who came from the village Banica (Lerin).¹⁴ Additionally, in New South Wales, boarding houses and cafes were established in Sydney, Wollongong and Newcastle. Nume (Norm) Bonakey, originally from Kosinec village (Kostur), operated a sizeable boarding house in central Sydney with a partner, which thrived until the onset of the 1929 depression.¹⁵ In Queensland, a Macedonian café operated in Brisbane in 1938.¹⁶ Riste Sazdanov from the village of Capari (Bitola) arrived in 1924 and is believed to be the first Macedonian to settle in the Illawara region. He built his own house in Flinders Street, Port Kembla (New South Wales), 'which served as a boarding house, café and gambling joint for the Macedonian men at the steelworks'.¹⁷

Until newly arrived Macedonians could establish themselves in the city or find employment in the bush, boarding houses offered affordable accommodation. Boarding houses could be attached to a café or operate independently. In the 1940s and 1950s, a number of Macedonian boarding houses were found in Fitzroy, Melbourne (Victoria). One such boarding house was located at 66 King William Street and was operated by Stase Kizon (Anastas Ristos Kizos), from Neret village (Lerin). Stase purchased the boarding house for 1,500 pounds in 1950. With seven bedrooms and two bungalows, the property earned a rent of 10 pounds per week at the time of purchase. Stase assisted newly arrived single Macedonian men and provided refuge for those fleeing Greek government persecution after 1949. Stase was a well-known figure in the Macedonian community, providing welfare and social service assistance to those in need until his death in the early 1980s.¹⁸

Atanas Naumov from Neret village established one of the earliest Macedonian cafes in Melbourne in the 1930s, located in Royal Lane off Gertrude Street, Fitzroy. However, the Macedonian Social Club, founded by Risto Popov from Lagen (Lerin/Kostur) and Petre Popov (unrelated) from Neret (Lerin), became the most famous Macedonian café in Melbourne, operating for over 40 years on Gertrude Street.¹⁹ Before coming to Australia, Risto Popov was found guilty by a Greek court of assaulting a military sergeant who had harassed him because of his Macedonian ethnicity. As a result, Risto was fined a significant sum of 40 drachmas. While still in his native village of Lagen, Risto ran a café, but he realised that there was no future living under Greek rule. In 1938,

http://www.pollitecon.com/html/life/the_migrant_experience.htm, p. 6.

¹⁴ L. O'Brien, 'The Macedonian Community', Fitzroy Melbourne's First Suburb, Hyland House, Melbourne, 1989, p. 248.

¹⁵ Vanka Bonakey (wife of Nume) interview conducted by Connie Sideris, 1982.

¹⁶ M. Trajcevski, editor, Kompas, Vol 2, issue 4, p.14.

¹⁷ M. Trajcevski, Macedonian Migration to the Illawarra, from Ties with Tradition – Macedonian Apron Designs, Powerhouse Museum, Sydney, 2009, p. 7.

¹⁸ Victor Georgopoulos interview. Details regarding the purchase price of the boarding house and rental income (produced at the time of purchase) derived from property settlement documentation.

¹⁹ The name Macedonian Social Club was displayed on the front window of the café.

he left for Australia, where he spent the first few years working as a timber cutter, clearing farms in the Orbost and Sale districts of Victoria. However, Risto had no desire to stay in the bush for long, as his goal was to start his own business in Melbourne. He and Petre Popov leased a commercial space at 111 Gertrude Street, Fitzroy in 1940 using the money he had saved from timber cutting. This location was in the middle of the growing Macedonian community in the area.²⁰ The Macedonian Social Club holds significant historical value for the Macedonian community in Melbourne as it was a central gathering spot where politics and history were deliberated, community affairs were discussed, ideas were generated, and numerous initial community meetings were held.

The majority of patrons at the Macedonian Social Club were young, unmarried men from Macedonia, and for many it was their first destination upon arriving in the new country. It was a place where they could secure lodging and work, as well as socialise with other Macedonians. Some would come after returning to the city from country Victoria and would inquire about job opportunities in Melbourne. The reputation of the club was widespread, and men arrived at the club from as far as Sydney and Perth, as people knew that was the location where they could connect with friends or family members, or leave them a message. Taxi drivers in Melbourne were familiar with the club and could take new arrivals there who arrived speaking very little English, simply by mentioning its name. Contractors seeking to hire Macedonian workers, who were known for their strong work ethic, regularly frequented the club and recruited labourers for timber cutting and land clearing in country Victoria. The upper floor of the Macedonian Social Club functioned as a boarding house, where, in its initial years, each of the four upstairs bedrooms accommodated five to six men.²¹ Boarders were able to keep their costs down by sharing a room and rotating sleeping arrangements based on their work shifts, with some sleeping during the day and others at night. The Macedonian Club was a popular spot in the evenings for young unmarried men from the Lerin region residing in Fitzroy and the surrounding area, as they could enjoy a traditional Macedonian meal there. Mitre Veljanovski, a skilled cook from Draslajca village in Struga, worked at the club from 1950 to 1958 and also resided upstairs as a boarder during his employment there.²²

The Macedonian Club served as a central gathering point for men in the Macedonian community. It was a popular meeting place for Macedonian activists, and many community meetings during the 1940s and 1950s took place there. In the 1960s individuals from Velushina village in Bitola who had relocated to the inner western suburbs of

²⁰ Risto Gochev interview. The partnership with Petre Popov lasted until 1945 when Petre sold his share to File Deluchin from Lagen village. File Deluchin later sold his interest in the business to his first cousin, Vasil Deluchin, who remained a partner for many years.

²¹ Ibidem.

²² Mitre Veljanovski was one of few Macedonians at that time in Melbourne from the Republic of Macedonia. In 1956, Mitre brought out his son Metodija and they initially shared a room above the café before Mitre purchased a house in West Preston. Metodija moved into the house whilst Mitre returned to Macedonia in 1958, where he remained for two years before returning to Australia in 1960. Upon his return, Mitre obtained employment as a cook at the Preston and Northcote Community Hospital (PANCH) where he worked for several years. Ilija Veljanovski interview.

Melbourne in Yarraville and Footscray, held their initial village committee meetings at the club. Men would journey considerable distances to attend the club. Mihailo Anastasovski, originally from Gorno Aglarci village in Bitola, arrived in Australia in 1964 and was one of the first Macedonians to settle in Williamstown. He often visited the Macedonian Social Club in Fitzroy with friends, where he found Macedonian language newspapers and connected with like-minded individuals. He felt a sense of belonging that he often struggled to find elsewhere.²³ The Macedonian Club was of great significance to many people: many saw it as 'a kind of embassy'.²⁴ A large map of united Macedonia was prominently displayed at the club, and Risto Gochev recounted how newly arrived Macedonians from Aegean Macedonia would be moved to tears upon seeing the map since possessing a map of Macedonia was forbidden under Greek rule.

The club was also a gathering spot for young men prior to a night out on the town. In the late 1950s, John Nitson, a teenager from Lagen village, and a group of approximately 20 similarly aged men, all from his village living in Fitzroy, Collingwood and Clifton Hill, would gather at the club on weekends before heading out to bars and clubs in the city. John Nitson characterised the club as 'a place where we could gather and discuss politics, sport and exchange ideas. We heard news regarding Macedonian affairs, and we gathered there pre and post matches played by the Macedonian soccer team. It was our meeting place'.²⁵

During the 1950s, Australian media depicted ethnic clubs in a negative light, describing them as hotbeds of vice where men engaged in undesirable activities such as gambling. This, however, stood in stark contrast to their importance as they functioned as a 'bridge between the old world back home and the new world in Australia'.²⁶

Zoran Jovanovski's 1996 study demonstrated the cultural importance of the Macedonian Social Club for Macedonian immigrants. This study describes how the club served as a refuge for men who had left behind the open countryside of Macedonia for the concrete and smoke of the city and who spent long hours indoors working in factories. According to Jovanovski, the café was 'a small humble place where men could talk to each other, play cards, and escape the rigours of the real world. It could almost be viewed as having a church-like status among the Macedonian community, where the traditions and cultures are guarded against foreign externalities'.²⁷

Risto Popov was well known for providing assistance to people with various

²³ Mihailo Anastasovski interview.

²⁴ L. O'Brien, op. cit. p. 251.

²⁵ John Nitson interview.

²⁶ Allan Lovell & Associates Pty Ltd, Fitzroy Urban Conservation Study Review (Report, Planning Guidelines and Thematic History) prepared for The City of Fitzroy, 1992, p. 30.

²⁷ Z. Jovanovski. The importance of cafés in Carlton and Fitzroy to settling migrants during the 1950s and 1960s was striking; in particular, the cultural significance of the Macedonian Social Club in Gertrude Street, Fitzroy, to Macedonian immigrants, p. 6. (unpublished), www.unimelb.edu.au/infoserv/lee/htm/carlton_cafes.htm

social service matters, including helping men complete immigration paperwork to bring their families to Australia. Fluent in multiple languages, Risto Popov had versatile skills. Often helping other Macedonians with their immigration paperwork to reunite with their families, his name was well known. One day, a man named Mr Cory from the Federal Immigration Department came to the Macedonian Social Club in search of Risto. Mr Cory had noticed Risto's name frequently appearing on the documentation and offered him a job in the Immigration Department.²⁸ In cases where newcomers were facing challenging situations, Risto would organise welfare collections, and those that had been in Australia for a longer time were always ready to lend a hand.²⁹ In cases where unmarried men without family in Australia had passed away, leaving no one to arrange or pay for their funeral, Risto took the initiative to collect donations at the club to ensure a dignified burial.³⁰

In 1959, Risto Popov brought his sister's son, Risto Gochev from Maala village, who arrived at Port Melbourne on the Italian cruise ship *Aurelia*. Risto Gochev moved in with his uncle, who lived above the Macedonian Club, and was given the coveted bedroom at the front of the building, with a view of Gertrude Street. He began working at the Club, assisting in day-to-day operations such as making Macedonian style Turkish coffee for customers, serving tables, helping in the kitchen, and organising supplies.

The Macedonian Club, along with several other properties in the area, was compulsorily acquired by the state government in 1967 for public housing projects.³¹ Three Macedonian operated boarding houses in Young Street were also acquired by the government as well as the neighbourhood around Atherton Street and the northern side of Young Street which had a strongly concentrated Macedonian presence. After the Macedonian Club had been acquired by the government, Risto Popov retired from the business. However, his nephew Risto Gochev secured a lease on a nearby property at 218 Gertrude Street, Fitzroy, and resumed operating the business from that location in that same year (1967). Despite the fact that the number of Macedonians living in Fitzroy and its neighbouring suburbs declined significantly by the early 1980s, the café still drew in men from other areas such as Preston, Thomastown, Lalor in the northern suburbs, and Doncaster, Bulleen and Balwyn in the eastern suburbs. This was despite the opening of other Macedonian cafes, particularly in the northern suburbs which had the largest number of Macedonians in Melbourne. In 1983, after serving the Macedonian community for 43 years, the Macedonian Social Club closed down when the building was sold.

During the 1950s and 1960s, there were other Macedonian cafes in Melbourne, including several in central Melbourne, and a number in and around Gertrude Street, Fitzroy. Some of these Macedonian cafes were gambling places for card players. In approxi-

²⁸ Risto Gochev interview.

²⁹ Risto Gochev interview.

³⁰ Vancho Kalcovski interview.

³¹ Risto Popov sold 111 Gertrude Street, as well as two other adjoining properties at 113 and 115, to the Victorian Government.

mately 1970, Janko Malinov from Banica village (Lerin), established the Vardar Club at 222 Gertrude Street, Fitzroy, which served as a significant meeting place for Macedonian activists with right-wing political views and those associated with the DOOM (*Dvizhenje za Oslobuduvajne i Obidnuvajne na Makedonija*) organisation which advocated the ideals of Macedonian freedom and independence.

In conclusion, Macedonian cafes and boarding houses held great significance for newcomers from Macedonia during much of the twentieth century, particularly during the 1920s and 1930s, providing vital support and information to navigate the daunting socio-economic conditions they encountered in Australia. These establishments played a crucial role in helping newcomers overcome challenges and establish themselves in their new surroundings. They continued to perform this significant role for many years, and this is exemplified by the Macedonian Social Club in Fitzroy, Melbourne, which maintained its significance as a vital centre for many aspects of Macedonian life, encompassing social interactions, economic activities and community engagement and served as a pivotal hub that nurtured and fostered the Macedonian identity.

UDK 550.34(497.711):364.4-022.326.5(7)''1963''(093.2)

UDK 550.34(497.711):341.232(7)''1963''(093.2)

Сашо Додевски¹

Соединетите американски држави и скопскиот земјотрес од 26 јули 1963 година

(по повод 60 години од скопскиот земјотрес)

„Како и во многу други мисии на катастрофи, персоналот на 8-та евакуациска болница мораше да практикува дипломатска дискреција, но и медицинска... Сантос често го потсетуваше персоналот за важноста на меѓународните односи. Персоналот на болницата посвети многу време на односите со јавноста...“²

На 26 јули 1963 година, Скопје, главниот град на СР Македонија, во 5:17 часот, бил погоден од катастрофален земјотрес. Од потресот 10.000 лица биле под урнатините, биле разурнати 15.800 станови, а оштетени 28.000, или 80 % од станбениот фонд на градот. Над 200.000 луѓе останале без покрив над главата. Животот го загубиле 1070 граѓани, биле повредени над 3.300 граѓани, а трајни инвалиди останале повеќе од 1.200 лица. Првата помош за граѓаните на Скопје им ја дале тогашната ЈНА³ и југословенските републики, а кратко по земјотресот почнала да пристигнува и голема меѓународна помош од целиот свет. Повеќе од 80 држави од светот пратиле помош за Скопје, помогнале и придонеле градот повторно да се обнови и изгради⁴. Според усвоената Резолуција од Генералното

¹ Д-р, насловен доцент на Институтот за историја при Филозофскиот факултет во Скопје, е-адреса: sdodevski@gmail.com

² Геин Фостер, професор на Универзитетот во Луизијана, за активноста на 8-та полска болница на армијата на САД лоцирана кај Куманово како помош за скопскиот земјотрес. (Gaines M. Foster, *The Demands of Humanity: Army Medical Department Disaster Relief*, Center of Military History U.S. Army, Washington, 1983, 161–164).

³ ЈНА – Југословенска народна армија.

⁴ Скопје – Скопје 1963, Zagreb, 1963; Jovan Popovski, *Hronika jedne skopske godine*, Skopje, 1964; Александар Матковски, Хроника на земјотресот во Скопје, Скопје, 1964; Иван Томовски, Земјотрес,

собрание на ООН⁵ од 14 октомври 1963 година, градот Скопје го добил епитетот „град на солидарноста и меѓународното пријателство“⁶.

Меѓу државите кои пратиле помош за Скопје биле и САД. За таа цел биле ангажирани највисоките државни институции, политички функционери и воени лица на САД: претседателот, државниот секретар, секретарот за одбрана, секретарот за земјоделство, дипломати од амбасадата во Белград, офицери и војници на армијата⁷. Помошта била: медицинска, техничка, материјална, финансиска, во опрема, храна, облека, кебиња, ученички материјал, уметнички дела итн.

Највисоките државни политички претставници и институции на САД изразиле сочувство и понудиле помош за Скопје. Изјава⁸ по тој повод дал претседателот на САД Џон Ф. Кенеди⁹, а сочувство било изразено и преку амбасадата на САД во Белград, упатено до Државниот секретаријат за надворешни работи (ДСНР) на СФРЈ¹⁰. Претседателот на СФРЈ Јосип Броз Тито¹¹ на 7 август 1963 година, се заблагодарил на претседателот Кенеди за изразите на сочувство по повод земјотресот¹². За земјотресот се разговарало и во Претставничкиот дом на американскиот Конгрес.

Во активностите околу реализацијата на американската помош за Скопје биле вклучени претседателот Кенеди, државниот секретар Дин Раск¹³, државниот секретар за одбрана Роберт Мек Намара¹⁴, советникот за национална безбедност Мекџорџ Банди¹⁵, секретарот за земјоделство Орвел Фримен¹⁶, американскиот

Скопје, 1977; Скопје 1963 – 1973, Скопје, 1973; Скопје: град на солидарноста, Скопје, 1975; Скопје: 26 јули 1963 – 26 јули 1983: 20 години обнова и изградба, Одбор за одбележување на 20-годишнината обнова и изградба на Скопје, Скопје, 1983; Коле Јордановски, Скопје: катастрофа, обнова, искуство, Скопје, 1993; Kole Jordanovski, Kenneth Watts, *Skopje: catastrophe – renewal – experience*, Скопје, 2004; Сенка Наумовска, Иван Шопов, *50 години од земјотресот во Скопје: Скопје 1963-2014: Скопје - античко или модерно*, Скопје, 2014; Катерина Мирчевска, Љубица Јанчева, Македонскиот феникс: документи за обновата и изградбата на Скопје по земјотресот во 1963 година, Скопје, 2018; д-р Ивица Милевски, Некои податоци за катастрофалниот земјотрес во Скопје од 1963 година (25.7.2013), (<https://www.igeografija.mk/Portal/?p=4239>).

⁵ Поопширно за активностите на ООН во врска со скопскиот земјотрес, *Skopje Resurgent – The Story of a United Nations Special Fund Town Planning Project*, United Nations, New York, 1970.

⁶ Resolution adopted by the General Assembly of the United Nations: Meseaures in connexion with earthquake at Skoplje, Yugoslavia, 14 October 1963.

⁷ Помош од САД дале и: хуманитарни организации, градоначалници, приватни компании, фирми, установи, поединци, универзитети, уметници, медиуми, македонските и југословенските иселеници и иселенички организации итн.

⁸ „Изрази на сочувство до претседателот Тито“, Нова Македонија, бр. 6027, 28 јули 1963.

⁹ Џон Фицџералд Кенеди (1917 – 1963), 35-ти претседател на САД.

¹⁰ „Сочувства до Државниот секретаријат за надворешни работи“, Нова Македонија, бр. 6026, 27 јули 1963.

¹¹ Јосип Броз Тито (1892 – 1980), политичар, лидер, државник и претседател на авнојска Југославија.

¹² „Благодарност од Тито по повод изразеното сочувство“, Нова Македонија, бр. 6038, 8 август 1963.

¹³ Дејвид Дин Раск (David Dean Rusk) (1909 – 1994), државен секретар на САД (1961 – 1969).

¹⁴ Роберт Мек Намара (Robert Strange McNamara) (1916 – 2009), државен секретар за одбрана на САД (1961 – 1968).

¹⁵ Мекџорџ Банди (McGeorge „Mac“ Bundy) (1919 – 1996), советник за национална безбедност на САД (1961 – 1966).

¹⁶ Орвил Фримен (Orville Lothrop Freeman 1918 – 2003), гувернер на Минесота (1955 – 1961), американски секретар за земјоделство во кабинетите на претседателите Џон Ф. Кенеди и Линдон Б. Џонсон (1961 – 1969).

амбасадор во СФРЈ Џорџ Кенан¹⁷ и дипломати¹⁸ од амбасадата на САД во Белград. Амбасадорот Кенан и членови на амбасадата дарувале крв за настраданите во земјотресот¹⁹. Биле ангажирани и највисоките воени лица на армијата на САД во Европа, генерал Пол Фримен²⁰ командант на армијата на САД во Европа, и генерал Флојд Вергеланд²¹, командант на санитетската служба на армијата на САД во Европа.

За помош на Скопје била ставена во функција дипломатијата и армијата на САД и таа вклучувала дипломатска, медицинска и техничка активност. Како резултат на дипломатската активност биле реализирани двете операции, кои во историјата на хуманитарните мисии на армијата на САД се познати како: „Сино момче“ (Blue Boy) и „Враќање дома“ (Home Run).

За помош на Скопје била упатена 8-мата полска болница²², (операција „Blue Boy“) воено-медицинска единица на армијата на САД стационирана во Ландстул, Западна Германија²³. По пристигнувањето, болницата со комплетна медицинска опрема, 120 кревети и персонал од 225 лица, била лоцирана на спортскиот аеродром Аци Тепе кај Куманово, каде што давала медицинска помош на настраданото население. Командант на единицата и на мисијата бил потполковник д-р Џорџ Ц. Сантос²⁴. Мисијата траела од 29 јули до 12 август 1963 година.

¹⁷ Џорџ Кенан (George Frost Kennan) (1904 – 2005), американски дипломат, амбасадор на САД во СФРЈ (1961 – 1963).

¹⁸ Белешка од разговорот со вториот секретар на американската амбасада во Белград, 28 август 1963, (док. 70), Катерина Мирчевска, Љубица Јанчева, Македонскиот феникс: документи за обновата и изградбата на Скопје по земјотресот во 1963 година..., 158–159.

¹⁹ „Американскиот амбасадор даде крв“, Нова Македонија, бр. 6027, 28 јули 1963.

²⁰ Пол Фримен (Paul Lamar Freeman Jr.) (1907 – 1988), генерал на армијата на САД.

²¹ Флојд Л. Вергеланд (Floyd Lawrence Wergeland) (1904 – 1979), генерал на армијата на САД.

²² Поопширно за мисијата на 8-та полска (мобилна/теренска/евакуациона) болница: Yugoslav Earthquake Relief Operations, *Medical Bulletin of the USA Army Europe*, October 1963, Vol. 20, No. 10, 294–297, 312; *Medical Bulletin of the USA Army Europe*, November 1963, Vol. 20, No. 11, 343; Amerika po-maže susedu – Skopju, *Pregled*, August-Septembar 1964, God VII, broj 8-9, 59–64; Lt. Col. Philip A. Farris, Moving an Army Hospital – 1000 miles in 72 hours, *Army Information Digest*, The official U.S. Magazine, Volume 20, No. 5, May 1965, 60–61; Gaines M. Foster, *The Demands of Humanity: Army Medical Department Disaster Relief...*; Александар Матковски, Хроника на земјотресот во Скопје..., Jovan Popovski, *Hronika jedne skopske godine...*, 1964; Иван Томовски, Земјотрес..., Коле Јордановски, Скопје: катастрофа, обнова, искуство...; Daniel L. Haulman, *The United States Air Force and Humanitarian Air-lift Operations 1947–1994*, Air Force Historical Research Agency/Maxwell Air Force Base, Alabama, Air Force History and Museum Program, Washington, D.C., 1998, 248–249; Сенка Наумовска, Иван Шопов, *50 години од земјотресот во Скопје: Скопје 1963–2014...*; Зоја Богдановска, Американската мобилна болница во Куманово, Музејски гласник, Година VIII, бр. 13, Куманово, октомври 2021, 105–124; ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд: 235 „Билтени за обновата и изградбата на Скопје 1963 – 1967“ и фонд: 79 „Фонд за помагање на обновата на Скопје“; Нова Македонија (комплети јули-август 1963); Наш весник, Куманово (бр. 43 од 1.8.1963, бр. 44 и 45 од 15 август 1963).

²³ Болницата дејствувала во рамките на 62-та медицинска група во состав на 7-та американска армија во Европа. Таа имала долга и богата воена традиција од областа на санитетот и медицинската нега. Била формирана во текот на Втората светска војна во 1942 година во Вирџинија, а оперирала во Северна Африка, Казабланка, Алжир, Сицилија, Италија, Германија. По завршувањето на војната била приклучена кон Регионалниот медицински центар на армијата на САД во Ландстул, 3. Германија, како дел од санитетската служба. Кон крајот на 60-тите години од минатиот век, единицата била дислоцирана во САД. Според достапните податоци, единицата подоцна била расформирана и денес не постои.

²⁴ Дел од медицинската опрема на 8-та полска болница по завршувањето на мисијата била предадена на Југословенскиот црвен крст, потоа пренесена во Клиничкиот центар во Скопје.

По нејзиното завршување, американската помош за Скопје продолжила во форма на воено-техничка помош и изградба на објекти (монтажни бараки) за сместување на погоденото население. Прашањето за упатување американска помош било дел од официјалните разговори на претседателите Тито и Кенеди на 17 октомври 1963 година, во Белата кука во Вашингтон. Во заедничкото соопштение од разговорите, Тито од името на народот на Југославија и на југословенската влада, изразил особено почитување за укажаната американска помош при спасувањето на жртвите од скопскиот земјотрес²⁵. На средбата Кенеди понудил изградба на објекти во Скопје. На 18 октомври 1963 година, од Белата кука бил упатен Меморандум бр. 267 до секретарот за одбрана на САД и до администраторот на Агенцијата за меѓународен развој во кој се наведува дека поради итната потреба од привремено сместување на настраданото население, претседателот на САД му наложува на секретарот за одбрана да преземе акција да ги ангажира воените капацитети за превоз и изградба на 250 бараки Butler²⁶ за сместување на населението²⁷. Организацијата на акцијата ја реализирала и координирала амбасадата на САД во Белград, а изградбата на објектите ја вршеле воени инженери и војници на американската армија²⁸.

Изградбата на објектите ги вршела 39-тата инженерска група на американската армија, во рамките на 7-мата инженерска бригада, стационирана во Етлинген, Западна Германија (Операција „Home Run“)²⁹. Командант на единицата бил потполковник Френклин Б. Мун³⁰. Мисијата траела од 17 ноември 1963 до 11 февруари 1964 година. Објектите биле градени за различни намени и на различни

²⁵ Joint Statement Following Discussions with the President of Yugoslavia, October 17, 1963, (Doc. 421), Public Papers of the Presidents of the United States, John F. Kennedy, Containing the Public Messages, Speeches and Statements of the President, January 1 to November 22 1963, United States Government Printing Office, Washington, 1963, 790; „Цврста поддршка на Обединетите нации“, Нова Македонија, бр. 6112, 19 октомври 1963.

²⁶ „Butler hut“, метален монтажен објект со челична конструкција и полукружен покрив, обложен со ребрест лим. (Види фотографија бр. 3).

²⁷ National Security Action Memorandum No. 267, Washington, October 18, 1963 (Disaster Assistance for Skopje); Source: Department of State, S/S–NSC Files: Lot 72 D 316, NSAM 267; Foreign Relations of the United States, 1961–1963, Volume XVI, Eastern Europe; Cyprus; Greece; Turkey; (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v16/d163>).

²⁸ Robert G. Cleveland, Economic Counselor and Director of USAID Mission in Belgrade (1963 – 1965), (<https://adst.org/wp-content/uploads/2018/02/Macedonia.pdf>).

²⁹ Поопширно за мисијата на американската инженерска единица: *Amerika pomaže susedu* – Skopju, *Pregled*, August-Septembar 1964, God. VII, broj 8-9, 59-64; Jovan Popovski, *Hronika jedne skopske godine...*; John P. Angstadt, Army Disaster Relief at Skopje, *The Military Engineer*, Vol. 57, No. 377 (May-June 1965), 159-161; Коле Јордановски, Скопје: катастрофа, обнова, искуство...; Сашо Додевски, Операцијата „Home Run“: Акцијата на инженерската единица на армијата на САД за изградба на објекти за санација на последиците од скопскиот земјотрес од 26 јули 1963 година, *Историја*, бр. 58.2 (2023); ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд: 235 „Билтени за обновата и изградбата на Скопје 1963 – 1967“; Нова Македонија (комплети ноември 1963 – февруари 1964); Вечер (комплети ноември 1963 – февруари 1964); Студентски збор (комплети за 1963 и 1964); *Narodna Armija* (комплети за 1963 и 1964).

³⁰ Френклин Б. Мун (Franklin „Frank“ Boyd Moon) (1922 – 2019), роден во Литл Рок, Арканзас. Офицер во инженерските сили на армијата на САД. Како офицер на различни позиции службувал во Англија, Франција, Германија, Филипини, Виетнам и Тајланд. Сепак, во неговата биографија за најзначаен настан е службата во Скопје во 1963-1964 година, како командант на специјалната американска инженерска единица која учествувала во мисијата за помош за време на скопскиот земјотрес. Починал во 2019 година, во Колорадо Спрингс.

локации во Скопје³¹: станови за сместување на населението (во Шуто Оризари), објекти за скопскиот Универзитет³², основни училишта, детски градинки, младински прифатилишта и други општествени објекти³³. Објектите во Шуто Оризари биле отворени во присуство на висока американска делегација предводена од генерал Пол Фримен³⁴. Интересот и ангажманот на САД за Скопје продолжил и понатаму за што сведочи посетата на Скопје на амбасадорот на САД во СФРЈ Чарлс Берк Елбрик³⁵ на 18 и 19 мај 1964 година, каде што ги посетил објектите во Шуто Оризари и скопскиот Универзитет. Амбасадата на САД во Белград редовно ги следела активностите за инфраструктурно доуредување на објектите и ставање во функција и за тоа редовно комуницирала со сојузните, републичките и локалните власти³⁶.

За организираната помош за отстранување на последиците од земјотресот во Скопје, Градското собрание на 14 јули 1965 година донело Решение за доделување спомен-плакета за особени заслуги за град Скопје на 8-та евакуациска болница и на американската инженерска единица³⁷, на 29 март 1966 година, на членовите на 8-мата воена евакуациска болница, потполковник Дин Ф. Вин, мајор Нил Мек Доналд, капетан Леон Р. Мур, поручник Сара Л. Ленди³⁸, и на 14 март 1966 година на Лоренс Иглбергер³⁹, секретар во амбасадата на САД во Белград⁴⁰. Со Одлука на Советот на град Скопје од 8 мај 2008 година, Лоренс Иглбергер бил прогласен за почесен граѓанин на Скопје⁴¹.

Во знак на благодарност за ангажманот и укажаната помош на претседателот Кенеди, на САД и на американскиот народ за Скопје, претседателот на Градското собрание (градоначалник) на Скопје, Благој Попов⁴², на 18 јуни 1966 година ја

³¹ Мапата на локациите во Скопје каде што биле изградени објектите од американската инженерска единица е објавена кај: John P. Angstadt, *Army Disaster Relief at Skopje...*, 160.

³² „Тоа е меѓународен потфат“, Нова Македонија, бр. 6197, 15 јануари 1964 година, 6. „Готови првите студентски бараки“, Вечер, бр. 53, 15 јануари 1964 година.

³³ Види факсимил број 8.

³⁴ „Американските станови предадени“, Вечер, бр. 75, 10 февруари 1964; „Предадена населбата Шуто Оризаре“, Вечер, бр. 76, 11 февруари 1964; „Скопје – убав пример на мирољубива и корисна соработка“, Нова Македонија, бр. 6223, 11 февруари 1964;

³⁵ Чарлс Берк Елбрик (Charles Burke Elbrick) (1908 – 1983), американски дипломат и амбасадор на САД во СФРЈ (1964 – 1969).

³⁶ ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд 79: „Фонд за помагање обновата на Скопје“, кут. 11, а.е. 1.

³⁷ Службен гласник на град Скопје, бр. 171, 26 јули 1965.

³⁸ Службен гласник на град Скопје, бр. 193, 2 април 1966; ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд 14: „Градско собрание на град Скопје“, кут. 12, а.е. 45, с. 212.

³⁹ Лоренс Сидни Иглбергер (Lawrence Sidney Eagleburger 1930 – 2011), американски дипломат и државник. Извршувал високи дипломатски и политички функции во САД. Амбасадор на САД во СФРЈ (1977 – 1981), државен секретар на САД (1992 – 1993). Покрај спомен-плакета за особени заслуги за неговиот ангажман за организацијата, координацијата и праќањето на американската помош при скопскиот земјотрес, тој од дипломатските кругови го добил и прекарот „Лоренс од Македонија“, инспирирано од популарниот филм од тој период, „Лоренс од Арабија“.

⁴⁰ Службен гласник на град Скопје, бр. 191, 23 март 1966; ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд 14: „Градско собрание на град Скопје“, кут. 11, а.е. 96, с. 953.

⁴¹ Службен гласник на град Скопје, бр. 6, 12 мај 2008.

⁴² Благој Попов (1919 – 1992), министер - претседател на Советот за енергетика, преработувачка и екстрактивна индустрија (1950 – 1951), претседател на Собранието на град Скопје (градоначалник на Скопје) (1963 – 1969), член на Сојузниот извршен совет (1971 – 1974), претседател на Извршниот совет на СРМ (1974 – 1982).

посетил Белата кука во Вашингтон каде што се сретнал со претседателот на САД Линдон Б. Џонсон⁴³ на кого му ја предал Повелбата за благодарност на град Скопје⁴⁴. Благој Попов при посетата на САД ја посетил и командата на Санитетската служба на армијата на САД во Вашингтон, каде што согласно со одлуката на Градското собрание предал спомен-плакета на генерал Џејмс Мекцибони, заменик-командант на санитетската служба, како благодарност за медицинската помош на Скопје за време на земјотресот⁴⁵, а спомен-плакети биле подготвени и за другите наведени офицери⁴⁶.

Градското собрание на 15 јули 1968 година донело Одлука за именување улица „Џон Кенеди“ во Скопје според претседателот на САД, која постои и денес во општина Чаир⁴⁷. На 19 март 1970 година, Градското собрание донело Решение за именување улица „Вашингтонска“, која постои и денес во општина Шuto Оризари⁴⁸.

За скопскиот земјотрес информирале и медиумите во САД. Радиото, печатот и телевизијата опширно известувале за трагедијата. Во весниците биле објавувани извештаи и репортажи за Скопје. Прилози биле објавени во: Њујорк тајмс, Вашингтон пост, Вашингтон стар, Њујорк хералд трибјун, Балтимор сан, Сарасота журнал, Ивнинг џуз, Њујоркер, Крисчн сајнс монитор, Нација, Десерет џуз. Прилози биле објавени и преку радиомрежите Еј-би-си, Ен-би-си и Си-би-ес. Првиот странски новинар кој пристигнал во Скопје бил дописникот на Њујорк тајмс од Белград, Дејвид Бајндер⁴⁹. Првиот новинарски извештај го објавил на насловната страница на Њујорк тајмс на 27 јули 1963 година, под наслов: „*Quake Devastates Skoplje, Yugoslavia; 400 are killed and 3000 are injured*“. Први фотографски и телевизиски снимки направил американскиот фоторепортер Сам Ноцела, кои потоа ги објавил во француското списание „Пари мач“ и на француската телевизија⁵⁰.

Во прилогот се поместени необјавени документи, материјали и фотографии кои се однесуваат на активностите и ангажманот на државните институции на САД кои во координација со сојузните и републичките органи на СФРЈ и

⁴³ Линдон Б. Џонсон (Lyndon Baines Johnson) (1908 – 1973), 36-ти претседател на САД (1963 – 1969).

⁴⁴ Благој Попов на средбата со Џонсон истакнал: „Американскиот придонес за настраданото Скопје и за неговата обнова ќе им остане во траен спомен на граѓаните од Скопје и на југословенската јавност. Граѓаните од Скопје со целосна поддршка и народите на цела Југославија веќе речиси цели три години одново успешно го подигаат својот разурнат град. Во трагичната несреќа на Скопје силно дојде до израз солидарноста на народите и земјите од целиот свет, што е голема и охрабрувачка инспирација за сè денес и во иднина“. Претседателот Џонсон топло се заблагодари на Повелбата. Изразил задоволство што го гледа претседателот на Градското собрание на Скопје во САД и подвлекол дека меѓународната солидарност видно дојде до израз на примерот на Скопје. Скопје послужи на делото за натамошно меѓусебно разбирање и пријателство меѓу народите од САД и Југославија. Ваквите иницијативи се охрабрувачки и за други нации и придонесуваат за нивниот стремеж меѓусебно да соработуваат и да живеат во мир. („Џонсон го прими Благој Попов“, Нова Македонија, бр. 7067, 20 јуни 1966). Прилог за овој настан бил објавен и во Њујорк тајмс, A Yugoslav Mayor Thanks U.S. for Aid in Earthquake, *The New York Times*, June 19, 1966.

⁴⁵ Jugoslovensko – američki odnosi, *Pregled*, 1966, God. IX, br. 8-9, 41.

⁴⁶ *Medical Bulletin of the USA Army Europe*, September 1966, Vol. 23, No. 9, 359.

⁴⁷ Службен гласник на град Скопје, бр. 316, 6 август 1968.

⁴⁸ Службен гласник на град Скопје, бр. 403, 27 јули 1970.

⁴⁹ Дејвид Бајндер (1931 – 2019), новинар на весникот Њујорк тајмс (1961 – 2004). Ги покривал настаните од Централна и Источна Европа како дописник од Берлин, Белград и Бон.

⁵⁰ Сенка Наумовска, Иван Шопов, *50 години од земјотресот во Скопје...*, 21.

СРМ како и локалната власт во Скопје работеле на организација, упатување и реализација на американската помош. Документите, материјалите и фотографиите потекнуваат од: Државниот архив на Република Северна Македонија, Одделение Скопје (натаму: ДАРСМ, Одделение Скопје), фонд: 235 „Билтени за обновата и изградбата на Скопје 1963 – 1967“ и фонд: 79 „Фонд за помагање обновата на Скопје“, Белата кука, Стејт департментот, Претставничкиот дом на Конгресот, Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон од Остин, Тексас, и фотографии направени лично од авторот на прилогот. Материјалот е поделен во три дела: препис од архивски документи (1-11), факсимили од архивски документи (8) и фотографии (4).

1.

Забелешка од вториот состанок на Одборот на Сојузниот извршен совет за координација на работата за давање помош на населението во Скопје одржан на 27 јули 1963 година, Белград, 27 јули 1963 година

Почеток на состанокот во 19 часот.

Состанокот е одржан под претседателство на другарот Војин Лукиќ.

Како прво разгледувани се барањата и извештаите за помошта која треба да се упати во Скопје во материјали и храна, и тоа:

1. Помошта која САД ја упатија од Западна Германија со 27 авиони, 30 камиони и комплетна полска болница.

Решено е понудената помош да се прими со тоа што авионите да слетаат на Сурчин, материјалот да се истовари и со камиони да се пренесе во Македонија.

На дочекот на авионите на аеродромот ќе присуствуваат од страна на одборот др. Херберт Краус и др. Савиќ, во име на југословенскиот црвен крст Саша Јаворина, претставник на ДСИП⁵¹. Исто така ќе се обезбедат 3 преведувачи, офицер за врска и милициска придружба.

Што се однесува до локацијата на болницата, доаѓа предвид Врање и Куманово со тоа дефинитивната локација ја утврди групата за здравствени проблеми и социјална заштита на овој Одбор.

(...)

Извор: Дневни информации (26 – 31.7.1963 г.) за пристигнатата помош од земјата и од странство и преземени активности за настраданото население од катастрофалниот земјотрес во Скопје, доставени од Сојузниот одбор за помош и обнова на Скопје за ден 27 јули 1963г., ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд: 235 „Билтени за обновата и изградбата на Скопје 1963 – 1967“, кут. 1, а.е.1, с. 72).

⁵¹ ДСИП – Државен секретаријат за надворешни работи (Министерство за надворешни работи).

2.

Информација на Сојузниот одбор за помош на Скопје,
Белград, 31 јули 1963 година

Сојузен одбор за помош на Скопје

31.VII 1963 год.

11 часот

Бр. 3364

14.VIII 1963 год.

ДСИП /Трумбиќ/ јавува:

Амбасадата на САД пред неколку дена понуди извесен број монтажни куќи како помош за Скопје. Со оглед дека дознале оти на Скопје итно му се потребни шатори, известуваат дека можат да обезбедат поголемо количество шатори со оглед дека по тој повод се подготвува долгорочна помош на САД, треба три члена на амбасадата што побрзо да отпатуваат во Скопје, на лице место да го утврдат обемот на помошта.

Ова е особено важно со оглед дека на 8 август во посета на нашата земја доаѓа американскиот министер за земјоделство, а тие сакаат до тогаш да ги подготват сите податоци за тоа што е потребно за помош на Скопје.

ДСИП прашува дали тие можат да одат со дипломатскиот авион в петок или ако нема место, дали со посебен авион може да се обезбеди нивното заминување.

Примил,
Јончиќ

Јавено е на ДСИП/Трумбиќ/ дека Сојузниот одбор е согласен со заминувањето на 3 члена на амбасадата на САД со тоа тие да одат со свој авион кој и така често сообраќа на релацијата Белград – Скопје.

Извор: Дневни информации (26 – 31.7.1963г.) за пристигнатата помош од земјата и од странство и преземени активности за настраданото население од катастрофалниот земјотрес во Скопје од 26.7.1963 г., доставени од Сојузниот одбор за помош и обнова на Скопје за ден 31 јули 1963 година, ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд: 235 „Билтени за обновата и изградбата на Скопје 1963 – 1967“, кут. 1, а.е.1, с. 548).

3.

Информација на Сојузниот одбор за помош на Скопје за понудена помош,
Белград, 3 август 1963 година

Сојузен одбор за помош на Скопје

3.VIII 1963 година

Во 15 часот

Бр. 140/1

10.VIII 1963 год.

ДСИП

Смилјка Родиќ јавува:

Економскиот советник на американската амбасада Кливленд⁵² по телефон му соопшти на Трумбиќ дека претставниците на американската армија во Европа се подготвени веднаш да го упатат следново:

- 1.400 парчиња вреќи за спиење
 - неколку стотици кебиња
 - 7.400 топли покривачи COMFORTIR
 - 450 парчиња мали кревети
 - 295 парчиња мали шатори за еден или двајца луѓе
 - 60 парчиња специјални вреќи за држење вода во шатори Lister begs
- Замолува да го известиме во текот на денот дали ни е потребен овој материјал.

Примила: Јовановиќ

(Помошта е прифатена – допишано со рака во документот м.з.).

Извор: Дневни информации (август – октомври 1963г.) за пристигнатата помош од земјата и од странство и преземени активности за настраданото население од катастрофалниот земјотрес во Скопје од 26.7.1963 г., доставени од Сојузниот одбор за помош и обнова на Скопје за ден 3 август 1963 година, ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд: 235 „Билтени за обновата и изградбата на Скопје 1963 – 1967“, кут. 2, а.е.1, с. 284).

⁵² Роберт Г. Кливленд, економски советник и директор на мисијата на УСАИД во Белград 1963 – 1965.

4.

Обраќање на конгресменот Силвио Отавио Конте⁵³ во Претставничкиот дом на Конгресот по повод скопскиот земјотрес, Вашингтон, 6 август 1963 година

ЗЕМЈОТРЕС ВО ЈУГОСЛАВИЈА

Господин КОНТЕ. Господине спикер, земјотресот во Југославија минатата недела беше навистина удар за народот на таа земја. Знам дека американскиот народ на оние кои се најдоа во зоната на земјотресот и ја доживеаја оваа катастрофа, им изрази длабоко сочувство. Владата на САД и народот на САД одговори брзо и великодушно на очигледната потреба на настраданите од оваа природна катастрофа. Знам дека испораката на средства и резерви за помош е во тек. Знам дека народот на Југославија ќе го цени овој великодушен гест. Задоволен сум што знам дека Владата на САД можеше итно да одговори на вонредната состојба со обезбедување превоз на пратки обезбедени од американски доброволни агенции. Овој важен и брз одговор за итни случаи кога се работи за човекот, ми се чини, е суштински дел од вкупниот надворешнополитички напор на САД, кој длабоко се потпира на хуманиот инстинкт на американскиот народ е она кое во секое време треба да се охрабрува. Не знам кои средства ќе се користат, но разбираам дека Агенцијата за меѓународен развој може да финансира дел од вклучените трошоци. Се разбира, јасно е дека тоа не е помош на Владата на Југославија во смисла на ограничувањата од член 620 (ф) од актот за странска помош и дел 109 од законот за доделување средства за помош во странство. Ова е помош преку доброволни агенции, директно на народот на Скопје кој страда неизмерно како резултат на оваа страшна трагедија. Јас разбираам дека ова разлика помеѓу помош на нациите и помош на луѓето е одамна прифатена според воениот закон. Се надевам дека САД и во иднината ќе бидат подготвени да одговорат навремено и ефективно и во други итни случаи, како што тоа го направија во Скопје.

Извор: U.S. Congress, House of Representatives, 88th Congress, 1st Session, Congressional Record, Volume 109, Part 11 (August 5, 1963 to August 20, 1963), 14242 (<https://www.govinfo.gov>).

⁵³ Силвио Отавио Конте (Silvio Ottavio Conte 1921 – 1991), американски правник и политичар. Републикански конгресмен од државата Масачусетс. Член на Претставничкиот дом од 1959 до 1991.

5.

Информација на Сојузниот одбор за помош на Скопје за доаѓањето на американскиот министер за земјоделство Орвил Фримен, Белград, 7 август 1963 година⁵⁴

Сојузен одбор за помош

Бр. 290/1

14.VIII 1963 година

Посета на министерот за земјоделство на САД на Скопје

9.VIII (в петок) во 12:30 часот пристигнува со авион на скопскиот цивилен аеродром во Скопје министерот за земјоделство на САД. Во придружба на министерот се наоѓаат 10 лица. На дочекот на аеродромот треба да присуствуваат другарите: Кемал Сејфула⁵⁵, Благој Попов и Драги Трајановски. Овие другари ќе бидат во придружба за цело време на престојот на американскиот министер.

Министерот и неговата придружба ќе го напуштат Скопје истиот ден со авион во 16:30 часот.

За време на престојот се предвидува заминување во Куманово и тоа од аеродромот, каде што ќе се посети болницата на САД и каде што ќе биде закуската. По враќањето од Куманово да се организира обиколка на урнатините на Скопје. Со оглед на впечатокот кој се добива за Скопје од авион, потребно е да се работи на согледување на реалната штета да се организира посета на урнатините кои ќе дадат јасна претстава за катастрофалните размери на земјотресот и на направената штета.

По разгледувањето на урнатините, пожелно е американскиот министер да биде примен и кај другарот Видое Смилевски⁵⁶.

⁵⁴ Секретарот Фримен со сопругата, придружуван од дипломати на амбасадата на САД во Белград, пристигнал во Скопје каде што бил пречекан од високи државно-политички и општествени раководители на СРМ, Кемал Сејфула, Благој Попов, Веселинка Малинска член на Извршниот совет, Драги Трајановски секретар за земјоделство и шумарство во Извршниот совет и Киро Миљовски ректор на Универзитетот во Скопје. По средбите, секретарот Фримен го обиколил разурнатиот град, се сретнал и разговарал со жителите, а ја посетил и американската болница кај Куманово. Оваа посета на висок функционер во кабинетот на претседателот Кенеди сведочи за политичкото значење на овој настан за американската надворешна политика во тој период. Како што забележуваат американските воени историчари, оваа мисија немала само хуманитарен, туку и дипломатски и политички карактер, демонстрирајќи ја подготвеноста на воените сили на САД, преку организирање хуманитарен воздушен мост за помош на жртви во несреќа, да се исполнуваат и целите на надворешната политика на САД, во случајов, со помош на една комунистичка земја.

⁵⁵ Кемал Сејфула (1921 – 1978), член на Владата на НРМ министер – претседател на Советот за локални работи и локална индустрија (1951), градоначалник на Скопје (1951 – 1954), член на Извршниот совет на СРМ (1963 – 1967), амбасадор на СФРЈ во Замбија и Боцвана (1969 – 1973).

⁵⁶ Видое Смилевски-Бато (1915 – 1979), потпретседател на Владата на НРМ (1947 – 1951),

Да се обезбеди потребен број на возила за извршување на програмата за посетата на министерот⁵⁷.

7.VIII 1963 година

Б. Тонев

Извор: Дневни информации (август – октомври 1963г.) за пристигнатата помош од земјата и од странство и преземени активности за настраданото население од катастрофалниот земјотрес во Скопје од 26.7.1963 г., доставени од Сојузниот одбор за помош и обнова на Скопје за ден 7 август 1963 година, ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд: 235 „Билтени за обновата и изградбата на Скопје 1963 – 1967“, кут. 2, а.е.1., с. 529).

6.

Информација за состојбата на металните бараки во населбата Шуто Оризари, Скопје, 8 октомври 1964 година

I. Во населбата Шуто Оризари се лоцирани метални бараки кои се добиени како помош од САД, а се адаптирани за станови и општи објекти.

Населбата е довршена, а потоа вселива. Водовод и канализација се спроведени и овие денови се пуштени во употреба за да се испроба нивната исправност.

Од вкупно 162 бараки адаптирани се за:

а) општествени простории:

- за школи	12 бараки
- за детски градинки	2 бараки
- за продавници	2 бараки
или вкупно	18 бараки

претседател на Президиумот на Народното собрание на НРМ, претседател на Собранието на СРМ (1963 – 1967).

⁵⁷ Имам впечаток дека за вистинската катастрофа на Скопје може да се разбере само ако се посети овој град за да се види нејзината големина. Народот на Скопје преживеал големи стравотии и разурнувања и претседателот Кенеди и народите на САД му го изразуваат своето големо сочувство. Имав можност директно да разговарам со граѓаните на Скопје. И сакам да ја изразам својата одушевеност за држењето, духот, храброста и решеноста на овој народ. Јас сум сигурен дека со таков дух и со таква решеност Скопје ќе може да се изгради, да биде уште поубаво и поголемо. Во овој момент јас не можам во детали да кажам каква ќе биде помошта од САД. Но, можам да кажам дека сум во постојана врска со мојата влада по ова прашање. Уверен сум дека мојата влада и народите на САД сакаат да дадат конкретна помош за обновата и изградбата на Скопје. Во врска со тоа јас ќе го известам претседателот Кенеди и американскиот народ во каква состојба се наоѓа Скопје за да може да му се даде и адекватна помош. („САД ќе ја помогне обновата на Скопје“, Нова Македонија, бр. 6040, 10 август 1963).

б) станови

- двособни	104 бараки x 2 = 208 стана
- трособни	20 бараки x 1 = 20 стана
- двособни II категорија	20 бараки x 1 = 20 стана
- гарсонieri	<u>20 стана</u>
Вкупно станови:	268 стана

Од Управниот одбор на Фондот до денес имаат доставено барање за наведените станови:

1. Општинско собрание Кале за 188 стана
2. Општинско собрание С. Кула за 60 стана
3. Општинско собрание Драчево 10 стана

Вкупно: 258 стана

Кога ќе се земе во обзир дека Фондот располага со 268 стана, произлегува да е можно барањата да се удоволат, но останува да се реши.

1. дали е клучот на оштетени од земјотресот за доделување станови
2. дали се бараат станови за фамилии на кои становите им се урнати од земјотресот или пак се уриваат поради регулација.

II. Во населбата Девојачки Поток има вкупно ____ од кои веќе вселени, 12 бараки од страна на Општинскиот одбор на Црвен крст при Кале како и месна заедница Кале во 3 објекти.

За сите гореназначени установи примено е барање од Општинското собрание Кале за нивното сместување, иако тие се веќе вселени без согласност на Фондот.

III. Во населбата Бутел до (претпријатието Наше дете) се лоцирани 7 американски метални бараки кои беа наменети за осмолетка, а се наводно отстапени на Општинското собрание Кале. Меѓутоа, до денес истите бараки не се употребуваат за школа, веќе се вселени бесправно; во 3 бараки претпријатието Наше дете, во една барака библиотеката Цветан Димов, додека во 3 бараки се вселени работници од претпријатието Криваја Завидовичи.

Прифатилиштето за деца и младина достави барање до Управниот одбор за сместување во седумте наведени бараки. Истата установа од земјотресот до денес

привремено е сместена во Заводот за грижи и воспитување на децата и младината (до 30.VI 1964 година), а 7-те метални бараки не се користат за својата намена.

По сите посочени проблеми, молиме да се донесат решенија.

Директор,
Максимовиќ Јован

Извор: ДАРСМ, (Одделение Скопје), фонд: 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 3, а.е. 95, с. 630-631.

7.

Преглед на инвестициската дејност до 20.12.1965 година од помошта на САД, Скопје, 20 декември 1965 година

1. Извршени инвестиции	1.881. - мил. дин.
Пратена документација	1.731. - мил. дин.
Примени динарски средства	1.624. - мил. дин.
Останува за примање	107. - мил. дин.
2. Вкупна помош	2.000. - мил. дин.
Досега завршени инвестиции	1.181. - мил. дин.
Остаток:	119. - мил. дин .
Договорено и во тек на изградба:	
- Кино, игралиште и пом. простории	89. - мил. дин
- Пазариште	16. - мил. дин.
Вкупно:	105. - мил. дин.

3. Стварна состојба на населбата:

Се смета дека населбата е оформена со оглед дека се застапени сите институции и служби.

Населбата има културен и здравствен дом, игралиште за ракомет и одбојка што не се финансирани од нас. За САД овие објекти се наша партиципација.

Сите шупи се изградени и веќе се користат, иако сите не се малтерисани. Шупите кои ги изградија граѓани, се многу грди и треба да се урнат.

Изградба во тек:

- игралиште со трибина, соблекувална и тушеви ќе биде завршено до 15.1.1966 г.

- киносала во текот на јануари 1966 година.
- пазариште до крајот на јануари 1966 година.

Сите станови се бојадисани со подобри бои, со што униформираноста донекаде е отстранета. Сите бојлери се во дефект.

Почнато е со зелен појас, а ќе се заврши напролет. Садење на дрвјата исто така остана за пролет, бидејќи станарите не се изјаснија за партиципирање од 500 динари за садница.

Директор,
Максимовиќ Јован

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 11, а.е. 1, с. 544-545.

8.

Меморандум на државниот секретар на САД, Дин Раск, упатен до Белата кука во врска со приемот на градоначалникот Благој Попов, Вашингтон, 13 јуни 1966 година

Државен секретар
Вашингтон
13 јуни 1966

МЕМОРАНДУМ ЗА ПРЕТСЕДАТЕЛОТ

Предмет: Прием за градоначалникот на Скопје, Југославија, за презентирање на меморијалната повелба

Препорака

Ви препорачувам, ако е соодветно, да го примите градоначалникот Попов и југословенскиот амбасадор Микуновиќ⁵⁸ на кратка церемонија со соодветен публицитет некаде помеѓу 13 и 20 јуни. Ако се согласувате со церемонијата, исто така препорачувам секретарот Фриман, конгресменот Кули и Поц, а можеби други заинтересирани членови на Конгресот да бидат поканети да присуствуваат.

Одобрено _____ Неодобрено _____

⁵⁸ Вељко Микуновиќ (1916 – 1982), југословенски политичар и дипломат.

Разговор

Југословенскиот амбасадор Микуновиќ го повика шефот на протоколот Симингтон на 10 јуни во однос на посетата на Вашингтон во периодот од 13 до 20 јуни на Благоја Попов, градоначалник на град Скопје. Господинот Попов доаѓа во Соединетите Држави на двомесечена програма за размена за лидери. Господинот Попов со него носи Повелба од пергамент со специјална корица од македонско дрво од Градското собрание на Скопје кое е адресирано до Вас како благодарност до народот и до Владата на Соединетите Држави за нивната помош на Скопје по земјотресот во 1963 година кој го срамни тој град. Фотографии од Повелбата со корица од ореово дрво се во прилог, заедно со промеморијата од амбасадорот. Амбасадорот Микуновиќ назначи дека југословенската влада би била почестена доколку градоначалникот Попов би можел да ја презентира Повелбата пред Вас за време на престојот во Вашингтон.

Некои членови на Конгресот, особено на Комитетот за земјоделство беа критични кон помошта на Соединетите Држави и напорите за обнова на Скопје и ја претставија како неуспех на југословенските власти да покажат доволно ценење на американската помош за Скопје. Меѓу нив се конгресмените Кули и Поц, кои го посетија Скопје по земјотресот.⁵⁹ Секретарот Фримен го посети Скопје во 1963 година и понуди 50 милиони долари во противвредност на динари за градот. Југословените прифатија и парите беа програмирани.

Церемонијата со соодветен публицитет би послужила да ги подвлече растечките врски и пријателство меѓу двете држави. Ефектот кон домашното јавно мислење и тоа на Конгресот на овој израз на благодарност за дарежливиот одговор на американскиот народ за катастрофата на Скопје несомнено би била поволна.

(потпис)
Дин Раск

Прилози:

1. Фотографија од повелбата со дрвена корица
2. Промеморија од Југословенската амбасада

⁵⁹ Се работи за посетата на членови на Конгресот на САД и на парламентите на Велика Британија и Канада на Скопје во рамките на 52-та сесија на конференцијата на Интерпарламентарната унија кое се одржало во Белград. „Членови на Конгресот на САД и на парламентите на Англија и Канада во посета на Скопје“, Нова Македонија, бр. 6080, 19 септември 1963 година. Членовите на американската делегација ќе ја претстават во Конгресот усвоената Резолуција на конференцијата на Интерпарламентарната унија за помош на градот Скопје на ноемвриската сесија на Конгресот во 1963 година.

Извор: Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон
лоцирана во Остин, Тексас (The Lyndon Baines Johnson Presidential Library&Museum)
(<https://www.lbjlibrary.org>).

9.

Меморандум од Белата куќа во врска со приемот на градоначалникот Благој
Попов, Вашингтон, 15 јуни 1966 година

МЕМОРАНДУМ

БЕЛА КУЌА
Вашингтон

Ограничено само за официјална употреба

15 јуни 1966
Среда/12:30 попладне

МЕМОРАНДУМ ЗА ПРЕТСЕДАТЕЛОТ

Во прилогот, секретарот Раск прашува да го примите градоначалникот на Скопје, Југославија некое време од сега до следниот понеделник. Тој би ја презентирал Повелбата од пергамент како благодарност за помошта која ја дадоа САД за земјотресот таму во 1963 година. (Собранието на Скопје ја усвои резолуцијата за благодарност речиси пред две години и ова е првата можност тие да Ви ја презентираат).

Секретарот истакна дека некои луѓе од Конгресот (особено Кулеј и Поц) кои ги критикуваа Југословените за неуспех за соодветно претставување во јавноста на благодарноста кон нас. Ако Вашиот календар дозволува кратка (10 минути) церемонија со Орвил Фреман, присуство на неколку конгресмени, публицитет од југословенската амбасада овде, ќе го реши проблемот.

Како што знаете, Југословените не нè одбија минатата вечер.

(потпис)
Франсис М. Батор

Да се одржи церемонијата ✓

Не _____

Да се видиме _____

Извор: Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон лоцирана во Остин, Тексас (The Lyndon Baines Johnson Presidential Library & Museum) (<https://www.lbjlibrary.org>).

10.

Меморандум од Белата кука во врска со приемот на градоначалникот Благој Попов, Вашингтон, 17 јуни 1966 година

Петок, 17 јуни 1966
7:30 претпладне

МЕМОРАНДУМ ЗА ПРЕТСЕДАТЕЛОТ

ПРЕДМЕТ: Презентација од градоначалникот на Скопје (3:00 претпладне Сабота) 18 јуни 1966.

ЦЕЛ: Да ја прифатите од градоначалникот на Скопје Попов Повелбата од пергамент како благодарност до САД за помошта која ја дадовме по земјотресот таму во 1963 година.

Градоначалникот Попов ќе зборува на српско-хрватски една до две минути. Амбасадорот Микуновиќ ќе преведува.

Предолг одговорот на претседателот во табела А.

Градоначалникот Попов (47) беше избран за претседател на Градското собрание во 1963 година. Тој е економист, а претходно бил министер за индустрија во македонската република (во Југославија).

Нет Дејвис кој само што се приклучи на персоналот на НСЦ⁶⁰ – тој беше наш министер во Бугарија – ќе биде таму како посредник на Попов и придружбата. Џон Леди сè уште закрепнува, вршителот помошник на државниот секретар ќе биде присутен од Стејт департментот.

Френсис М. Батор

Ц.ц. В. В. Росту

⁶⁰ National Security Council (NSC), формиран во 1949 година, тело во рамките на Белата кука во Вашингтон кое го користи претседателот на САД да расправа и одлучува за прашања од областа на националната безбедност, воените и надворешните работи.

Френсис Батор

Големо е задоволството да ја прифатам оваа Повелба обвиткана со ореово дрво и врежан жиг од Македонија. Уште повеќе е задоволство за мене ова изразување благодарност за помошта која американскиот народ ја даде за Скопје по земјотресот од 1963 година.

Среќни сме што ја дадовме помошта за Скопје веднаш по катастрофата праќајќи армска теренска болница и подигање на повеќе од 250 згради за жртвите од земјотресот.

На еден траен начин, исто така сме почестени што, преку понудата на секретарот Фримен, ќе учествуваме во новиот урбанистички план за Скопје, во новиот водоводен систем во градот и изградбата на булевар за претседателот Кенеди.

Овие работи долго ќе служат како потсетник за пријателството меѓу југословенскиот и американскиот народ.

Ви благодарам на вашиот прекрасен подарок и на вашето доаѓање.

Извор: Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон лоцирана во Остин, Тексас (The Lyndon Baines Johnson Presidential Library&Museum) (<https://www.lbjlibrary.org>).

11.

Дневниот распоред на претседателот Линдон Б. Џонсон во Белата кука
за 18 јуни 1966 година и приемот на градоначалникот на Скопје Благој Попов,
Вашингтон 18 јуни 1966 година

Бела кука
Линдон Б. Џонсон
Дневен распоред

Датум: 18 јуни 1966

Ден: Сабота

...

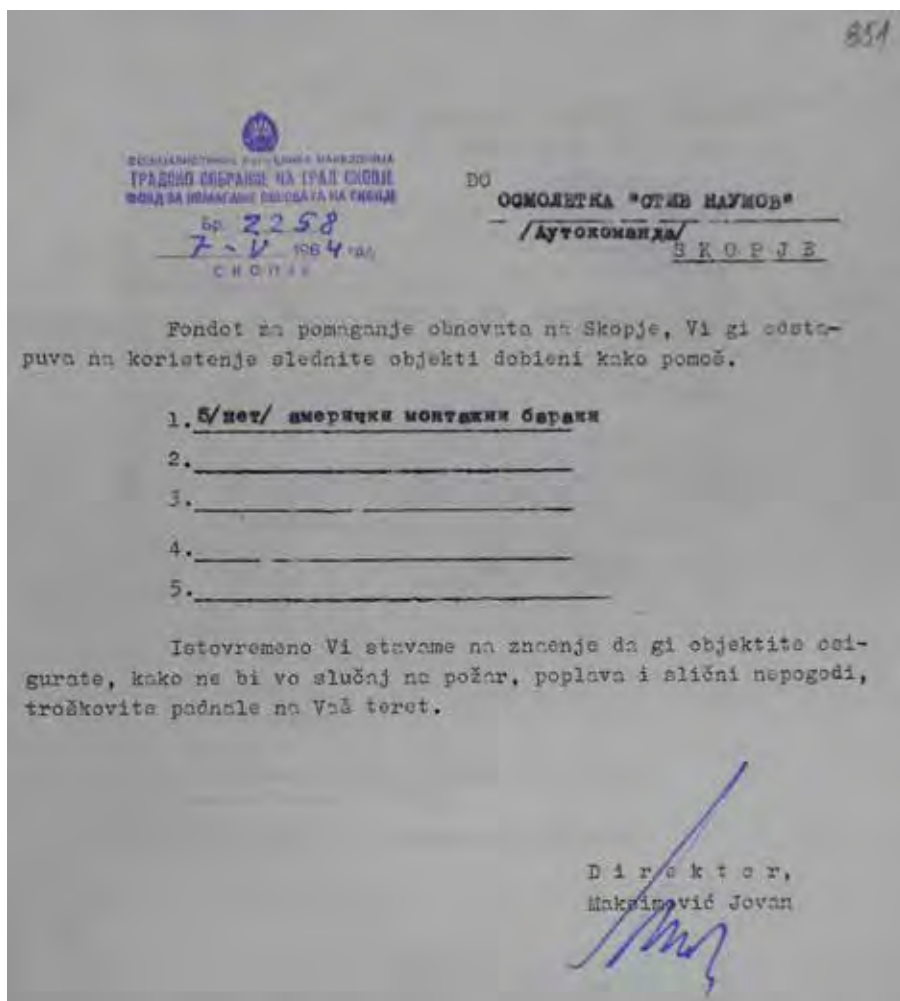
Време

Влез Излез

1:23 1:28 Амбасадорот на Југославија Вељко Микуновиќ, градоначалникот на Скопје Благој Попов, вршителот помошник-државен секретар Волтер Џ. Штосел, офицерот одговорен за југословенските прашања Дедли Милер, Лоренс С. Иглбергер секретаријат на Стејт департментот. Градоначалникот Попов ја презентира на претседателот Повелбата од пергамент како благодарност за

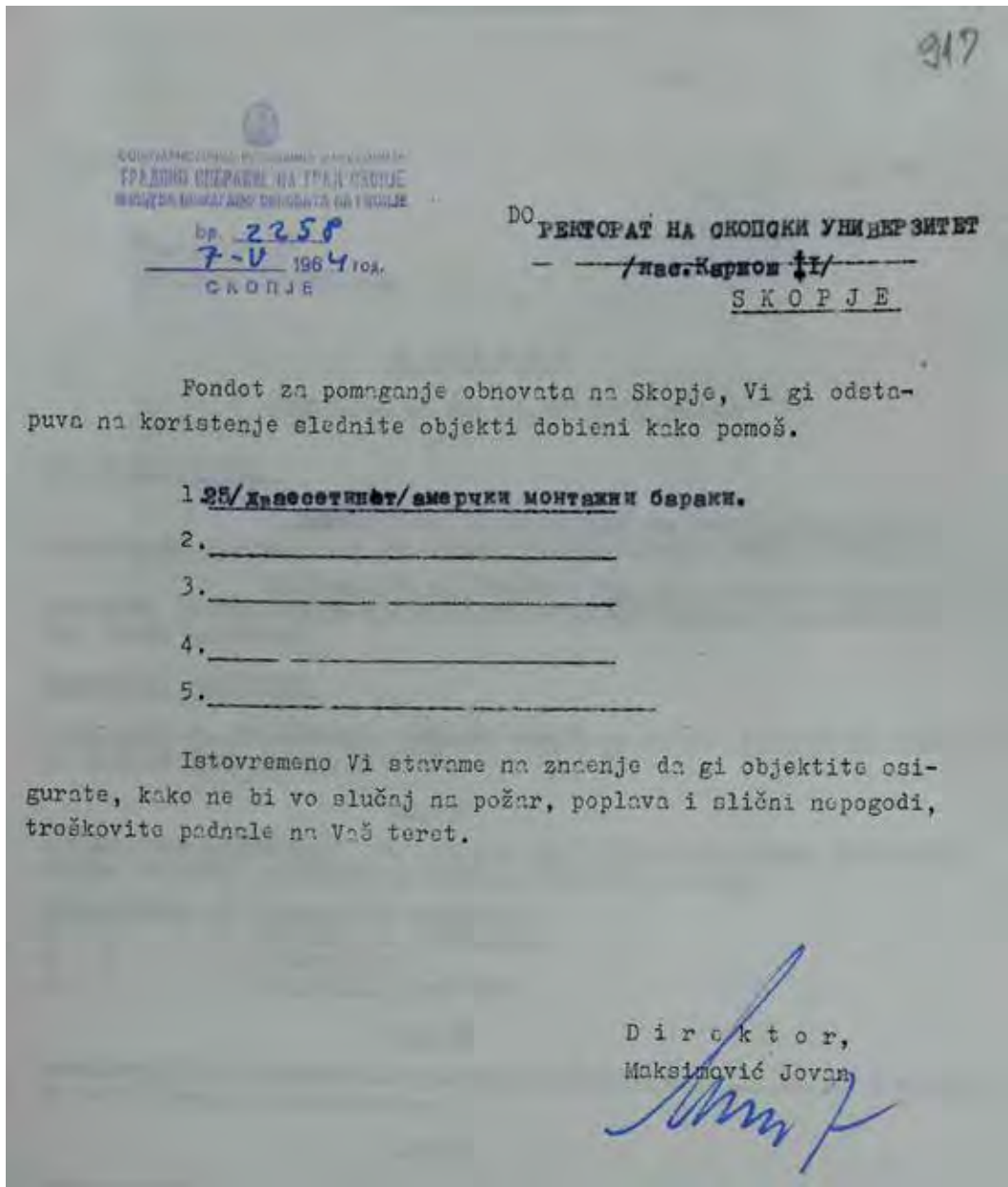
САД за помошта која ја дадоа за народот на Скопје веднаш по земјотресот во 1963 година. Повелбата е обвиткана со врежано ореово дрво. (види го Меморандумот за претседателот од Батор од петок 17 јуни 1966, 7:30 попладне).

Извор: Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон лоцирана во Остин, Тексас (The Lyndon Baines Johnson Presidential Library&Museum) (<https://www.lbjlibrary.org>).

**Предавање на користење на американските монтажни бараки на ОУ „Стив Наумов“,
Скопје, 7 мај 1964 година**

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 21, а.е. 1, с. 851.

Предавање на користење на американските монтажни бараки на скопскиот Универзитет,
Скопје, 7 мај 1964 година

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 21,
а.е. 1, с. 917.

Fond za pomaganje obnovata na Skopje

Br. 4510/14, 8-X- 1964 g.

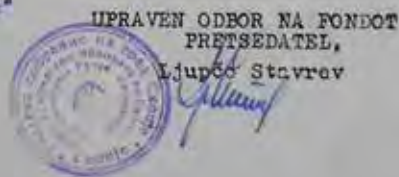
Soglasno na čl. 15, od Statutot na Fondot za pomaganje obnovata na Skopje i informacijata za gotovite stanovi za raspodelba naistito.

Upravniot odbor na Fondot za pomaganje obnovata na Skopje, na svojata sednica održana na den 8-X- 1964 god. ja danese slednata

✓ O D L U K A

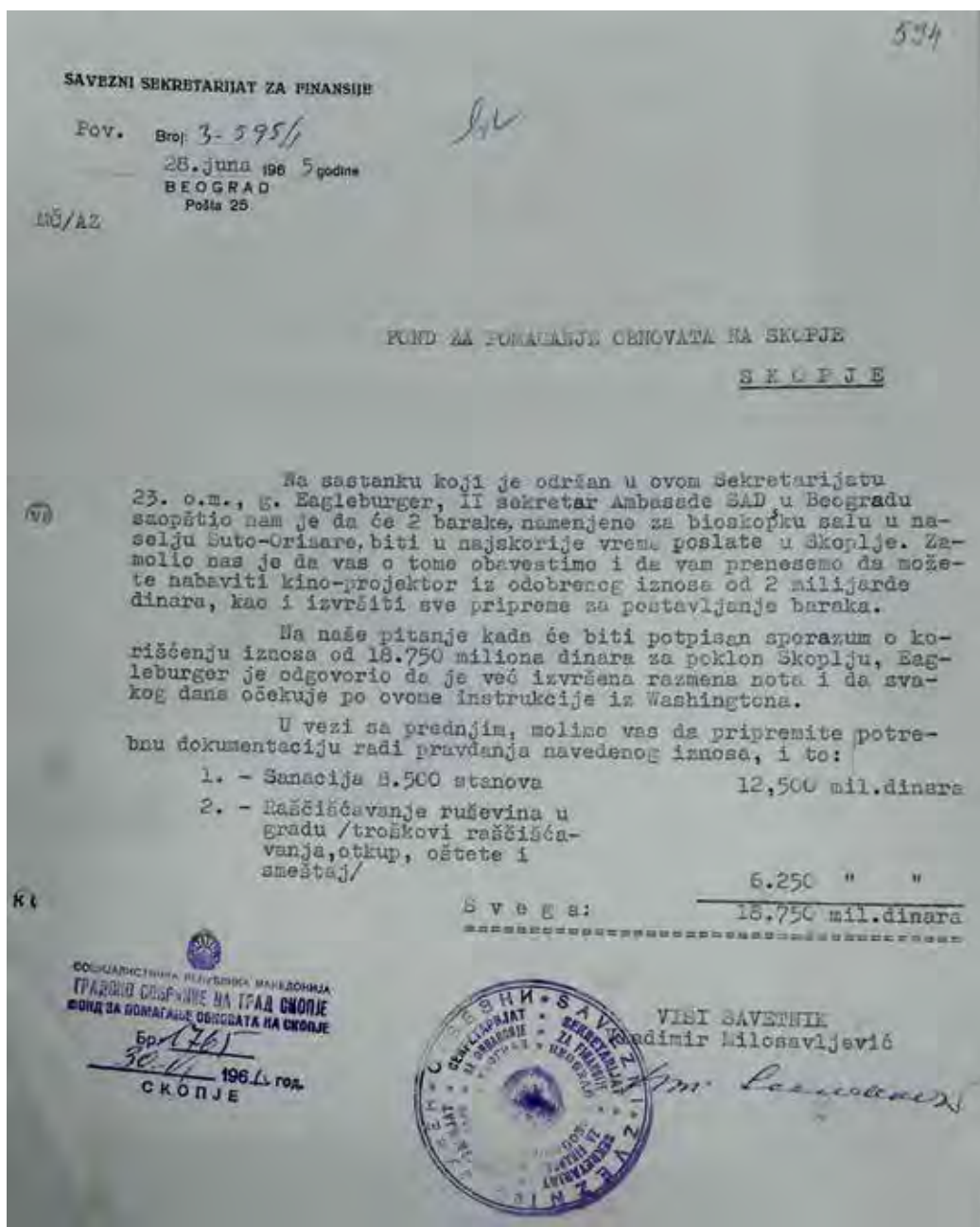
Razgleduvajki go izloženoto Upravniot odbor na Fondot odluči:
Stanovite vo naselbata "Šuto Orizari" dobieni od SAD 264 koj se
se gotovi za raspodelba, se rasporeduvax po ključot, 80% od is-
titu na Opštinskoto sobranie "Kale", a 20% na Vpštinskoto sobra-
nie "Svet Kula"-Skopje. Stanovite ke bidat dodelani na onie
izgradeni ili stanovi se rušet po urbanističkiot plan.

*Doneseno
na upravnom
na sednici
na 28-X-64*

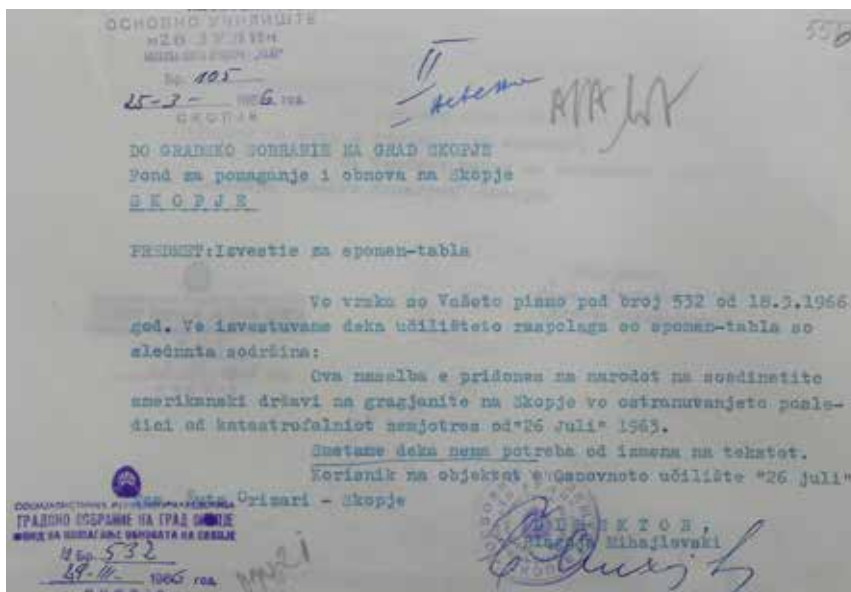
Информација за становите изградени од американската армија, Скопје, 8 октомври 1964 година

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд: фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 3, а.е. 95, с. 633.

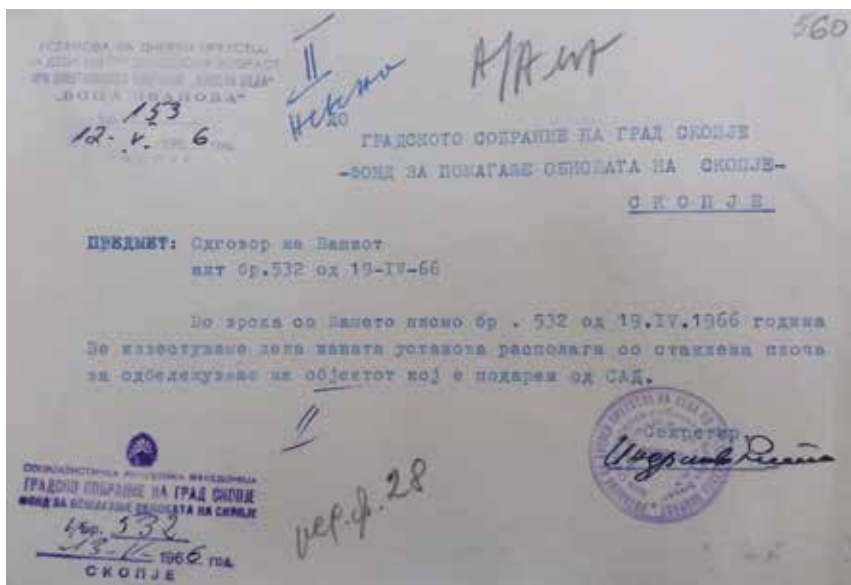
Информација на Сојузниот секретаријат за финансии за американската помош на Скопје,
Белград, 28 јуни 1965 година

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 11,
а.е. 1, с. 594.

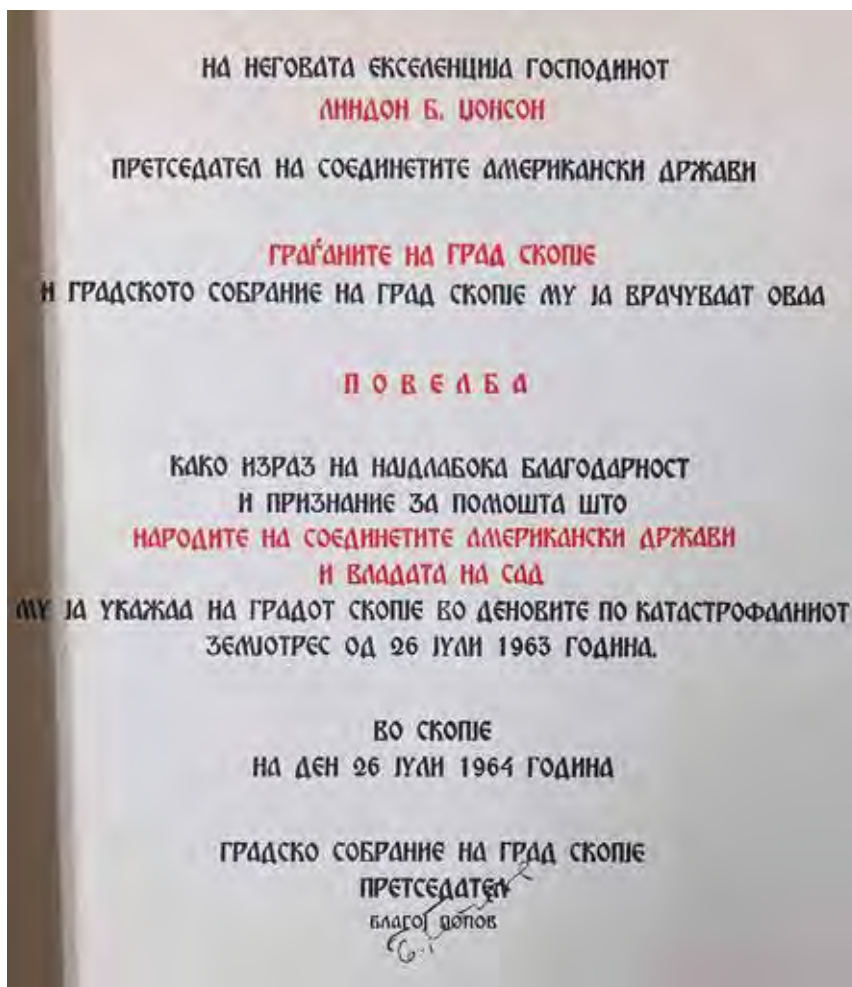
Информација за спомен-табла на ОУ „26 јули“ во населбата Шуто Оризари, Скопје, 25 март 1966 година

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд: фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 7, а.е. 4, с. 558.

Информација за спомен-табла на установата за дневен престој на деца од претшколска возраст при општинското собрание „Кисела вода“ „Боца Иванова“, Скопје, 12 мај 1966 година

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд: фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 7, а.е. 4, с. 560.

**Повелба за благодарност од градот Скопје⁶¹ до претседателот на САД Линдон Б. Џонсон⁶²,
 Вашингтон, 18 јуни 1966 година**

Извор: Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон лоцирана во Остин,
 Тексас (The Lyndon Baines Johnson Presidential Library&Museum) (<https://www.lbjlibrary.org>).

⁶¹Повелбата за благодарност од градот Скопје упатена до претседателот на САД Линдон Б. Џонсон била направена врз основа на одлуката на Градското собрание на Скопје од 26 јули 1964 година да се додели Повелба за посебно признание на Генералниот на ООН и на шефовите на државите кои зеле широко и видно учество во акцијата на меѓународна солидарност во отстранувањето на последиците од катастрофалниот земјотрес и помагање на обновата на Скопје. Повелбата за благодарност од градот Скопје упатена до претседателот на САД Линдон Б. Џонсон и до американскиот народ била предадена лично од Благој Попов на претседателот Линдон Б. Џонсон при посетата на Белата кука на 18 јуни 1966 година. Предната и задната страница на корицата на Повелбата е направена од ореово дрво, на предната страница е врежан грбот на град Скопје, комплетот е придружен со приврзок со грбот на град Скопје, текстот е напишан на пергамент на македонски и англиски јазик. Овде е поместена македонската верзија на текстот. Повелбата е депонирана во архивата на Меморијалната библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон во Остин, Тексас.

⁶² Документот е добиен во соработка со архивското одделение на Меморијалната библиотека и музеј. Авторот на прилогот изразува благодарност до службениците од Меморијалната библиотека и музеј за доставениот документ.

<u>ПОМОШ НА СКОПЈЕ ОД САД</u>	
Од САД е примена следната помош:	
-девизна помош	164.605.189 ст. дин.
-материјална помош.....	797.825.000 "
-динарска помош.....	2.000.000.000 "
ВКУПНО: 2.962.430.189 ст. дин.	
Девизната помош е од разни компании, добротворни организации, Американскиот црвен крст и поединци.	
Материјалната помош се состои од крвна плазма, облека, храна, постелина, лекови, медицински инструменти, шивачки машини, поцинковани лим, дрвени бараки, лесонит, полска болница, наместајматори. Дарители на ова помош се: Владата на ОАД, Црвениот крст на САД, Католичката црква, Американската армија во Европа, поединци.	
Објекти помош од САД се:	
- населба Џуто Оризари.....	264 стапи
- детска градина " Воца Иванова.....	7 кантари
- училиште "26 Јули" Ш. Оризари.....	20 бараки
- Дом за ученици во стопанство "11 Октомври"	17 бараки
- Детска градина во Џуто Оризари.....	2 бараки
- Прихvatилиште за деца и младинци во Бутел I.....	7 бараки
- Интернат на Албанска учителска школа " Веф Луз Марку".....	14 бараки
- Школа " Ѓуро Салај".....	7 бараки
Спортски терени и кино сала во населба Џуто Оризари...	
Како помош на Скопје примени се уште 18.750.000.000.- стари динари кои се во Фондот за обнова и изградба на Скопје, а се наменети за расчистување на урнатините по земјотресот.	
Скопје, 22.05.1972 година	

Извештај за примената помош за Скопје од САД, Скопје 22 мај 1972 година⁶³

Извор: ДАРСМ (Одделение Скопје), фонд 79, „Фонд за помагање на обновата на Скопје“, кут. 11, а.с. 1, 538.

⁶³ Сумата од 2.962.430.189 стари динари, според тогашниот девизен курс во тие години изнесувала околу 3,9 милиони долари. Според денешната вредност на доларот во 2023 година, сумата би изнесувала околу 39 милиони долари. Треба да се додаде, во тоа време и доделениот пакет од 50 милиони долари на американската влада, 25 милиони како помош/подарок и 25 милиони како кредит. На пример, како репрезентативни објекти изградени по предлог на американската страна од американската финансиска помош, кои и денес постојат во Скопје се фонтаната во градскиот парк и скопскиот водовод со изворот Рашче.

Благој Попов (лево) на прием во Белата кука кај претседателот Линдон Б. Џонсон (десно) каде што ја предава Повелбата за благодарност на град Скопје. На приемот присуствувал и југословенскиот амбасадор во САД Вељко Микуновиќ (средина), Вашингтон, 18 јуни 1966 година
Извор: Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон лоцирана во Остин, Тексас (The Lyndon Baines Johnson Presidential Library&Museum <https://www.lbjlibrary.org>)⁶⁴.

Благој Попов на прием во Белата кука кај претседателот Линдон Б. Џонсон.
(Извор: Меморијална библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон лоцирана во Остин, Тексас (The Lyndon Baines Johnson Presidential Library&Museum) (<https://www.lbjlibrary.org>).

⁶⁴ Фотографиите се дел од збирката 4 фотографии кои авторот ги доби во соработка со аудио-визуелното одделение на Меморијалната библиотека и музеј на претседателот Линдон Б. Џонсон. Одделението располага со 15 негативи-фотографии од посетата на Благој Попов направени од официјалниот фотограф на Белата кука. Авторот на прилогот изразува благодарност до службениците од Меморијалната библиотека и музеј за доставените фотографии.

Една од зачуваните американски монтажни бараки од типот Butler во општина Шуто Оризари (март 2023 година)

Улица „Вашингтонска“ во општина Шуто Оризари (март 2023 година)

UDK 550.34(497.711):341.232(492)''1963''(093.2)

Зоја Богдановска¹**Акција „Розендал му помага на Скопје“**

(Actie „Roosendaal helpt Skopje“)

(по повод 60 години од катастрофалниот земјотрес во Скопје 1963-2023)

На 26 јули 1963 година, во 5 часот и 17 минути, градот Скопје доживеа катастрофален земјотрес, кој според Рихтеровата скала достигна јачина од 6,1 степен, а според Меркалиевата скала јачина од 8,5 до 9 степени во епицентарот на ударот. Под урнатините беа затрупани над 10.000 луѓе, од кои 1.070 загинати. Без покрив над главата останаа над 185.000 луѓе².

Кога човечките усти занемени во ужасот остануваат немоќни да го раскажат виденото и преживеаното, единствени верни сведоци се фотографиите на кои гледаме немоќни луѓе на улица, очајни, избезумени, како со последните сили им помагаат на своите сограѓани... Благодарейќи на фотографиите објавени во медиумите низ целиот свет, се разбуди совеста на човештвото. Хуманоста и солидарноста од сите меридијани дојде до израз. Во времето кога светот, сиркајќи низ Берлинскиот сид, беше поделен помеѓу капиталистичкиот Запад и социјалистичкиот Исток, кога живееше под заканата на Студената војна, се случи еден дотогаш невиден феномен во светската историја. Скопската трагедија ги урна сите сидови освестувајќи го човештвото за бесмисленоста на војните и поделбите на народите. Луѓето станаа свесни за немоќта на човекот пред природните катастрофи. Тоа лето '63, на светската сцена го донесе феноменот на меѓународната солидарност, која првпат по завршувањето на Втората светска војна ги обедини народите од целиот свет на фронтот во еден град без улици, без

¹ Дипломиран професор по историја, кустос советник историчар, Музеј на град Скопје, Скопје, е-адреса: zoja_skopjemuzej@yahoo.com.

² Повеќе за скопскиот земјотрес види во: Јован Поповски, монографија, Скопје '63 '83, Љубљана, 1964; Александар Матковски, Хроника за земјотресот во Скопје, Скопје, 1964; Зоја Богдановска, Скопје - градот Феникс, Музеј на град Скопје, Скопје, 2023 (каталог) и други.

куќи, без детски викотници. Градот, заробен во хаосот од бетон и арматура, ги пречека добронамерниците од целиот свет. Благодарейќи на домашната и светската солидарност, градот Скопје како бесмртниот Феникс се издигна од урнатините, пишувајќи нови страници во својата историја³.

Скопската катастрофа беше објавена на насловните страници на југословенските и странските весници. Трагедијата на еден град ги допре срцата на луѓето низ светот.

Ова доведе до неверојатен феномен - меѓународна солидарност.

Благодарейќи на печатот, радиото и телевизијата, веста за скопската трагедија стигна и до „земјата на лалињата“. Апелот за помош на беспомошниот град стигна до малиот град Розендал, кој е дел од Северен Брабанд, провинција на југот на Холандија.

Пример за меѓународната солидарност е хуманитарниот чин на жителите на градот Розендал.

Приказна за еден албум од музејската збирка „Скопје – 26 јули 1963“⁴

Во фондот на Музејот на град Скопје наидов на две писма и еден албум⁵ во кој се залепени црно-бели фотографии и исечоци од весници, кои ме инспирираа да истражувам понатаму за нивниот праќач. Љубопитството ме однесе далеку од Скопје, во еден за мене непознат град Розендал, во Холандија.

Сè почнува со писмото напишано од учителката Алиса Шипер⁶ од Розендал, пратено до Градското собрание на градот Скопје, на 27 јули 1963 година⁷, само ден по катастрофалниот земјотрес во Скопје. Во писмото пратено до претседателот на градот Скопје, таа ја нуди својата помош да работи како волонтер. Објаснува дека претходната година била во Југославија каде што има пријатели⁸.

³ Зоја Богдановска, *78 спомени од албумот на еден пријател на Скопје*, Музеј на град Скопје, Скопје, 2013, 4-5 (каталог).

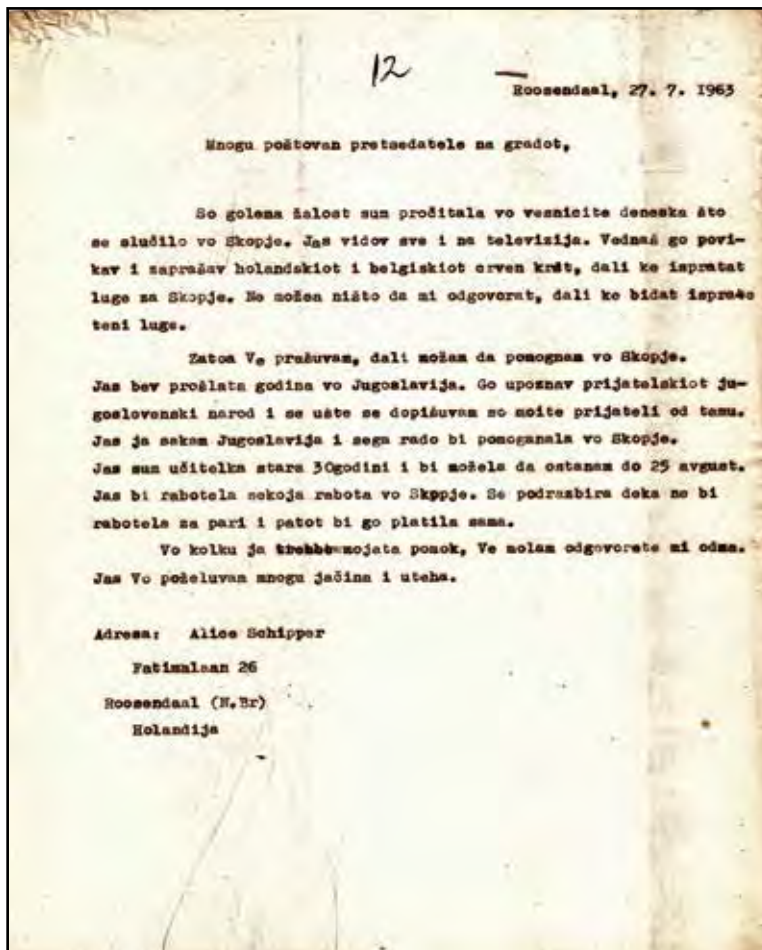
⁴ Музеј на град Скопје, Скопје (натаму: МГС), збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум со ц/б фотографии и исечоци од весници, Одделение Историја (инв. бр. МГС 26251/И).

⁵ Албумот е обвиткан со тврда кожена корица. Внатре има вкупно 60 страници, на кои се залепени вкупно 44 црно-бели фотографии и 21 исечок од локалниот печат во Розендал, Холандија. Под секоја фотографија, со црно мастило, на српско-хрватски јазик е напишана куса легенда.

⁶ Алиса Шипер е учителка во основно училиште во малиот холандски град Розендал. Борбена и правична млада жена, со длабоко чувство за солидарност и сочувство за оние на кои им била потребна помош. Во годините пред да се случи земјотресот во Скопје во 1963, престојувала во Југославија каде што се стекнала со голем број познанства. Некои од нив прераснале во пријателства. Токму тоа било мотив за исклучителната акција на солидарност што ја реализирала во својот град.

⁷ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Писмо, 27 јули 1963, Одделение Историја (инв. бр. МГС 26252/И).

⁸ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Цитирано според писмото на Алиса Шипер, упатено до претседателот на Градското собрание на градот Скопје, напишано на 27 јули 1963.

Писмото на учителката Алиса Шипер упатено до претседателот на Градското собрание на градот Скопје, напишано на 27 јули 1963⁹

По катастрофалниот земјотрес, госпоѓа Шипер доаѓа во Скопје и учествува во помошта која пристигнува од Холандија за разурнатиот град. Почнувајќи од 1964 година, кога била одржана првата „Средба на солидарноста“¹⁰, како и во годините што следувале, присуствува на Манифестацијата. Во 1960-тите години е редовен гостин на градот Скопје.

⁹ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Писмо, 27 јули 1963.

¹⁰ Со Одлука на Собранието на град Скопје, донесена на 16. седница на Градското собрание и Собирот на работните заедници, одржана на 18 мај 1964, било решено во периодот од 26 јули до 2 август, во Скопје да се одржуваат средби на солидарноста на коишто пријателите на градот од целиот свет ќе се натпреваруваат на полето на културата и спортот. Учесниците доаѓаат од земјите што му помогнале на градот Скопје по катастрофалниот земјотрес кој се случил на 26 јули 1963. Првата „Средба на солидарноста“ се одржала од 26 јули до 2 август 1964. Оваа манифестација се одржувала во текот на 1960-тите години, а подоцна се манифестирала преку многубројни и значајни меѓународни спортски настани.

Алиса Шипер, учителката од холандскиот град Розендал (прва од лево), во разговор со потпретседателот на Градското собрание на градот Скопје, Драгољуб Ставрев, јули 1964¹¹

Истакнати општествено-политички личности оддаваат почит на загинатите во скопскиот земјотрес. Меѓу нив е и госпоѓа Шипер со букет цвеќе во рака, 26.7.1964¹²

¹¹ *Vaša pomoć Skopju*, Komitet za obnovu i izgradnju Skopja, jul-septembar 1964, 43.

¹² МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Фотографии, 26.7.1964, Одделение Историја (инв. бр. МГС 1553/И).

На 19 јули 1967 година, повторно праќа писмо до Драгољуб Ставрев, потпретседател на Градското собрание на Скопје, во кое го известува дека оваа, 1967 година, нема да биде во можност да дојде во Скопје и да присуствува на меѓународната манифестација „Средба на солидарноста“, но дека праќа 40 гулдени и замолува во нејзино име да купат букет цвеќе и да стават лента во три бои: црвена, бела и сина боја, како холандското знаме, и да ги положат на споменикот на загинатите во земјотресот, на гробиштата во Бутел. Нагласува и дека „за неа секогаш било голема радост што токму во Скопје видела еден голем потфат на солидарност, кој е значаен не само за југословенскиот народ туку и за целиот свет“¹³.

Rotterdam, 19-7-1967,
Potprereditel Gradske Skopje,
Budući da ovog leta ne dolazim u Jugoslaviju za razmjernom moram vam javiti da jako mnogo primamljen sam vašom solidarnosti Skopje 1967.
A nadam mi se naravno kao da nemogu pokloniti lično volim cijelu na prostoru grada Babel nastanaka od zemljotresa 1963.
Posledom komitovanje klijentima od zemljotresa ipak sam da primamljen sa vlastitim poklonom cijele i mislim da se najjednoličnije na ovom u ovom sa vašim preporukom naroda koji uvijek izgrađuje svoju budućnost na katastrofalne dan zemljotresa.
Da ovim putem iskreno vam zahvalim 40 guldenu i mogu molba da se poklonim na cvijeće i travi (cvet, trava, plavi) to jest u vaš Holandsko narodne.
Smakalo da vidite imate razlog mogu nedostaci u Jugoslaviji. Moje molba je Jugoslaviji koje se sada nalaze uvelike buduću da je jedno razdijeljuje nekoliko misli. Ili bog jula bili su sekotat na ovom dan komitovanje i ako su bili daleko od Babel. Na mene je uvijek bila velika radost što sam bio vidjela u Skopje tako

jedan veliki potfati solidarnost ne samo za ovaj Jugoslaviji narod nego za cijeli svijet.
Nadim sam da sam mogla manifestirati solidarnost kao Holandski građanin koji se nikada nijesam općala kao straniku kod vas.
Nako se zahvaljujem vama i vašem dionom narodu na velikom gostoprimstvu. Nadam se da su bili kod vas lijepi godini.
Da razlogom izljam vama i cijelom narodu Skopje mnogo srdačnih pozdrava sa vašim lijepim prosperitetu i izgradnje novog Skopje.
Alica Schipper
van Manderlaan 36
Rotterdam (Nar) Kroen
Holandija.
P.S. Nadam se da su dobili porokan odgovor od vas i zahvali općenje pogodnosti vašeg solidarnosti. Nadam vam srećom, jako volim.

Писмото на госпоѓа Шипер, пратено до Драгољуб Ставрев, потпретседател на Градското собрание на град Скопје, напишано на 19 јули 1967¹⁴

Особено нагласува дека е „среќна што можела да учествува во солидарноста како холандска граѓанка која никогаш не се чувствувала како странец кај нас“, и заклучува: „Затоа се заблагодарувам на вас и на вашиот прекрасен народ на големото гостопримство. Се надевам дека ќе бидам кај вас следната година. Со задоволство ви праќам вам и на целиот народ на Скопје многу срдечни поздрави со желба за подобар просперитет и изградба на новото Скопје“¹⁵.

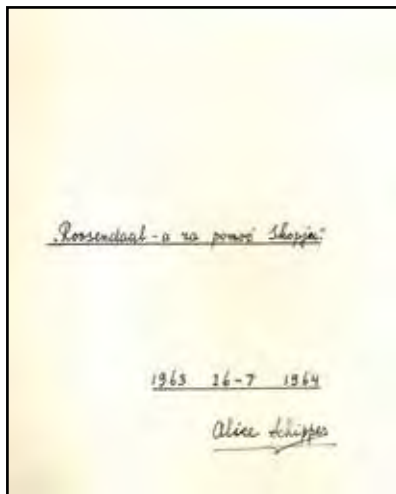
¹³ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Цитирано според писмото на Алиса Шипер, напишано на 19 јули 1967, Одделение Историја (инв. бр. МГС 26253/И).

¹⁴ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Писмо, 19 јули 1967.

¹⁵ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Цитирано според писмото на Алиса Шипер, напишано на 19 јули 1967.

Акцијата „Розендал му помага на Скопје“

Оваа исклучително хумана жена, првата недела по катастрофата почнува еден голем потфат во својот град Розендал. За потфатот подготвила албум со фотографии и исечоци од локалните весници и го испратила во Скопје. Албумот е сместен во Музеј на град Скопје и е еден од најзначајните сведоци на едно исклучително време на меѓународна хуманост и солидарност.

Втората страница од Албумот, 1964¹⁶

Обраќајќи се до Градското собрание на градот Розендал, иницирала да се организира акција за собирање помош за настраданиот град. Градското собрание со задоволство ја прифаќа иницијативата на младата учителка. По подготовките, почна акцијата под името „Розендал му помага на Скопје“.

Комитетот на градот Розендал за помош на Скопје, во Општината разговара околу прашањето за помошта на Скопје, 1963¹⁷

¹⁶ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, 2.

¹⁷ Исто, 8.

За почетоците на акцијата, локалниот печат известува: „Вчера наутро се одржа првата средба во Градското собрание за да се дојде до големата акција 'Розендал му помага на Скопје'. Како резултат на тоа, во наредните денови ќе се одржи собирање од врата до врата, кое ќе заврши со собирање средства на улица во сабота и недела. Сите знаат колку тешко беше погоден југословенскиот град Скопје... Не можеме да го ублажине најдлабокото страдање. Но, можеме да им овозможиме на преживеаните да го направат својот град повторно погоден за живеење“¹⁸.

Исечок од локалниот печат известува за организацијата и почетокот на акцијата „Розендал му помага на Скопје, 6 август 1963“¹⁹

¹⁸ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник Actie „Roosendaal helpt Skopje“. „Helpers nodig voor collecte in hele stad“, BRABANTS NIEUWSBLAD, dinsdag 6 augustus 1963, 6.

¹⁹ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Исечок од весник, под наслов Actie „Roosendaal helpt Skopje“. „Helpers nodig voor collecte in hele stad“, BRABANTS NIEUWSBLAD, dinsdag 6 augustus 1963, 6.

Членовите на Комитетот „Розендал му помага на Скопје“, 1963²⁰

Тоа што е значајно за оваа акција е што таа во своите редови ги обедини сите генерации на жители на Розендал, почнувајќи од младите со наполнети 16 години, па сè до постарите лица. Во локалниот печат, во поднасловот „Повик до младите“, пишува: „Во оваа празнична сезона луѓето главно сметаат на младите. Дозволете ѝ на нашата младина од Розендал да покаже дека е подготвена великодушно да жртвува малку слободно време за другите луѓе на кои им е потребна помош... Да се изгради ново Скопје и да се обезбеди потребната помош за семејствата кои изгубија сè е тешка задача за оваа земја. Потребна е помош. За жал, не можеме да направиме да исчезне најдлабокото страдање, но за среќа можеме финансиски да помогнеме. Во Холандија веќе се донирани големи суми, но потребно е многу повеќе. Колку е лошо се слуша преку ТВ, радио и весници. Многумина ќе кажат ‘Колку е страшно’. Не застанувајте со овие зборови. Сега сè се сведува на нашите постапки!“²¹

²⁰ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, 9.

²¹ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник Actie ingezed onder motto: „Roosendaal helpt Skopje“. „Oproep jongeren“, DAGBLAD DE STEM, van dinsdag 6 augustus 1963, 7.

Исечок од локалниот печат со повик до младината на Розендал, 1963²²Лени и Лиан ѝ помагаат на учителката Шипер во подготовките на акцијата за помош на Скопје, 1963²³

²² МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Исечок од весник, под наслов Actie ingezet onder motto: „Roosendaal helpt Skoplje“. „Oproep jongeren“, DAGBLAD DE STEM, van dinstag 6 augustus 1963, 7.

²³ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, 11.

Касичка за собирање пари со натпис „ROOSENDAAL HELPT SKOPJE“, 1963²⁴

Касичките за собирање помош волонтерите ги подигаа во Општината, 1963²⁵

Акцијата почна во вторникот на 13 август, кога градоначалникот на Розендал симболично донирал пари во касичките специјално наменети за помошта за Скопје. При тоа изјавил дека ја знае земјата и градот Скопје. Локалниот печат забележал: „Затоа на собирната акција ѝ даде топла препорака. Сега останува на граѓаните на нашиот град да го изразат своето најдлабоко сочувство за илјадниците кои беа лишени од засолниште и облека поради страшната природна катастрофа“²⁶.

²⁴ Исто, 14.

²⁵ Исто, 17.

²⁶ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник „Vandaag collecte voor Skopje“, ROOSENDAAL, woensdag 14 augustus 1963, 18.

Градоначалникот на Розендал донира парична помош за Скопје, 1963²⁷

Градоначалникот на Розендал донира парична помош за Скопје, 1963²⁸

Акцијата ја покажа колективната одговорност и хуманост на еден далечен народ. Почна на улиците на градот и со одење од врата до врата. Бргу се прошири и низ институциите и претпријатијата во градот. Во викендите по улиците се движел автобус од кој се слушала југословенска народна музика. Бил организиран и хуманитарен бал. Граѓаните на Розендал се потрудиле на сите можни начини да соберат што повеќе пари за несреќните граѓани на Скопје.

²⁷ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Исечок од весник, под наслов „Vandaag collecte voor Skoplje“, ROOSENDAAL, woensdag 14 augustus 1963, 18.

²⁸ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, 15.

Собирната акција се одвивала од врата до врата, 1963²⁹

Собирната акција се одвивала од врата до врата, 1963³⁰

Сл. бр. 15, 1. Собирната акција се одвивала и на улиците на Розендал, 1963³¹

²⁹ Исто, 24.

³⁰ Исто, 23.

³¹ Исто, 38.

Собирната акција се одвивала и на улиците на Розендал, 1963³²

Собирната акција се одвивала и на улиците на Розендал, 1963³³

Собирна акција во фабриката за цигари, 1963³⁴

³² Исто, 22.

³³ Исто, 39.

³⁴ Исто, 35.

Собирна акција во фабриката за цигари, 1963³⁵

Собирна акција во кино, 1963³⁶

Собирна акција меѓу војската, 1963³⁷

³⁵ Исто, 34.

³⁶ Исто, 36.

³⁷ Исто, 33.

Собирна акција меѓу војската, 1963³⁸

Од овој автомобил преку микрофон, се слушала југословенска народна музика, со повикот за помош на Скопје, 1963³⁹

Од овој автомобил преку микрофон се слушала југословенска народна музика, со повикот за помош на Скопје, 1963⁴⁰

³⁸ Исто, 32.

³⁹ Исто, 20.

⁴⁰ Исто, 21.

Натпревар во играње карти за помош на Скопје, 1963⁴¹

За иницијативата и почетокот на акцијата „Розендал му помага на Скопје“, како и за текот на нејзиното одвивање, подробно известува локалниот печат во Розендал. Тоа што ми остави белег е еден пасус од весниците во кој пишува: „Кога пред десет години поплавата ја зафати нашата земја (б.н. се мисли на Холандија), светот помогна и штетите беа санирани. Сега ќе треба да им помагаме на другите. Не можеме да застанеме на зборови кога гледаме слики од ужасот на Скопје во печатот и на телевизија. Ќе треба да го направиме опипливо нашето сожалување и нашата емоција. Ќе мора да преземеме акција“⁴².

По собирните акции на улиците во Розендал и со одење на собирачите од врата до врата, во недела на 1 септември беше одржан малку поинаков настан наменет за младите. Во еден исечок од локалните весници е забележано: „Во недела навечер ќе се организира саемски бал во холот на хотелот 'Годери', чиј вкупен приход ќе биде во корист за акцијата 'Розендал му помага на Скопје'. Таму танцовата музика ќе ја обезбедуваат три познати бендови. Тоа се 'The pupil dixieland band', рок и шоу-бендот 'The Richards' и 'The Stylets'. За вториот бенд тоа е деби како танцов оркестар“⁴³. Балот предизвикал голем интерес со огромна посетеност од локалното население.

⁴¹ Исто, 30.

⁴² МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник „Actie Roosendaal helpt Skopje“. „Helpers nodig voor collecte in hele stad“, *BRABANTS NIEUWSBLAD*, dinstag 6 augustus 1963, 6.

⁴³ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник „Dansavond voor actie Skopje“, 1963, 46.

Саемскиот бал во холот на хотелот „Годери“, 1963⁴⁴

Саемскиот бал во холот на хотелот „Годери“, 1963⁴⁵

Саемскиот бал во холот на хотелот „Годери“, 1963⁴⁶

⁴⁴ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, 41.

⁴⁵ Исто, 42.

⁴⁶ Исто, 45.

По пребројувањето на собраната парична помош, таа ќе биде предадена во Општината, 1963⁴⁷

Вкупната сума собрана од акцијата спроведена во Розендал изнесува 4.850 холандски гулдени.

Во април 1964 година, донацијата беше подготвена да биде пратена во Скопје. За тоа известува локалниот печат: „По опсежните прашања во Холандија и во Југославија, Комитетот ‘Розендал му помага на Скопје’ сега може да ги префрли средствата од минатогодишната акција. Сакаа да бидат одговорни, како во однос на начинот на трансфер така и во однос на трошењето на парите. Пред неколку дена стигнаа последните инструкции од МНР. Парите сега му се префрлени на холандскиот амбасадор во Белград, кој пак посредува за натамошна испорака во Скопје. Добиените информации покажаа дека парите најдобро може да се потрошат за едно од 26-те уништени училишта во Скопје. Бидејќи и децата и родителите имаат најголема корист од помошта за основно училиште, комитетот ги одвои парите за едно од уништените основни училишта во градот разурнат од земјотресот“⁴⁸.

За праќањето на парите, информации ни носи и исечокот од весник под наслов „Префрлени се пари за Скопје“, во кој е нагласено следното: „По добиени информации од надлежните органи во нашата земја и Југославија, комитетот ‘Розендал му помага на Скопје’ сега може да ги пренесе средствата од акцијата одржана во Розендал. Сакаа да дадат сметка и за начинот на трансферот и за расходите. Парите се префрлени на холандскиот амбасадор во југословенската престолнина Белград. Со тоа дополнително ќе се обезбеди да се потрошат за Скопје. Исто така, се покажа дека парите од Розендал најдобро може да се инвестираат во едно од 26-те уништени училишта“⁴⁹.

За помошта на граѓаните на градот Розендал за граѓаните на градот Скопје, и за вестите објавени на Радио Белград, локалниот печат под наслов „За помагање

⁴⁷ Исто, 47.

⁴⁸ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник под наслов „Actie Roosendaal helpt Skopje“, 1964, 48.

⁴⁹ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник под наслов „Geld voor Skopje is overgemaakt“, 1964, 48.

на Скопје“, пишува: „Розендал во вестите на Радио Белград - Комитетот ‘Розендал му помага на Скопје’ добил порака од холандската амбасада во Белград дека сумата од 4.850 холандски гулдени собрана овде е предадена на Министерството за надворешни работи на Југославија со цел, според желбата на Комитетот, да помогне за основање основно училиште. Комитетот на Розендал доби детално писмо за ова од амбасадата. Ова покажува дека подарокот предизвика голема благодарност во Белград и Скопје. Југословенскиот владин весник ‘Борба’ на 10 април (1964) објави текст за овој подарок од Розендал и тој е прочитан во вестите на радио. Пораката што ја објави ‘Борба’ и која беше емитувана гласи: Аташето на холандската амбасада во Белград, Ван Ебенхорст Тенгберген му предаде на Министерството за надворешни работи чек од 4850 холандски гулдени како помош за Скопје. Сумата ја собрал и пратил Розендал, со желба да ги потроши парите за училиште⁵⁰

Исечок од локалниот печат под наслов „Розендал во вестите на Радио Белград, 1964“⁵¹

Локалните весници во напис под наслов „Скопје се заблагодари за помошта“ известија и за писмото на холандскиот амбасадор во Белград пратено до Комитетот „Розендал му помага на Скопје“, во кое напишал: „Повикувајќи се на моето писмо од 24 септември 1963 година, ја имам честа да ве информирам дека на 10 април, еден од моите вработени во Министерството за надворешни работи овде предал чек од 4850 холандски гулдени за да се ублажи несреќата од скопскиот земјотрес, изразувајќи ја вашата желба овие пари да се потрошат за настрадано основно

⁵⁰ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Цитирано според изворот Исечок од весник под наслов „Wegens de hulp aan Skopje“, „Roosendaal in het nieuws van Radio Belgrado“, 1964, 49.

⁵¹ Исто, 49.

училиште. Овој дарешлив подарок е прифатен со голема и со јасна благодарност за прекрасната иницијатива што ја покажавте, како што може да се види од прилогот на авторитетниот југословенски весник 'Борба'. Оваа порака беше пренесена и од Радио Белград во информативните билтени на 10 април (б.н. 1964). Во написот на 'Борба' под наслов 'Холандска помош за Скопје' се вели: „Аташето на холандската амбасада во Белград, Ван Ебенхорст Тенгберген, на Министерството за надворешни работи му предал чек од 4850 холандски гулдени како помош за Скопје. Оваа сума беше собрана и пратена од Розендал, мал град во Холандија, со желба да ги потроши парите за училиште“⁵².

Исечок од локалниот печат под наслов „Скопје се заблагодари за помошта“, 1964“⁵³

Шеесет години подоцна, чувствуваме потреба повторно да се заблагодариме на хуманите жители на малиот град Розендал, во Холандија, кои со својот несебичен чин на хуманост и солидарност, заслужено станаа дел од солидарниот мозаик на градот Скопје, градот на сите граѓани на светот.

⁵² МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Исечок од весник, под наслов „Skopje dankte voor hulp“, 1964, 49.

⁵³ МГС, збирка „Скопје, 26 јули 1963“, Албум, 1964, Исечок од весник, под наслов „Skopje dankte voor hulp“, 1964, 49.

Никола Колески¹

Француската дипломатска практика во архивското работење

Односот кон архивскиот материјал за негова заштита внимателно треба да се класифицира уште од самиот почеток на неговото создавање.

Секоја институција што произведува архивски материјал соодветно според претходно одредени правила во работењето и специфично пропишаниот закон и законските акти, треба да се грижи и да ја заштити својата архива.

Архивската дејност има цел да изгради систем за заштита на архивскиот материјал. Зад секој еден документ што можеме да го пронајдеме во кој било архив има една приказна, има еден живот.

Конкретно, примерот што во овој труд ќе се разгледа е француската дипломатска практика во архивското работење. Ќе бидат пренесени и лични искуства од моите истражувања во еден од центрите на францускиот дипломатски архив.

Долгорочно со суштински анализи изработениот стратешки план во иднина го проектира целокупното дејствување за развој и дополнително усовршување на архивистиката во склоп на францускиот дипломатски архив. Новите методи на заштита, на старите историски вредни парчиња хартија, на кои им се дава нов животен век, ја продолжуваат вековната традиција за испишување и за продолжување на француската историја со помош на архивските методи за заштита во нивниот понатамошен историско-научен и истражувачки континуитет.

Развојот на технологијата и на иновативните методи во архивското работење, внесуваат нови начини за заштита, обработка, скенирање, по потреба и умножување на накои материјали. Документите што се на стари парчиња хартија за да им се продолжи животниот век поминуваат низ различни заштитни фази и процеси со основна цел зачувување на автентичниот оригинален документ. Понатамошната

¹ М-р по европски и меѓународни студии, македонско министерство за надворешни работи, е-адреса: nikola.koleski@mfa.gov.mk.

постапка за добивање електронска или скенирана форма од документот е во насока да се преземат трајни мерки од често изнајмување и користење за да не дојде до оштетување кога се употребува од поширока маса на истражувачи, или за потребите на вработените од самото министерство.

Затоа, по пат на дигитализација се добива електронска форма што ги задоволува потребите на јавноста.

Непроценливо богатите архивски документи, кои вредно се собирани со векови наназад и грижливо се обработувани, со текот на времето создаваат материјал што формира огромен вреден фонд на архивски единици. Денес, тој вреден архивски материјал се чува во две одделни згради на дипломатскиот архив во Француската република. Едниот се наоѓа во предградието на Париз (La Courneuve - Ла Курнев), а другиот е во западна Франција, во Нант, во департаманот Лоар-Атлантис (Loire-Atlantique) во регионот Пеи де ла Лоар (Pays de la Loire).

Дипломатскиот центар Ла Курнев – La Courneuve

Објектот располага со вкупна површина од 20.000 м², вклучувајќи околу 2.400 м² канцеларии, 3.700 м² резервирани за посетителите и за истражувачите со простории за наменска употреба и инвентар за техничка поддршка (аудиториум, сали за состаноци, простории за обука, угостителство, технички работилници итн.) и простор наменет за архивски истражувања со површина што зафаќа 1.700 м² (во споредба со само 220 м² во поранешните париски простории на Архивскиот оддел во Quai d'Orsay).

Архивскиот материјал се чува, во најголем дел, во рафтови, или на подвижни полици, што овозможува да се извлече максималниот капацитет за складирање на документите во расположливата површина од просторот, која ја поседува и ја нуди новоизградениот објект. Овие полици во новите објекти во La Courneuve заземаат површина од 12.000 м² (т.е. околу 130 километри), во споредба со 7.000 м² од претходното париско архивско депо (каде што едвај 70 километри беа на располагање за потребите на дипломатската архивска документација). Ова удвојување на капацитетот не само што обезбедува подобри услови за конзервација на постоечките збирки туку ги задоволува и идните потреби за архивирање за наредните неколку децении.

Во склоп на самиот архивски дипломатски центар Ла Курнев, испланиран е простор за промоција и презентација на работата на архивот и аудиториум. Аудиториумот располага со 220 седишта, опремен со кабини за толкување, овозможува организирање на настани од различен тип, како научни конференции и предавања. Достапна е, и значителна понуда на сали наменети за изложби и простории за консултација на архивирани документи, но исто така новите простории наменети за јавноста, можат да се најмуваат од надворешни институции

за нивна наменска потреба, како на пример за одржување трибини, настани од едукативен и наставен карактер, тематски состаноци и голем број разновидни проекти.

Дипломатскиот архив во La Courneuve, во рамките на Одделот за архива има на располагање широк спектар на професии што прецизно го илустрираат богатството на мисиите и областите на дејствување на министерство: дипломати, куратори за наследство, службеници за документарни студии, картографи, архитекти, градски планери, инженери и техничари, декоратори, сметководители и менаџери, извршни директори и административни секретари и помошен технички персонал.

Сервис за објекти и за логистика

Сервисот за објекти и за логистика ги спроведува сите активности во врска со наследството на француската држава, недвижниот имот и мебел, под раководството на Министерството за Европа и за надворешни работи, во Франција и во странство. Сервисот за објекти и логистика брои малку повеќе од 220 службеници, од кои 70 работат во Ла Курнев (La Courneuve). Своите проширени работни активности се организирани во четири дополнителни центри.

Центарот за „централни услуги и логистика“ го администрира работењето на локациите и услугите за поддршка на централната администрација (т.е. услугите што се наоѓаат во Париз). Ова вклучува обезбедување поддршка на службениците во нивната работна средина, обезбедување рутинско одржување на техничките инсталации, управување на возниот парк и активноста на возачите, управување на конференциските центри, па дури и за извршување репрографска² работа. За разлика од другите центри чија дејност е со седиште во La Courneuve, тимовите за „централни услуги и логистика“ се главно лоцирани на локациите во Париз *intra muros*.

„Менаџирање недвижен имот“ ја сочинуваат втората област на дејствување, предводена од тим на инженери. Активностите што ги изведуваат вклучуваат изведба, реновирање, рационализација со наследството и големи проекти за одржување на градежниот фонд, кој според неговата екстремна географска дисперзија, добива голема хетерогеност: историски споменици, современи објекти, верски објекти итн. Друга карактеристика на недвижен имот со кој располага Министерството за Европа и за надворешни работи, е разновидноста на наменските згради: амбасади,

² Репрографијата подразбира процес на брза репродукција со копирање на оригиналот, без посебна подготовка, со физички и хемиски методи во една или помал број копии. Постапките за репродукција се поделени на:

- процедури за репродукција без светлосни зраци (електрографија, магнетографија)
- процедури за репродукција со светлосни зраци (термографија, електрофотографија, фотокопирање и хелиографија)
- процедури за репродукција од мембрански матрици.

конзулати, резиденции, станови, културни центри, образовни установи итн. За градежни активности во странство, услугата се потпира на мрежа од околу дваесет регионални канцеларии распространети низ целиот свет.

Сервисот за објекти и логистика непосредно е одговорен за управување на недвижниот имот во сопственост на Министерството. Едни од највредните и најважни недвижни објекти се наоѓаат во Либан, Јапонија, Мароко, Обединетото Кралство, САД, Шпанија, Италија, Германија, Тунис и Индија. Во Франција, во 2009 година, недвижниот имот на Министерството за Европа и за надворешни работи се збогати со уште две нови градби. Новите згради се лоцирани на улицата „la Convention“, со вкупен број од 1.300 вработени и во Ла Курнев. Со тоа, париското наследство на Министерството за надворешни работи вброи уште две новоизградени објекти во списокот од недвижен имот: поранешното седиште на Националната печатница, амблем на индустриската архитектура од почетокот на 20 век, и, се разбира, палатата каде што е сместено Министерството за Европа и за надворешни работи - Quai d'Orsay, кој останува срцето на француската дипломатија со својата непроценлива историска вредност. Управувањето на ова значајно наследство е во надлежност на тимот за „државни и административни работи“, кој се грижи и го менаџира недвижното наследство, исто така и правната и финансиската експертиза на службата. Ова вклучува организирање проекти за купување и најмување, но и водење динамична политика на отуѓување на средствата што станале со текот на времето неупотребливи за потребите што го наметнуваат новиот начин на работа и дејствување.

Одделот за „наследство и декорација“ е одговорен за конзервација и реставрација на мебелот со културно-историска вредност, кој потекнува од богатото вековно минато, и на уметничките дела што му припаѓаат на Министерството, или се депонирани од институции на кои француското културно и национално богатство им е основна дејност (како на пример: Националниот фонд за современа уметност, национален мебел, работилницата за рачни изработки, која се наоѓа во Севр³, Национални музеи итн.), кои се сместени на места од јавен репрезентативен простор во склоп на Министерството но и во зградите на дипломатските, конзуларните и културните информативни центри во странство. Во овие објекти одделот „наследство и декорација“ следствено води одговорност и контрола за 20.000 уметнички дела и предмети, врши нивни попис, контрола и ги управува. Преку научни и технички активности придонесува да се извршат конзервациско-реставрациски работни активности во згради со историска вредност, кои се под надлежност на Франција и на Министерството за Европа и за надворешни работи. Одделот за „наследство и декорација“ обезбедува одржување и периодично обновување на декоративните архитектонски орнаменти во објектите под негова надлежност, со помош на тим од неколку дизајнери и декоратори за ентериер. Интервенциите од конзерваторска и реставраторска природа, врз недвижното наследство и декорацијата се меѓусебно поврзани, придонесуваат за промоција на француската умешност на уметниците

³ Manufacture de Sèvres

во странство, на дизајнерите или француските реставратори, антички или современи (Рим, Токио, Вашингтон, Бразавил). Со своите уметнички вештини ги оспособуваат и ги декорираат француските амбасади, како алатка за промоција на Франција во странство, од гледна точка на ентериерно украсување и декорирање карактеристично со препознатливиот елегантно француски богат декоративно архитектонски уметнички стил.

Под надлежност на Директоратот за архив е „Секторот за архив“, кој презема одговорност за контролата, за обработката и за заштитата на архивскиот материјал произведен од Министерството за Европа и за надворешни работи. Контролата на тековните архивски материјали и оние што се во тек на обработка, кои архивските центри ги управуваат во рамките на службите на централната управа и на работните места во странство, ја извршуваат архивски кустоси и одговорни за документарни студии, кои подготвуваат упатства и планови за класификација, организираат обуки на нови службеници и имаат советодавна улога во секојдневното управување на архивскиот материјал.

Откако класифицираниот архивски материјал ќе се прочисти од материјалите што немаат архивска вредност, досието целосно се комплетира. Секторот за архив презема одговорност во проценката на историските вредностите на материјалот создаден од централната администрација. Крајниот документ добива засебна одредница, знак и класификациски број, комплетно се затвора досието и се внесува во системите за пребарување за да биде достапно за истражување (датотеки, тематски водичи, бази на податоци...), историски студии и каталози за изложби.

Исто така, Секторот за архив ги управува архивските магацини и збирките, каде што се води посебна грижа за чување на документите во соодветно пропишани услови (превентивна конзервација, реставрација, микрофилмирање и дигитализација на документите).

Секторот за односи со јавност е одговорен да им дава услуги на сите заинтересирани надворешни посетители, да им овозможи непречено да ги користат читалниците и да обезбедат правилно да функционираат просториите наменети за истражување на документите од архивските депоа. Во склоп на своите активности организираат настани во насока на вреднување на архивските фондови и преку тркалезни маси, конференции и изложби, се обврзуваат да развијат едукативна активност за учениците во училиштата, факултетите и средните училишта.

Во организационата шема од дипломатскиот архив, Секторот за односи со јавност во La Courneuve, сведочи за желбата да се вклучи во институционалната меморија од новиот архивски центар, да дејствува во неговото непосредно опкружување и преку поголема видливост да се спроведуваат културните активности од веќе воспоставената мрежа на контакти, со кој директоратот веќе комуницира.

Секторот за односи со јавност, исто така, управува со ретки збирки: документи од вработените службеници и приватни архиви и иконографска

збирка. Меѓу другото, се вршат вонредни набавки (купувања со јавно наддавање, донации и оставнини). Секторот за односи со јавност ги прима и ги евидентира потпишаните договори од разни органи и институции, исто така ги прима и ги евидентира договорите и спогодбите каде што едната страна како потписник е Франција, ги зачувува и ги збогатува досиејата во текот на постапката за нивно целосно комплетирање со сите потребни документи пред да биде ставено во базата на податоци и достапно за јавноста. Учествува во управувањето соодветни бази на документи што содржат податоци од конкретни досиеја, како на пример, базата „Pacte“ (base Pacte), која е достапна преку пребарувачите Légifrance и Choiseul, за договорите пред 1914 година).

„Библиотеката“ на Министерството за Европа и за надворешни работи постои од 1680 година и првобитно била наменета како склад за архивските материјали со кои отсекогаш била поврзана. Кога во 1710 година оваа збирка доби значење и важност, заедно со „Политичката академија“, беа преместени во Стариот Лувр.

„Политичката академија“ оформена со цел да обучува млади дипломати за „Изучување на странските преговори и правото на нациите“, неминовно за потребите на образовниот процес за младите дипломати е збогатувана со вреден, богат и обемен фонд на стручна литература, книги со историска и со геополитичка тематика.

Од тој временски период, истовремено се развиваат две библиотеки: една, која ги услужува потребите на Државниот секретаријат, и втората, која има поголема важност и е непосредно поврзана со магацините на архивата. Библиотеката ги следела архивите во сите нивни движења, од Париз до Версај, потоа повторно назад во Париз, сè до нивното конечно вселување во Quai d'Orsay во 1863 година. Покрај збирките создадени од револуционерните заплени, редовното збогатување со книжен фонд и до ден денес е од донации, наследства и купување, направени во Франција и во странство преку посредство на вработените дипломати што работат надвор од Франција.

„Географскиот оддел“, произлегува од „топографската канцеларија за демаркација на границите“ создадена на 1 јануари 1775 година под директна надлежност на министерот. Во исто време, со здружување на бројни топографски документи и со купувањето на колекцијата на географските карти од географот Анвиј (d'Anville), создаден е географскиот склад. Овие две единици се соединиле во 1830 година, со намера да се искористи малиот број вработени за да се формира „Канцеларија на географ“, која низ текот на времето има променето неколку именувања (најпрво како канцеларија, потоа служба и на крајот Географски оддел), кој и до ден денес ја продолжува својата дејност. Денес, Географскиот оддел е првенствено одговорен за истражување и за мапирање на географски карти за потребите на Министерството. Колекцијата на Географскиот оддел вклучува околу 4.000 мапи, од кои најстарите датираат од 17 век.

Центар за Дипломатски архив во Нант

Во текот на 2015 година беше педесетгодишнината од оформувањето на архивските одделенија на Министерството за надворешни работи во Нант. Одлуката за преместување на дел од администрацијата на архивскиот оддел се должи на министерот Морис Кув де Мурвиј (Maurice Couve de Murville), кој ја спроведуваше политиката за регионално планирање посакувана од страна на генералот Де Гол (le général de Gaulle).

Самата конструкција на зградата со својата правоаголна градба нуди предност со мал инвестициски финансиски влог да се пренамени во архивски склад. Одлучено е во тие простории да се испратат сите архиви вратени од дипломатско-конзуларните претставништва во странство, кои поради недостиг на простор не можат да се складираат во Quai d'Orsay, а дел од нив се чуваат во Националниот архив.

Од тоа време беше воведена аргументирана и систематска политика на репатријација на фондовите од дипломатско-конзуларните претставништва од странство. Со текот на годините и со зголемениот обем на новосоздадени досиеја, просторниот капацитет на сместувачките простории во Нант бараат да се прошири работната површина и изградба на нов објект за складирање на новосоздадените архивски предмети. Придружните простории во Нант, кои со текот на времето станаа полноправна архивска служба, го добија своето сегашно име Центар за Дипломатски архив во Нант (Centre des Archives diplomatiques de Nantes).

Изградена е нова зграда под надзор на архитектот Тиери Ван де Вингаерт (Thierry Van de Wyngaert). Пуштена во употреба во 1996 година, значително го зголемува капацитетот за складирање со нови дополнителни 37 километри. Работите за реновирање извршени во старата зграда во 1997 година овозможува отворање пространа читалница со 50 седишта и изложбен салон. Денес, Центарот за Дипломатски архив во Нант чува 30 километри архива од дипломатските и од конзуларните претставништва, од кои најстарите датираат од 16 век.

Во текот на 20 век, два датума се значајни за Центарот за Дипломатски архив во Нант – 1966 е годината кога депото од дипломатскиот сервис се вселува во просториите во локалот на Нант, а 1987 е годината кога се трансформира депото да дава услуги од архивска природа, каде што со вработување професионален кадар образован за архивистика и со засебна читална наменета за консултирање на документите произлегува ова архивско депо.

Центарот за Дипломатски архив во Нант обезбедува прием и обработка на архивскиот материјал т.е. репатријацијата на архивите од сите француски дипломатско-конзуларни претставништва. Просторијата за прием на пристигнатата документација е наменета да се распакуваат пакетите со испратениот материјал од

француските дипломатски конзуларни претставништва. Пристигнатиот материјал подлежи на обработка и класификација и се извршува проверка на претходно доставен документ со сите материјали што детално се прегледуваат дали се наоѓаат во пристигнатите пратки.

За време на транспортот на материјалите за архивирање во Центарот за Дипломатски архив во Нант се случува тие да бидат контаминирани со габи или инсекти и таквите класери со таков контаминиран материјал се проследуваат во посебни простории, каде што се чуваат во карантин врз кои се врши подготовка за дезинфекција на документацијата.

Центарот за Дипломатски архив во Нант располага со одделение наменето за укоричување и реставрација на документите. Еден дел од Центарот за Дипломатски архив во Нант е поделен во два дела во кој се изведуваат процеси на укоричување на конзуларните досиеја т.е. евиденцијата за граѓански статус, или изводи од матичните книги од Французите што живеат во странство создадени во француските амбасади или во француските конзулати. Стекнатите вештини во укоричувањето на целата документација резултираат во создавање регистар за граѓански статус. Другиот дел од просторијата е наменет за реставрацијата на оштетените документи со историско значење, кои се создадени во изминатите векови. Историските документи од минатите векови можат да бидат оштетени, да им недостига некој дел од листот, да биле потопени во вода, или да биле спасени од пожар, или нападнати од инсекти или некои видови габи од постојан допир со влага. Тие се обработуваат со посебни специјални наменски апарати и машини преку соодветна процедура и третман на оштетениот документ, при што им се пополнуваат оштетените делови, каде што има недостаток од парчиња хартија и тие празнини се заменуваат со специјални наменски платна и хартии. Преку таква постапка се доведува оштетениот документ во форма да биде комплетно во нов лик и ставен во употреба на заинтересираната јавност.

Откако ќе пристигне дипломатскиот материјал во архивата во Нант, тој подлежи на подготовка, следи негова проверка и се пристапува кон класифицирање и обезбедување документација соодветна како задоволителна алатка за истражување. По класифицирањето на документите, се применува методот на враќање на логиката на следствено производство на документите, се отстрануваат вишокот непотребни документи и се создава досие за да се изработи инструмент за истражување наменет за заинтересираната јавност. Вака веќе подготвената дефинитивна архивска документација се складира во магацини со посебни пропишани начини и услови за чување.

Грижливо и внимателно ракување на историскиот архивски материјал

Заштитата на документите што се класифицирани под категоријата државно наследство, материјалната состојба на тој вид документи, претпочита перманентно

внимание, не само од библиотекарите и од архиварите туку најмногу од читателите и од истражувачите.

Стручно оспособените професионалци, кои ги ракуваат вредните стари книги и архивски материјал, претпазливо водат строга грижа за документите што ги употребуваат, за што имаат посебна одговорност при работата и при транспортирањето.

Документите класифицирани како државно наследство бараат посебен третман под строго пропишани правила кога се употребуваат од читателите и од истражувачите.

Дипломатскиот архив во Ла Курнев и во Нант, пропишуваат строги правила на однесување за надворешните членови, со цел да се обезбеди максимално внимание и заштита при нивното користење.

Конкретно во дипломатскиот архив Ла Курнев се почитуваат однапред дадените усно пренесени правила на однесување и тие правила за однесување и ракување на вредниот архивски материјал се испишани на видливо место.

Во читалницата како основен материјал за работа се дозволени бел лист хартија и молив. Забрането е да се внесат пијалаци, храна, лепило, фломастери, мастило, самолепливи хартиени стикови, коректор или ножици, ножеви или сечачи за хартија. Преку овие превентивни мерки се заштитуваат документите да не се оштетат, или да не се нанесат флеки или дамки.

При ракувањето треба да се избегнуваат нагли, брзи и отсечни вртења на страниците кај старите вредни книги, списанија и документи. Материјалот што го имате побарано да го користите, кон него треба да се пристапи со огромна претпазливост. Посебно треба да се внимава ракувањето на документацијата што минала низ процедурата на реставрација, да се внимава со документите што биле создадени да се преклопуваат. При преклопувањето треба посебно да се има грижа да не дојде до кинење и до оштетување на архивскиот примерок.

Секој истражувач или читател, додека ги користи зајмените архивски материјали и ги прави сите прибелешки за себе, треба да води сметка тие да не влијаат штетно врз оригиналниот документ. Тоа значи дека не треба да се обележуваат со каков било хемиски производ страниците или параграфите што ви се потребни на самиот оригинален документ. Да не се превиткуваат аглите од документот за да си означите кој дел е важен за вас. Особено не треба да се става белиот лист хартија врз кој запишувате и прибележувате потребни информации за вас од документот. Со самото пишување врз белиот лист, ако ви е ставен врз документот, ризикувате да оставите траги и отпечаток од вашите забелешки.

Најстрого се забранува при користењето на архивскиот примерок да ви се влажни рацете, да ги влажните врвовите од прстите кога треба да ги прелистувате листовите од документот и да ги ставате прстите врз илустрациите што ги содржи документот. Пред да ги користите документите од архивот треба да ги измиете

рацете пред да влезете во просторијата наменета за консултација на архивската документација. Тоа не значи само еднаш да се измиете раце, туку онолку пати колку што е потребно за да се избегне оставање траги од прав, кој е насобран врз класерите и кутиите каде што се чуваат документите, или ако одреден примерок на книга е обложен со кожена корица и таа е во фаза на распаѓање и може да остави траги врз прстите на корисникот. Овој вид претпазливост се применува да не се остават траги од прстите на документот и да не се пренесат инфекции од правот на оној што го употребува архивскиот материјал.

При употребата на книгите, списанијата или регистрите забрането е врз нив да се потпирате со лактите од рацете. Преку такво невнимателно однесување може да се оштети книгата, да настане одвојување на дел од листовите, од невнимание да се искинат и да се оштетат страниците. Во вакви случаи се употребуваат специјално приспособени наменски држачи и потпирачи за книги.

За обележувањето на потребните страници од книгата или документот не смее да се употребува молив. Моливот не треба да се става во самата книга и притоа да се затвори книгата, со тоа доаѓа до опасност да се оштети самата книга. Не смеат да се превиткуваат аглиите од страниците на книгата или на документот. За да се обележат страниците каде што има потребни информации од предметниот интерес, се употребуваат парчиња обична хартија, која е достапна на пултот од каде што се зајмува архивскиот материјал. Моливот вметнат како предмет за обележување штетно влијание врз корицата на книгата.

ХРОНИКА НА НАСТАНИТЕ ВО ДРЖАВНИОТ АРХИВ

во периодот од декември 2022 до ноември 2023

1. Ученици од осмо одделение со предметниот наставник од ОУ „Дитурија“ – општина Сарај од Скопје, на ден 3 ноември 2022 година (среда) го посетија Државниот архив – централен дел, и се запознаа со неговата дејност во рамките на програмата по предметот Историја. Учениците имаа можност да се информираат за средувањето и обработката на документите, за фотографиите како извор за минатото и за библиотеката на Архивот, која е место каде што тие може да истражуваат и да го користат фондот на книги. Во програмата за архивска едукација спаѓа и набљудувањето на конзервацијата и на реставрацијата на документите, при што имаа можност да ги осознаат техниките на заштита на документите што им беа презентирани.

2. На 18 ноември 2022 година во рамките на договорот за соработка со Генералната дирекција на Државните архиви на Република Албанија, во Националниот музеј на Албанија во Тирана свечено беше отворена изложбата насловена „Мисионерка на милосрдие – Спомените за Мајка Тереза во Државниот архив“. На отворањето зборуваа директорот на Националниот музеј на Албанија, Дориан Кочи, заменик-директорот и воедно и еден од авторите на изложбата, д-р Музафер Бислими.

3. На 16 декември 2022 г. во архивот на Војводина, во Нови Сад беше отворена изложбата „140 години од раѓањето на Милтон Манаки“, која ја подготвија историчари од Државниот архив – Одделение Битола. Со оваа изложба во Нови Сад, град што е европска културна престолнина за 2022 година, се претстави творештвото на браќата Манаки, како први творци на ангажирана и уметничка фотографија и први сниматели на Балканот.

4. На 21 декември 2022 година претседателот на Сојузот на борците од НОБ на град Скопје Наум Бурески, на Државниот архив му додели Благодарница за посебен придонес и поддршка во остварувањето на целите и задачите на Сојузот на борците. На средбата со директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески и колеги од Градскиот архив, претседателот Наум Бурески евоцираше спомени од револуционерното минато. Притоа беше договорена и натамошна соработка за

чување документи и архивски материјали со кои располага Сојузот на борците заради нивна заштита и негување и развивање на традициите од НОБ.

5. На 20 февруари 2023 година делегација од Државниот архив го посети Австрискиот државен архив. За време на посетата е остварена средба на д-р Емил Крстески, директор на Државниот архив, со д-р Хелмут Вонот, генерален директор на Австрискиот државен архив, д-р Томас Јуст, и со д-р Харалд Фидлер, претставник од Воениот архив, на која беа разгледани можностите за споделување искуства од архивистиката, реализирање заеднички проекти, добивање стручна поддршка во однос на интензивирањето на процесот на дигитализацијата на историските документи и архивските материјали, спроведување обуки на архивистите од нашиот Архив во Австрискиот државен архив и можностите за истражување на архивските материјали за историјата на Македонија во архивите во Австрија. Во Виена, д-р Емил Крстески оствари средба и со д-р Томас Аигнер, претседател на Меѓународниот центар за архивско истражување (ICARUS – International Centre for Archival Research), на која беше разговарано за вклучување на Државниот архив во проектите на ICARUS.

6. На 12 март 2023 година во Меморијалниот центар на холокаустот на Евреите во Македонија на свечен настан беше отворена изложбата „Македонија памети. Никога да не се заборави!“, подготвена по повод 80-годишнината од депортацијата на Евреите од Македонија, од Државниот архив на Република Северна Македонија во соработка со Институтот за национална историја – Скопје. Изложбата се состои од 19 паноа на кои се прикажани над 200 фотографии и архивски документи кои припаѓаат на Државниот архив – централен ден и неговите одделенија во Скопје, Битола и Штип, Националната установа Музеј на Македонија, НУ Завод и музеј Штип, Еврејскиот историски музеј во Белград, Република Србија, и Централниот државен архив во Софија, Република Бугарија.

7. Во периодот од 12 до 18 март 2023 година, заменик-директорот на Државниот архив, проф. д-р Музафер Бислими, заедно со м-р Климентина Ивановска, раководител на одделение, и м-р Ирфете Ибраими, раководител на одделение, остварија научноистражувачка работа во Главната дирекција на Државните архиви на Република Албанија, при што беа истражувани неколку фондови. Во текот на научноистражувачкиот престој е остварена средба со директорот на Главната дирекција на Државните архиви на Република Албанија, д-р Ардит Бидо, на која е постигнат договор за оваа *јубилејна 110-годишнина од Востанието во Дебар од 1913 година*, во зависност од расположливите документи, да се организира заедничка изложба на документи и слики за Дебарското востание.

8. Во рамките на меѓународната соработка, на 14 март 2023 година директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески и раководителката на сектор, Светлана Успрцова, во Мадрид имаа средби со д-р Севериано Хернандез Виченте, генерален директор на Дирекцијата на државните архиви на Шпанија и со д-р Хуан Рамон

Ромеро Фернандез, директор на Националниот историски архив на Шпанија. На овие средби станало збор за можностите за продлабочување на билатерална соработка, поточно за евидентирање на документите што се однесуваат за Македонија, а се наоѓаат во Архивите во Шпанија како и за поддршка во процесот на дигитализација на архивските документи и материјали во нашиот Државен архив и негово вклучување во европските архивски проекти.

9. На 30 март 2023 година директорите на Државните архиви на Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Северна Македонија и на Архивот на Југославија, д-р Бојан Цвелфар, д-р Динко Чутура, д-р Данијела Мрда, д-р Емил Крстески и д-р Милан Терзиќ, одржале работен состанок во Скопје на кој се разгледале заклучоците од претходниот состанок во Белград и резултатите што досега се постигнати. Главен акцент бил ставен врз дигитализацијата на историските документи од 1918 до 1991 година што се наоѓаат во Архивот на Југославија и преземање на архивската граѓа за која што се заинтересирани земјите сукцесори на СФРЈ. Заеднички било констатирано дека овој процес треба да се интензивира, а во рамките на состанокот е воспоставена и директна видео-конекција со Фондација од Швајцарија, која треба да ја поддржи реализацијата на проектот на дигитализација.

10. Директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески и директорката на Архивот на Босна и Херцеговина, д-р Данијела Мрда, во Охрид на 31 март 2023 година потпишаа Договор за соработка, со кој идните заеднички активности не само што добиваат правна рамка туку се очекува да се интензивираат и да добијат нов квалитет.

11. На 6 април 2023 година во Министерството за надворешни работи е отворена изложбата „30 години членство во ОН“ од страна на заменик-министерот за надворешни работи, м-р Фатмире Исаки, постојаниот координатор на ОН, Росана Дуџак и директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески. Оваа година се навршуваат 30 години од членството на нашата држава во Обединетите нации, при што Државниот архив го реализира проектот изложба „30 години членство во ОН“ во партнерство со Министерството за надворешни работи и со националниот координатор на ОН во Скопје.

12. На 20 април 2023 година во Министерството за економија, туризам и спорт на Република Словенија е потпишан Договор за донација од 218.000 евра наменети за реализација на процесот на дигитализација на историските документи и на архивските материјали во Државниот архив на Република Северна Македонија. Овој процес не е само потребен за нивна трајна заштита и трајно зачувување туку и за нивна поголема транспарентност и достапност за сите оние што се интересираат за нашата историја. Овој Договор во Љубљана официјално го потпишаа директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески и директорката на словенечкиот Центар за меѓународна соработка и развој Мојца Копше.

13. Државниот архив учествуваше на 35. годишен Саем на книгата, што се одржа од 4 до 10 мај во салата „Борис Трајковски – А1 арена“. На штандот на Архивот беа изложени голем избор зборници на историски документи, публикации и материјали. Посетителите имаа можност да се запознаат со работата и со активностите на Архивот како и да откријат интересни и релевантни книги од областа на архивистиката. Публикациите се продаваа по 30 отсто намалена цена, а ова саемско снижување важеше и во просториите на Државниот архив – централен дел како и во одделенијата на Државниот архив во Скопје, Велес, Тетово, Охрид, Битола, Прилеп, Струмица, Штип и Куманово.

14. На 4 мај 2023 година во холандските градови Ситард и Мастрихт, се одржа 30-тата Конвенција на Меѓународниот совет за архивско истражување – ICARUS, на тема: „Архивите и трагите на миграцијата“. На собирот најмногу се расправало за начинот на кој архивите во светот се справуваат со миграциските процеси, особено со архивскиот материјал што сведочи за миграцијата. Директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески, учествувајќи во панел-дискусиите истакнал дека во поново време се соочуваме со миграција на високообразовани лица од балканските земји кон Европа и светот, за кои нема точна евиденција и што претставува сериозен проблем за многу земји. Генералното собрание на ICARUS едногласно го прифати предлогот на директорот на Државниот архив д-р Емил Крстески 31. Конвенција на оваа меѓународна организација да се одржи на есен во Скопје и во Охрид.

15. На 12 мај 2023 година директорите на Државниот архив и на Медиумската информативна агенција МИА, д-р Емил Крстески и Драган Антоновски потпишаа Меморандум за соработка меѓу овие две институции. Заемната соработка се одвива на научен, културен и образовен план, што подразбира и користење од страна на МИА на историски документи, материјали и фотографии што ги поседува Државниот архив, заради афирмација и запознавање на пошироката јавност со нашата историја и нашето минато.

16. На 9 јуни 2023 година директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески оствари работна средба со Жил Франсоа, директор за Европа на „Фемили срч“ и со д-р Џонатан МекКолум, директор за Блиски Исток и Северна Африка на истата организација. „Фемили срч интернешенл“ е непрофитна корпорација регистрирана во Солт Лејк Сити, во сојузната држава Јута, САД, чија цел е да се зачуваат и да се објават оригиналните записи од генеалошка и историска вредност. Притоа, заеднички беше разгледан Договорот за соработка, што треба да го потпишат двете институции, а дополнително беа и дефинирани некои негови одредби и членови.

17. На 12 јуни 2023 година во Националниот архив на Франција свечено беше одбележан 9 јуни – Меѓународниот ден на архивите и архивистите, како и јубилејот – 75 години од формирањето на Меѓународниот архивски совет, со седиште токму во Париз, која е најзначајна и најмасовна светска организација од ваков вид. На

свечената академија и на тркалезната маса за значењето и функционирањето на Меѓународниот архивски совет, свои обраќања имаа: претседателката на МАС (ICA), Жосе Кирп, директорот на Националниот архив на Франција, Бруно Ришар, директорката на УНЕСКО за архивите и библиотеките, Адама Пам, како и други директори и високи функционери на архивите од светот. Државниот архив на Северна Македонија има воспоставено добри односи со многу архиви и ги користи нивните искуства и го следи технолошкиот развој на архивистиката. Државниот архив, исто така, активно учествува во одбележувањето на Меѓународната недела на архивите, со организирање изложби на историски документи за значајни настани и личности.

18. На 26 јуни 2023 година на состанок на Меѓународниот центар за архивско истражување – ICARUS, со седиште во Виена, е донесена одлука 31. Конвенција, што се организира двапати годишно, да се одржи на 8, 9 и 10 ноември во Скопје и во Охрид. На Генералното собрание, меѓу другото, се расправало и за целите и за перспективите на оваа значајна организација во областа на архивистиката како и за придобивките и очекувањата за подобрување на нејзиното функционирање во иднина. На ова Собрание на ICARUS, што се одржа во Клајн Маријацел, во близина на Виена, станало збор и за начините за популаризација на историјата и на архивистиката, заради подобра грижа за историјата и за минатото и за зачувување на заедничкото архивско наследство и богатство.

19. По покана на Македонскиот центар за меѓународна соработка, на 5 јули 2023 година Државниот архив се вклучи во програмата „Родум од Македонија“ (Birthright Macedonia), која се реализира во соработка со Обединетата македонска дијаспора од Вашингтон, САД. Програмата предвидува практиканство на млади луѓе со потекло од нашата држава во Државниот архив што имаат афинети за проучување на архивската дејност и за истражување на културно-историското наследство. Оваа година архивските професионалци ќе ги пренесуваат своите знаења и искуства на апсолвентка од универзитетот во Бостон за време на практиканството, кое трае од 3 јули до 20 јули 2023 г.

20. Државниот архив повеќе години соработува со нашата дијаспора и ја збогатува документацијата за функционирањето на клубовите во САД, Канада, Австралија и други земји. На првиот симпозиум на Обединетата македонска дијаспора (ОМД), одржан на 21 јули 2023 година во Скопје, Државниот архив доби и Благодарница за своето учество во програмата „Родум од Македонија“. Со тоа Државниот архив се вброи во редот на општествените институции што придонесуваат за поврзување на дијаспората со матичната држава. „Државниот архив и понатаму останува отворен за соработка со нашата дијаспора, но и отворен за нивно практиканство, особено на младите генерации, кои се интересираат и го проучуваат нашето минато, нашата историја, култура и традиција.“

21. На 26 јули 2023 година се навршија 60 години од скопскиот земјотрес. За одбележувањето на 60-годишнината, на овој трагичен настан, вредните архивисти од Државниот архив ја подготвија дигиталната изложба „Падот и подемот на Скопје – преку фотообјективот на Киро Георгиевски, Градско собрание на град Скопје“ за одблиску да го прикаже Скопје пред и по земјотресот. Наstrаданите населби, згрижувањето на луѓето, посетите на државните делегации и обновата на градот се дел од многуте содржини на изложбата што ќе ги разбуди спомените на постарите генерации, а младите луѓе ќе се сретнат со меморијата за тоа пресвртно време за Скопје.

22. Во рамките на манифестацијата „Научно-културни средби – Десет дена Крушевска Република“, на 1 август 2023 година пред Македониумот во Крушево, беше отворена изложбата „120 години од Илинденското востание – архивска меморија“ со која Државниот архив се приклучува кон одбележувањето на 120-годишнината од илинденската епопеја. Изложбата изобилува со повеќе од 300 архивски документи и фотографии прикажани на 20 изложбени паноа низ кои провејуваат имињата на револуционери што со сопствената жртва се вложиле во долгиот пат на државноста на нашата држава.

23. На 10 август 2023 година изложбата „120 години од Илинденско востание – архивска меморија“ на Државниот архив, е изложена во Музејот на Македонската борба. Изложбата содржи повеќе од 300 архивски документи и фотографии прикажани на 21 изложбено пано. Документите се дел од архивските фондови што се чуваат во Државниот архив, а се преземени од архивите во Истанбул, во Софија и во Белград.

24. Збирката на движното културно наследство – ФОНД 580 „Браќа Манаки – Битола (1853 – 1964)“, која се наоѓа во Државниот архив на Република Северна Македонија – Одделение Битола на 30 август е прогласена за културно наследство од особено значење, поткатегиорија исклучително значење од страна на министерката за култура, Бисера Костадиновска-Стојчевска. Збирката – ФОНД 580 „Браќа Манаки – Битола (1853 – 1964)“ содржи документација, фотодокументација и предмети од професионалниот живот на браќата Милтон и Јанаки Манаки. Значаен дел од оваа збирка беше презентиран како заокружена изложба за животот и за творештвото на браќата Манаки во повеќе градови во регионот и во Европа“, изјави директорот на Државниот архив, д-р Емил Крстески. Со прогласувањето на Збирката на браќата Манаки за културно наследство од особено значење, поткатегиорија исклучително значење, овие повеќе од илјада и двесте артефакти добиваат режим на заштита од прв степен, што значи дека доброто ќе добие трајна заштита.

25. На 8 Септември – Денот на независноста, Одделението на Државниот архив – Велес ја презентирал дигиталната изложба посветена на 140-годишнината од раѓањето на Панко Брашнарлов (1883 – 1951), сведокот на двата Илиндена и не-

поколеблив борец за националните идеали. На настанот, кој се одржа во Локалната библиотека „Гоце Делчев“, се обратија авторката на изложбата, д-р Јасмина Дамјановска, раководител на Одделението за публикување архивски материјал во Државниот архив, и Снежана Бошевска, директорка на библиотеката.

26. Во периодот од 17 до 23 септември 2023 година заменик-директорот на Државниот архив на Република Северна Македонија проф. д-р Музафер Бислими, заедно со в.д. раководителот на Секторот за средување и обработка Лили Саватиќ и раководителот на Одделението за преводи и лекторирање м-р Ирфете Ибраими, реализира научноистражувачки престој во Државниот архив на Хрватска. Во текот на престојот имаше средба со директорот на Хрватскиот државен архив, Динко Чутура, при што беше дискутирано за зајакнување на натамошната соработка и за можностите за реализирање заеднички проекти.

27. Државниот архив прими 27 ученици од трета година (правни техничари) од СЕПУГС „Васил Антевски-Дрен“, кои официјално ќе ја почнат практичната обука во рамките на наставниот предмет „Учење преку работа кај работодавец“. Државниот архив од минатата година се вклучи во градење кадри што треба да се здобијат со работни вештини, кариерно да се насочуваат притоа поттикнувајќи ги учениците да се определат за архивистиката како избор на студирање во високото образование.

Издавач / Publisher:

Државен архив на Република Северна Македонија/
The State Archives of the Republic of North Macedonia

За издавачот / For the publisher:

д-р Емил Крстески / Dr. Emil Krsteski

Лектура / Editor:

Евгенија Стојанова / Evgenija Stojanova
Маргарета Карајанова / Margareta Karajanova

**Превод на текстови на англиски јазик /
Translation from Macedonian into English:**

Блерта Емини / Blerta Emini

**Превод на текстови од српски на македонски јазик /
Translation from Serbian into Macedonian:**

Љупка Андов / Ljupka Andov

**Ликовно – графичко обликување и компјутерска обработка /
Art, graphic design and computer processing:**

Јасмина Дамјановска / Jasmina Damjanovska
Јован Стојановски / Jovan Stojanovski

Печати / Printed by:

Ива 2003, Велес / Iva 2003, Veles

Формат / Format:

Б 5 / В 5

Тираж / Impresion:

250